

Андрій Блануца

Земельна політика Ягеллонів
на українських теренах
Великого князівства Литовського
(1440–1572 рр.)

Національна академія наук України
Інститут історії України

Андрій Блануца

**Земельна політика Ягеллонів
на українських теренах
Великого князівства Литовського
(1440–1572 рр.)**

Київ – 2017

*Друкуються за рішенням ученої ради Інституту історії України
НАН України (протокол № 8 від 5 липня 2016 р.)*

Відповідальний редактор

Петро Сас, д.і.н., головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Рецензенти:

Олександр Гуржій, д.і.н., професор, головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Мирослав Волощук, д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Рімвідас Петраускас, др. габ., декан історичного факультету
Вільнюського університету

Блануца Андрій.

Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2017. — 423 с.

Уперше в історіографії досліджується політика земельних надань представників династії Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського. Проведено оцінку типів документів надавчого характеру, виявлено механізми впливу великокнязівської влади на поземельні відносини, проаналізовано правове підґрунтя шляхетського землеволодіння та судової практики у справах про земельні спори, висвітлено спільне й особливе у становленні, розвитку ринку землі, конкретизовано політику земельних надань на українських теренах кожного з представників династії Ягеллонів у ВКЛ: Казимира IV Ягеллончика, Олександра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого, Сигізмунда II Августа, а також показано особливості господарської політики королеви Бони Сфорци. В основу дослідження покладено комплекс документів, які сформували великокнязівський архів та отримали історіографічну назву Литовської метрики.

Для істориків, викладачів та всіх, хто цікавиться минулим України й Центрально-Східної Європи.

Оригінал-макет

Любов Зубець

Редактор

В'ячеслав Григор'єв

ISBN 978-966-02-7996-4

© Андрій Блануца, 2017

© Інститут історії України
НАН України, 2017

З М І С Т

Передмова	5
Розділ I. Історіографія	10
1.1. Становлення литуаністичних студій та представлена в них соціально-економічна тематика	11
1.2. Литуаністика в національних історіографіях ХХ — початку ХХІ ст.	26
Розділ II. Джерельна база дослідження	55
2.1. Литовська метрика.....	55
2.2. Типи документів	64
Розділ III. Методологія	90
3.1. Методологічні принципи й підходи до дослідження шляхетського землеволодіння в історіографії.....	90
3.2. Дослідницький інструментарій вивчення земельних надань.....	100
Розділ IV. Генеза поземельних відносин у Великому князівстві Литовському	107
4.1. Великокнязівська влада та поземельні відносини.....	107
4.1.1. Типи/форми земельних надань	107
4.1.2. Земська служба як базова складова земельних надань	124
4.1.3. Надання на ленному праві	134
4.1.4. Земельні надання та регламентація в них питань торгівлі	149
4.2. Шляхетське землеволодіння: право й судова практика ...	157
4.2.1. Правове забезпечення інституту шляхетського землеволодіння та судова практика в достатутувий період.....	157
4.2.2. Судова практика в період дії I Литовського статуту ..	166
4.2.3. Судові спори та їх вирішення в період дії II Литовського статуту	189
4.3. Ринок землі у Великому князівстві Литовському.....	203
4.3.1. Акти перерозподілу земельної власності в достатутувий період.....	203
4.3.2. Ринок землі в період дії I Литовського статуту	212

4.3.3. Ринок землі в останній період правління Ягеллонів у ВКЛ (60-ті — початок 70-х рр. XVI ст.)	232
Розділ V. Політика земельних надань великих князів литовських у середині XV — на початку XVI ст.	245
5.1. Політика земельних надань Казимира Ягеллончика (1440–1492 рр.)	245
5.1.1. Земельні надання та підтвердження на Волині.....	246
5.1.2. Земельні надання й підтвердження на Сіверщині ...	252
5.1.3. Політика земельних надань на Брацлавщині та Київщині	254
5.2. Акти великого князя у сфері землеволодіння за правління Олександра Ягеллончика (1492–1506 рр.)	260
5.2.1. Особливості земельних надань: типи й форми пожалувань	262
5.2.2. Діяльність великого князя литовського у сфері підтвердження земельних надань	268
Розділ VI. Політика земельних надань Ягеллонів у XVI ст.	279
6.1. Специфіка земельних надань та підтверджень Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.)	279
6.1.1. Типологія й форми земельних пожалувань.....	280
6.1.2. Територіальні особливості земельних надань	289
6.2. Політика королеви Бони Сфорци у сфері землеволодіння в 1530–1550-х рр.	298
6.2.1. Земельні надання та підтвердження на Волині.....	298
6.2.2. Документи з історії церкви й церковного землеволодіння	323
6.3. Система земельних надань за часів Сигізмунда II Августа (1544–1572 рр.)	329
6.3.1. Специфіка надавчої політики: привілеї та листи шляхті на маєтності.....	329
6.3.2. Політика підтверджень шляхетських земель і маєтностей	340
6.3.3. Територіальні особливості надань шляхетських землеволодінь	344
Висновки	352
Використані джерела та література.....	361
Іменний покажчик.....	391
Покажчик географічних назв	409

ПЕРЕДМОВА

У XIV ст. більшість українських земель — Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля — на тривалий історичний час увійшли до складу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). Із приходом 1440 р. до влади польського короля й великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика в Литві майже на півтора століття утвердилася нова династія¹. Її представники — Казимир та Олександр Ягеллончики, Сигізмунд I Старий і Сигізмунд II Август, а також мати останнього — королева Бона Сфорца, залишили після себе величезний комплекс документів, які сформували архів великокнязівської канцелярії, котрий згодом отримав джерелознавчу та історіографічну назву *Литовська метрика*. Цінність цього джерела для вітчизняної історичної науки годі переоцінити, адже документи дають можливість простежити тяглість історичного процесу в Україні від литовських до козацьких (друга половина XVII–XVIII ст.) часів².

---

¹ Представники династії Ягелонів правили у Великому князівстві Литовському в 1440–1572 рр., у Польщі — у 1434–1572 рр., в Угорщині — у 1440–1444 рр. та 1490–1526 рр., у Чехії — у 1471–1526 рр. Див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. — Т. 2 (К–Я). — Мінськ, 2005. — С. 776.

² Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 671 с.

Наше дослідження присвячене соціально-економічній історії. Наголос зроблено на політиці представників правлячої в Литві династії Ягеллонів щодо земельних надань шляхті українських земель, а також проаналізовано комплекс відповідних документів, які вийшли з канцелярії великих князів. Фахівцям відомо, що вивчення генези соціально-економічних систем, притаманних суспільствам у різні історичні періоди, належить до науково значущих, однак досі недостатньо розроблених проблем. У цьому плані перспективним полем дослідження постають українські землі у складі ВКЛ за правління Ягеллонів. Пошуку відповіді на низку запитань, пов'язаних із зазначеною проблематикою, сприяють порівняно легкий для дослідників доступ до відповідних писемних джерел, їх задовільна вивченість, а також наявність чималого історіографічного доробку у цій царині. Звісно, що розраховувати на вагомі дослідницькі результати у студіюванні земельної політики Ягеллонів, спроектованої на українські землі, можна лише за умови застосування сучасного дослідницького інструментарію.

Варто зазначити, що останнім часом у наукових колах помітно зріс інтерес до так званої «литовської доби» в історії України, побачили світ праці, написані як в академічному, так і в науково-популярному ключі³. На цьому тлі виразнішою стає потреба заповнити тематичну лакуну, пов'язану з соціально-економічною політикою великих князів литовських (від 1440-х до початку 1570-х рр.) у

---

³ Див., напр., останні з цієї тематики: Україна: литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. — К.: Балтія-Друк, 2008. — 176 с.; Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. — 252 с.

сфері шляхетського землеволодіння на українських теренах ВКЛ.

Для поглибленого вивчення обраної теми першорядне значення матиме, зокрема, фахова оцінка типів документів надавчого характеру та їх дипломатичний аналіз; виявлення механізмів впливу великокнязівської влади на поземельні відносини у державі; окреслення правового підґрунтя шляхетського землеволодіння та судової практики у справах про земельні спори; висвітлення спільного й особливого у становленні та розвитку ринку землі у Литві; конкретизація політики земельних надань на українських землях, якої дотримувалися представники династії Ягеллонів: Казимир IV Ягеллончик, Олександр Ягеллончик, Сигізмунд I Старий, королева Бона Сфорца та Сигізмунд II Август.

Як уже зазначалося, монографію присвячено подіям, що охоплюють час правління Ягеллонів у Великому князівстві Литовському. Нижня хронологічна межа дослідження, 1440 р., зумовлена тим, що того року до влади в Литві прийшов Казимир IV Ягеллончик, а верхня, 1572 р., знаменує сходження з авансцени історії останнього правителя ВКЛ із династії Ягеллонів — Сигізмунда II Августа. Територіально праця охоплює українські землі у складі Литви — Волинь, Київщину, Сіверщину, Східне Поділля. Зазначимо, що на початку XVI ст. після невдалих для ВКЛ воєн із Московською державою остання оволоділа Сіверською землею. Загалом територіально-адміністративний устрій українських теренів уже згаданого регіону впродовж XIV–XVI ст. зазнавав змін, адже так звані землі трансформувалися у воеводства. Після реформ 1560-х рр. у Литві давні повіти також зазнали змін. Київське воеводство отримало Київський та Мозирський; Волинське — Володимирський, Кременецький і Луцький; Брацлавське (створене на основі Східного По-

ділля) — Брацлавський повіти⁴. Реформовані повіти за польським взірцем стали судовими. Зазначимо, що задля всебічного вивчення специфіки шляхетського землеволодіння автор, за потреби, залучав певні документи, які територіально виходять за межі українських земель.

Дослідженню нашої теми неабияк допомогла участь у міжнародних стипендіальних програмах Каси імені Юзефа М'яновського (Варшава, Польська академія наук), відділу досліджень античної традиції Варшавського університету, Польського відділення ЮНЕСКО (Варшавський університет), Музею історії Польщі (Варшава), Німецького історичного інституту у Варшаві, Німецького історичного інституту в Москві, а також в академічних програмах обміну, зокрема з Інститутом історії Литви (Вільнюс), Інститутом історії Польської академії наук (Варшава), Санкт-Петербурзьким інститутом історії Російської академії наук. Частково монографія містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/95 — 2016 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України у 16–18 ст.»).

Автор висловлює щире вдячність за ґрунтовні консультації та підтримку співробітникам відділу історії середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, а також зарубіжним колегам, які надавали всебічне сприяння в пошуковій роботі в архівах і бібліотеках під час наукових стажувань.

---

⁴ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 рр. / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; вступ. ст. М. Крикуна. — Л., 2008. — С. 5–128; *Крикун М.* Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: Статті і матеріали. — Л., 2012. — 702 с.

Повністю підтримуємо слова професора інформаційних та гуманітарних наук Амстердамського університету Ренса Бода, який у вступі до своєї книги написав: «Якщо хтось відчує себе після прочитання цієї книжки покликаним написати іншу, я вважатиму себе щасливим, що досягнув своєї мети»⁵.

---

⁵ Ренс Бод. Забуті науки: Історія гуманітарних наук / Пер. із нідерл. Я. Довгополого. — К.: Вид-во Жупанського, 2016. — (Історична думка). — С. 18.

Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ

Уже декілька століть фахівці-гумантарії вивчають історію Литви доби Ягеллонів, спираючись на дослідницький інструментарій і методологічні засади тих чи інших наукових шкіл. За цей час до поля зору спеціалістів потрапляли найрізноманітніші проблеми та питання. Щодо сучасного етапу досліджень у цій царині, можемо вирізнити, окрім іншого, інтерес істориків до політичних аспектів зазначеної проблематики. Наприклад, 2006 р. Віталій Василенко узагальнив досвід вивчення політичної історії ВКЛ до Люблінської унії у східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст.¹ Упадає в око, що у сучасних литуаністичних студіях політична, а також тісно пов'язана з нею правова історія продовжують домінувати. Вочевидь цього недостатньо для розуміння специфіки та глибинної сутності Великого князівства Литовського як самобутньої європейської держави. Не секрет, що без економіки не може існувати будь-який державний організм. Тож дослідження питань господарського розвитку держав минулого, у тому числі Литви, має істотне значення для формування в

---

¹ *Василенко В.* Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. — 659 с.

наших сучасників реалістичного уявлення про певну історичну епоху.

На початку ХХ ст. відомий фахівець із соціально-економічної історії ВКЛ Митрофан Довнар-Запольський у своїй фундаментальній праці про «державне господарство» доби Ягеллонів зазначав, що «історична наука до останнього часу мало приділяла уваги саме цим питанням [...] ця прогалина з особливою силою відчувається зараз, коли загальний погляд на історичну науку висунув на передній план питання економіки»². Поза сумнівом ці слова залишаються актуальними донині. Ідеться про потребу поглибленого вивчення політики земельних надань Ягеллонів у Великому князівстві Литовському та про дослідження взаємовідносин влади й населення у сфері поземельних відносин. Звісно, це сповна стосується також українських земель у складі Литви.

1.1. Становлення литуаністичних студій та представлена в них соціально-економічна тематика

Питання політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ як предмет спеціального вивчення не порушувалося жодним істориком як у минулому, так і на сучасному етапі литуаністичних студій. Загалом попри зростаючий інтерес у сучасних дослідників до історії Литви ще низка тем залишається поза увагою істориків, а колись сформульовані важливі проблеми вимагають доопрацювання та суттєвого перегляду з позицій

---

² *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Падрых. да друку А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч; увод. арт.: Д. У. Караў, А.У. Унучак, А.І. Груша; камент.: А.І. Груша, Ш.І. Бекцінееў, Л. Каралюс. — Мінск: Беларус. навука, 2009. — 759 с. — (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі). — С. 67.

сучасних методик і дослідницького інструментарію. З іншого боку, фахівцям бракувало повних даних або доступу до джерел, без чого неможливо об'єктивно й виважено проводити дослідження у сфері економічної історії.

З огляду на це звернемося до досвіду вивчення питань економічної складової історії ВКЛ. Для цього проаналізуємо доробок дослідників у галузі економічної та тісно пов'язаних із нею соціальної й правової історії Литви доби Ягеллонів. Звернення до означених складових зумовлене, перш за все, включенням кола питань дослідження політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ у комплекс указаних галузей, і, по-друге, самі джерела (у нашому випадку основне — Литовська метрика) дослідження містять відомості міждисциплінарного характеру. Наприклад, вивчаючи становлення шляхетського стану у Литві фахівці звертаються і до правових, і до економічних, і до соціальних аспектів проблеми. Відзначимо, що шляхетська проблематика органічно виходила з питань політичної історії ВКЛ, вона ж невід'ємно червоною ниткою проходить у решті напрямів литуаністичних студій.

Наявні в розпорядженні дослідників хроніки та літописи про події XV–XVI ст. не містять відомостей про систему земельних відносин у ВКЛ та відповідну політику литовських правителів у цій сфері економіки країни. В окремих із таких хронік лише побіжно згадуються сюжети про щедрість роздач великими князями литовськими маєтків шляхті. Про це, зокрема, згадував у своїй праці М. Довнар-Запольський, посилаючись на М. Стрийковського³.

---

³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 342.

Наукового формату вивчення різних аспектів історії Литви, у тому числі економічної складової, набуло вже в XIX ст. Передусім це пов'язано з постановням у 1860-х рр. київської історико-юридичної школи, яка сформувалася на юридичному факультеті Університету св. Володимира. Засновниками школи були професор кафедри законів державного благоустрою, декан юридичного факультету (1848–1861 рр.), згодом ректор університету (1862–1865 рр.) М. Іванишев та його учні М. Владимирський-Буданов і Ф. Леонтович. До школи також належали Г. Демченко, О. Малиновський, М. Максимейко, М. Ясинський, О. Шпаков (послідовники М. Владимирського-Буданова) і Ф. Тарановський (учень Ф. Леонтовича). Об'єднавчою основою стали спільні методологічні підходи та наукові інтереси щодо вивчення державних установ і права ВКЛ. У працях частини представників школи містяться важливі для нашого дослідження ідеї, гіпотези та сюжети, в яких частково звернено увагу на питання шляхетського землеволодіння в Литві, його правову складову.

Щодо порівняно нечисленних праць, в яких студіюється землеволодіння, і котрі прислужилися авторові з огляду на опредметнені в них загальні дослідницькі підходи, концептуальні ідеї та важливу для порівняльно-історичного аналізу фактологічну канву, згадаємо розвідку Михайла Владимирського-Буданова⁴, опубліковану 1911 р. як передмова до одного з томів фундаментального археографічного видання. Її автор на широкій джерельній базі розкрив основні історико-правові аспекти функціонування та еволюції заставного володіння на українських землях XV–XVIII ст. Він, зокрема, відзначив, що закон, згідно з яким шляхті дозволялося продавати лише третю

---

⁴ *Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 3–113.*

частину родових маєтностей, а дві третини віддавати у заставу, був першочерговою умовою розвитку заставного права. В інших своїх працях дослідник торкався проблеми способів і напрямів формування різних форм землеволодіння в Литві та місця у цьому процесі державної влади⁵.

Окремо слід згадати про концепцію М. Владимирського-Буданова щодо механізмів колонізації південних рубежів держави⁶. Так, посилення ролі та збільшення обсягів приватного (шляхетського) землеволодіння автор пояснював браком в ослабленої державної влади засобів для захисту країни, перекладанням відповідальності за прикордонні замки на невірних і корисливих місцевих старост, у результаті чого концентровані сили центрального уряду здрібніли, поступово переходячи до приватних землевласників⁷. Логічним у цьому контексті було твердження про стан вторинного запустіння південного порубіжжя в першій половині XVI ст. Приватне ж землеволодіння набувало поширення шляхом надання великими князями литовськими землі й маєтностей своїм підлеглим на умовних правах військової та інших служб⁸. На місцях процес перетікання громадських прав на землю у руки приватних землевласників проходив під прямим контро-

---

⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерк по истории литовско-русского права. — Ч. 1: Поместья Литовского государства. — К., 1889; *Его же.* Очерки из истории литовско-русского права. — Ч. 3: Крестьянское землевладение в России до половины XVI в. — К., 1893; *Его же.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. — К., 1911. — 24 с.

⁶ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. II. — К., 1890. — С. 1–210.

⁷ Там же. — С. 3.

⁸ Там же. — С. 21–22.

лем старост/державців, які двояким чином скорочували ці права: 1) шляхом часткового вичленення земель з громадського користування для приватної експлуатації; 2) стягненням доходу не у вигляді державного податку, а у формі приватної ренти з земель, що залишалися у громадському користуванні. До того ж нечітке розмежування громадської та приватної земельної власності з державною, на думку М. Владимирського-Буданова, давало підстави старостам/державцям привласнювати собі права на неї у широкому розумінні (рухоме й нерухоме майно)⁹.

М. Владимирський-Буданов був солідарним із висновками інших дослідників у тому, що основним джерелом зростання приватного землеволодіння стали пожалування державних земель приватним особам — князям, панам, шляхті. Як підтвердження, він у своєму нарисі наводив окремі приклади таких земельних пожалувань, що виходили з-під пера великих князів литовських — від Казимира Ягеллончика до Сигізмунда II Августу¹⁰. Дослідник стверджував, що державна громадська земля переходила у приватні руки без очевидної користі для колонізації порубіжних південних земель Великого князівства Литовського¹¹. На нашу думку, таке твердження — дискусійне, що буде доведено нижче.

Низку правових аспектів історії Литви розробляв інший засновник київської історико-юридичної школи — Федір Леонтович (він також систематизував і видав декілька томів актів Литовської метрики з варшавських архівів). Так, звертаючись до проблеми правового становища шляхти ВКЛ, автор виокремлював групи, які різ-

---

⁹ Там же. — С. 113–115.

¹⁰ Там же. — С. 123–124, 128–136.

¹¹ Там же. — С. 136.

нилися за своїми правовими та економічними можливостями. Майновий достаток шляхтичів дослідник визначав насамперед фактом володіння землею, її площею та якістю. Також він виділяв такі форми шляхетського землеволодіння, як вотчина й вислуга¹². Слід зазначити, що, показуючи майнову диференціацію (основану на земельному факторі) всередині князівської групи, історик розрізняв князів удільних (головних і менших) та служилих (князів-повітників)¹³.

Чималий внесок у дослідження уставних земських грамот зробив Михайло Ясинський. Уперше провівши ґрунтовне вивчення правових аспектів функціонування обласних привілеїв, він, зокрема, підтверджував чинність у Великому князівстві Литовському «практики віддання міст та цілих волостей в управління з правом володіння на приватному праві»¹⁴. Паралельно зі студіями М. Владимирського-Буданова та Ф. Леонтовича вийшла праця Олександра Рембовського про чиншове землеволодіння¹⁵. Автор, досліджуючи умови володіння землею підлеглих шляхті груп населення в Польщі та Литві, класифікував чиншове володіння як таке, що віддавалося «на милість». До того ж воно, а також «мінливість повинностей та

---

¹² *Леонтович Ф.И.* Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал министерства народного просвещения (Санкт-Петербург). — 1908. — № 5. — С. 136–167.

¹³ Там же. — С. 159–160. Напрацювання Ф. Леонтовича пізніше широко використала Н. Яковенко, розробляючи структуру шляхетського стану. Див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., Наукова думка, 1993. — 416 с. Друге видання 2008 р.

¹⁴ *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. — [Б. м.], [б. г.]. — С 117 (прим. 68).

¹⁵ *Рембовский А.* История и значение чиншевого владения в Западном крае. — Санкт-Петербург, 1886. — 156 с.

зборів, як то ми бачили і на Заході, не могли забезпечити за землеробськими станами, які складали тоді найбільшу робочу силу, результатів їх праці і внаслідок того залишали землю найсильніших стимулів із тих, які сприяють культурі та нарощують її плодючість», унаслідок чого «володіння «на милість» виявило повне виснаження землі, постійне збільшення пустовщин і що загрожують власникам землі повним разоренням та зменшенням її прибутковості»¹⁶. Описана ситуація вимагала від державної влади ухвалення низки заходів щодо негайного реформування аграрних відносин.

Поштовх до створення майбутніх ґрунтовних монографій авторства М. Любавського та М. Довнара-Запольського надали фундаментальні розробки з історії Великого князівства Литовського Володимира Антоновича¹⁷. Він означив коло проблем, які в подальшому розроблятимуть його учні чи послідовники. У нашому аспекті важливі спостереження В. Антоновича стосовно загальновійськового зобов'язання литовської шляхти, яке давало перспективу отримання земельних володінь: «[...] виконання військової повинності становило першу та найважливішу умову землеволодіння»¹⁸. Військова служба зем'ян та бояр винагороджувалася землею, що йменувалася вислугою або вотчиною. Перша, за твердженням В. Антоновича, могла бути передана лише прямим спадкоємцям зем'янина або ж стороннім особам за заповітом, утім самовільне здійснення з нею інших транзакційних процедур заборонялося й було можливим тільки з дозволу

---

¹⁶ Там же. — С. 34.

¹⁷ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — 351 с.

¹⁸ Там же. — С. 248.

великого князя¹⁹. В. Антонович також відводив вагоме значення природно-географічному фактору формування землевласницького статусу в певному регіоні. У відносно безпечних північних повітах Київського воєводства сформувався клас крупних і знатних зем'янських родів Балакир, Єськовичів, Лозків, Костюшковичів, Леньковичів, Кмітичів, Проскур, Горностаїв, Заморенків, Суринів, Полозовичів, Дашковичів, Тишів, Волковичів, Лемешів, Немировичів, Дідовичів, Єльців та ін. Натомість південні рубежі воєводства мало приваблювали шляхту для освоєння та ведення своїх господарств, тому тут зустрічається лише декілька осілих зем'янських родів — Дашковичі, Балакири-Служки, Єльці та ін.²⁰ Звісно, наше дослідження внесе суттєві корективи до встановлення персонального складу землевласників цього регіону. Відзначимо, що земський характер служби й землеволодіння ліг в основу праць інших фахівців.

Зі сформуванням у 1880–1890-х рр. молодого покоління дослідників-литуаністів студіювання історії Великого князівства Литовського виходить на новий академічний рівень. Важливе значення для нас мають розробки М. Любавського та М. Довнара-Запольського. Так, перший залишив вагомий доробок із політичної і правової історії ВКЛ (не оминаючи цікаві для нас сюжети шляхетського землеволодіння). У своїй фундаментальній праці про територіально-адміністративний поділ та місцеве управління в Литві, широко залучаючи документи Литовської метрики, він наводив деякі приклади пожалувань землею та маєтностями шляхти з боку представників династії Ягеллонів. Утім такі матеріали дослідник вико-

---

¹⁹ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — С. 248–250.

²⁰ Там же. — С. 248–249.

ристовував у ракурсі дослідження та встановлення територіальної належності населених пунктів до певних адміністративних одиниць²¹.

Коло питань, котрі перебувають у центрі нашої уваги, не стали дослідницьким пріоритетом для М. Любавського. Утім, попри це, у серії своїх публікацій фахівець порушував питання, які тим чи іншим чином торкалися системи служилого землеволодіння. Так, в узагальнюючій праці історик писав про те, що «земельні володіння середнього та рядового боярства залишилися під домініумом великого князя, котрий регулював володіння ними (боярськими маєтностями — А.Б.) у своїх військово-політичних і частково фінансових цілях»²². Також він виділяв різні умови, на яких володіли землею литовські шляхтичі, та вважав, що найбільш древнім типом шляхетського землеволодіння були фактичні володіння з дозволу чи пожалування великого князя. Такий тип володіння був спадковим, а вже від кінця XIV ст. фактичне землеволодіння розподілялося на різні види: «“вічисте”, тобто невід’ємне, за умови служби, володіння “вотчинами, материзнами, вислугами і купівлями”, “термінові” земельні володіння, на ленному праві»²³.

Присвячена «державному господарству» Великого князівства Литовського за періоду правління Ягеллонів, а

---

²¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — Москва, 1892. — 884+С+VI с.; *Его же*. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — Москва, 1915. — С. 95–102, 122–132.

²² Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Москва, 1910. — С. 113–114.

²³ Там же. — С. 119–120.

також інші праці Митрофана Довнара-Запольського²⁴, заклали низку теоретичних і практичних напрямів у дослідженні цілого комплексу питань. Це й генеза прибутків, що надходили від судово-адміністративної діяльності самого великого князя, і державні маєтності, від експлуатації яких до скарбу йшла частина грошових та натуральних надходжень, і податкова система, і монетна регалія, і земські податки та повинності. Розв'язуючи загалом проблему джерел надходження коштів до державної скарбниці, дослідник тією чи іншою мірою торкався низки питань економіки ВКЛ як більш широкого спектру, так і специфічних форм та явищ, пов'язаних із нею.

У контексті дослідження політики земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського особливо цінні напрацювання М. Довнара-Запольського про земські податки та повинності. Він розглядав систему земельних відносин влади й населення крізь призму прямого підпорядкування останнього через службовий характер тримання, користування чи володіння землею. Згідно з його концепцією, населення держави, отримуючи від влади на різних умовах (умовного чи безумовного володіння) землю, зобов'язувалося відбувати земську (військову) службу: «будь-якого роду господарська

---

²⁴ Див., напр., його окремі праці: *Довнар-Запольский М.* Западно-русская сельская община в XVI в. // Журнал министерства народного просвещения. — 1897. — Ч. CCCXII. — С. 73–128; *Его же.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. — К.: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905. — 168 с.; *Его же.* Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в первой половине XVI в. // Журнал министерства народного просвещения. — 1905. — Ч. CCCLVIII. — С. 135–187; *Его же.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. V: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 1–118.

данина є перш за все “жалування” за минулу, поточну чи майбутню службу²⁵. У різних випадках додатковими умовами володіння землею могла бути різна комбінація сплати податків чи виконання інших, окрім земської, видів служб. Відзначимо, що проблему земської служби у ВКЛ у контексті різних дослідницьких тем порушувало не одне покоління істориків. Так, у всіх без винятку працях із литуаністики, написаних наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.²⁶, земська служба розглядалася в тих чи інших аспектах об’єкта дослідження. Ця проблематика посідає чільне місце й на сучасному етапі розвитку історіографії²⁷.

М. Довнар-Запольський також проаналізував різні форми служилого землеволодіння. Узагальнивши напрацювання своїх попередників (В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Любавського), він відзначав, що тримання земель на умовах земської (військової) служби

---

²⁵ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах... — С. 479.

²⁶ Історіографію проблеми див.: Дворниченко А.Ю. Історіографія Великого князства Литовського и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 14–30.

²⁷ Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина ХVІ ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 12. — К., 2009. — С. 456–467; Його ж. Студії з новітньої української литуаністики на сторінках «Українського історичного журналу» // Слов’янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. — Рівне: О. Зень, 2011. — С. 439–445; Ващук Д. Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Ukraina Lithuanica*: Студії з історії Великого князівства Литовського. — Т. І. — К., 2009. — С. 34–42.

відноситься до двох груп: 1) термінові та безтермінові тримання (до одного, двох і більше «животів» (пожиттево), до волі й ласки господарської, на ленному праві, до очищення вотчини, на «хлібокормління», «на поживеньє», «до лепшого опатранья»); 2) вічні тримання, вотчини, купівлі та володіння за правом успадкування²⁸. Упродовж правління Ягеллонів усі зазначені форми шляхетського землеволодіння мали місце на практиці, і кожна із них була пріоритетною в політиці земельних надань литовських правителів на певному проміжку часу, багато у чому залежачи як від внутрішніх, так і зовнішніх факторів.

В інших своїх публікаціях М. Довнар-Запольський продовжував розвивати окремі сюжети загальної проблеми «державного господарства» Ягеллонів. Зокрема він вивчав сільську громаду у Великому князівстві Литовському XVI ст., і, звісно, не міг не оминати питання взаємовідносин селян з їхніми власниками на ґрунті земельних прав²⁹. Не менш важливе значення має дослідження М. Довнара-Запольського про українські староства у часи правління Ягеллонської династії. Важливі висновки історика стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському або повітовому) рівні та, власне, самого великого князя. Так, автор стверджував, що в компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, котрі стосувалися шляхетського землеволодіння,

---

²⁸ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах... — С. 479–480.

²⁹ Доўнар-Запольскі М. Западно-русская сельская община в XVI в. ... — С. 73–128; *Его же*. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. ... — 168 с.; *Его же*. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в первой половине XVI в. ... — С. 135–187.

як і те, що місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю й уводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваженні урядники отримували від самого великого князя, оформлені окремими розпорядними листами³⁰.

«Українні» староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово нівелював значення воеводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну й судову владу на відповідній території. Таких важливих староств було не багато. Наприклад, на українських землях Великого князівства Литовського їх нараховувалося шість на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воеводство, що мало статус, подібного до староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу указаних та інших, більш дрібних, староств, передаючи таким чином усю повноту державної влади старостам на час дії застави³¹.

Досліджуючи повітово-сеймиковий устрій, медієвісти Іван Лаппо³² та Микола Максимейко³³ також не оминали питань, пов'язаних зі шляхетським землеволодінням. Зокрема другий дійшов висновку, що сейм Великого князівства Литовського був формою участі шляхетської вер-

---

³⁰ *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. ... — С. 17–18, 49, 72.

³¹ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 52–53.

³² *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI в.: Литовско-Русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911. — VII+624+191 с.

³³ *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Х., 1902. — IV+205 с.

стви у функціонуванні верховної влади, і саме на сеймах визначалися обсяги земельних володінь, від кількості яких (служб) фіксувалося число озброєних вершників, що мали виставлятися до війська³⁴. Тим самим М. Максимейко, як і І. Лаппо, також підтримував твердження своїх попередників про земський характер шляхетського землеволодіння. Крім того, І. Лаппо відзначав, що утворення повітового сеймику стало частиною реформ 1565–1566 рр., які призвели до доволі органічного з'єднання в 1569 р. Литви з Польщею³⁵.

До інституту намісників/старост/державців Черкаського та Канівського замків у своїх розвідках звертався історик права Андрій Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указував на часті зловживання місцевих урядників — старост, у тому числі й під час введення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, удавалося до повстань³⁶. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост на південних рубежах держави.

Праця Павла Клепатського, присвячена Київській землі литовського періоду, дає нам уявлення про територіально-адміністративний устрій цієї території, а також

---

³⁴ Там же. — С. 23.

³⁵ *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI в. ... — С. 524–526.

³⁶ *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 1–15; *Яковлев А.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г. // Україна. — Рік 1-й. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.

проливає світло на економічні процеси тут³⁷. Автор активно використовував доступні на той час документи Литовської метрики надавчого характеру для вивчення економіки повітів Київської землі XV–XVI ст. Чимало положень і висновків дослідника залишаються актуальними донині, про що свідчить перевидання його книги³⁸.

Наприкінці XIX ст. з'являються праці статистичного характеру й регіонального спрямування. Наприклад, у студії польського фахівця Александра Яблоновського розглянуто питання соціально-економічного розвитку Волині та Поділля XVI ст., а також опубліковано перші реєстри подимного податку Волинського воеводства відразу після його приєднання до Польщі³⁹.

Оціночні сюжети статусу української шляхти ранньомодерної доби представлено у фундаментальній праці учня В. Антоновича — Михайла Грушевського «Історія України-Руси», в якій він підсумував та синтезував здобутки попередників. Даючи оцінку українській шляхті, М. Грушевський звернув увагу на те, що у другій половині XVI — першій половині XVII ст. на території Правобережної й Лівобережної України, на відміну від західних українських земель (окрім волинських князівств), було сформовано комплекс латифундій, де необмежену владу у своїх руках зосередили «ті “королевята” — дідичні потентати й віце-королі, удільні князі нової генерації [...] проти котрих правительственна власть, сойм, король — були

---

³⁷ *Клепатский П.Г.* Очерк по истории Киевской земли. — Т. I: Литовский период. — Одесса: Техник, 1912. — 600 с.

³⁸ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. — Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2007. — 478 с.

³⁹ *Jablonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. VIII: Ziemie Ruskie: Wołyń i Podole // *Źródła dziejowe.* — T. XIX. — Warszawa, 1889. — 307+XLVI s.

тільки порожніми словами без всякого майже реального значіння»⁴⁰.

Як бачимо, історіографія проблем соціально-економічного розвитку Великого князівства Литовського доволі репрезентативна, уведено до наукового обігу значний фактичний матеріал, зроблено низку цінних спостережень і висновків. Принципово важливо, що пройдено шлях від перших епізодичних наукових розвідок до становлення в XIX ст. повноцінної історичної дисципліни — литуаністики, в якій помітне місце посіла й проблематика шляхетського землеволодіння.

1.2. Литуаністика в національних історіографіях XX — початку XXI ст.

У XX ст. литуаністичні студії набули подальшого розвитку, передусім у радянській, польській та литовській історіографіях, а також у працях фахівців з інших країн, де історія Великого князівства Литовського досліджувалася крізь призму генези державотворчих процесів.

У радянський період шляхетська соціально-економічна проблематика тривалий час не була предметом спеціальних досліджень. Якщо ще в 1920-х рр. ті або інші аспекти цієї тематики знаходили відображення в низці узагальнюючих праць з історії Литви та у продовжених виданнях (тут слід згадати статтю того ж М. Довнара-Запольського й маловідомого сучасним історикам білоруського дослідника А. Бурдзейка⁴¹), то впродовж 1930—

---

⁴⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVIII вв. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 288.

⁴¹ *Доўнар-Запольскі М.* Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII ст.ст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1927. — № 1. — С. 3–66; *Бурдзейка А.* Землеўласнік і

1950-х рр. її фактично викреслили з проблемного поля історичних студій. Лише з початком 1960-х рр. можна говорити про повернення історії ВКЛ⁴² і дотичних до нашої теми питань у сферу інтересів істориків⁴³. Хоча загалом можна стверджувати, що проблематику, пов'язану з вивченням шляхетського землеволодіння, в історіографії розроблено недостатньо. Про це красномовно свідчить як брак публікацій на цю тему, так і відсутність систематичної дослідницької роботи у зазначеній царині.

З опублікованих праць періоду впровадження у СРСР непу виокремимо напрацювання Антона Ясинського. Наближеним до нашої теми стало комплексне джерелознавче вивчення ним «книги данин» Казимира Ягеллончика. Автор так характеризував політику земельних надань правителя: «[...] великий князь Казимир стояв на чолі феодальної монархії такого самого типу, як англо-норманська монархія Вільгельма Завойовника і його найближчих наступників. Надання ґрунтів та інших джерел прибутків “до волі”, у вислугу й вотчину, на умовах служби; дозвіл на продаж та купівлю земель чи вислуг; примусова заміна одних ґрунтів на інші; жалуване право на заселення земель, а часом і вигнання людей із насиджених місць; підтвердження духовних записів; право господаря визначати долю вдів та сиріт; надзвичайно швидка мобілізація нерухокої маєтності та населення;

землероб па Літоўскаму Статуту // Працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту. — № 14/15. — Мінск, 1927. — С. 126–138.

⁴² *Козловская Н.* Политическая элита Великого княжества Литовского в историографической традиции XIX — начале XXI вв. // Беларусь, Расія, Україна: дыялог народаў і культур / Склад. Д.У. Караў, В.В. Масненка. — («Гістарыяграфічныя даследаванні»). — Гродна: ЮрсаПрынт, 2013. — С. 63.

⁴³ Див., напр., узагальнюючу працо: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — 810 с.

звільнення від повинностей і заміна їх на грошові виплати — ось про що в коротких рисах ті акти, які можна відзначити у Книзі данин і які наближують її до відомого ступеня до англонорманської “Книги Страшного суду”»⁴⁴.

Заслуговує на увагу й окремих нарис А. Ясинського про формування земельних володінь урядовцем. Історик, зокрема, проаналізував шляхи складання маєткового комплексу представника крупного землеволодіння великокнязівського писаря Василя Павловича Любича, котрий зробив кар’єру при дворі Казимира Ягеллончика⁴⁵. Він набував свої маєтності як у винагороду за службу (виплати), так і шляхом успадкування за батьком. Тут показано традиційні способи нарізання приватних земельних володінь у способи, визначені правовими нормами того часу й гарантовані уставними земськими грамотами. Утім напрацювання А. Ясинського мають для наших студій насамперед джерелознавчу цінність.

Відзначимо, що лише окремі аспекти (нерідко на рівні ескізних згадок) шляхетського землеволодіння розглядалися у працях радянських істориків Володимира Пічети, Олексія Барановича, Івана Бойка, Дмитра Мишка, монографії яких виходили друком упродовж 1950–1960-х рр. Ці автори торкалися питань соціально-політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися на укра-

---

⁴⁴ Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Книгі данін вялікаго князя Казіміра (з дадаткам паведамленья А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // *Архе*. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск, 2009. — С. 1022–1023.

⁴⁵ Ясинські А. Пісар вялікаго князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любич як прадстаўнік буйнага земляўласніцтва XV ст. (Нарыс да гісторыі буйнага земляўласнасці на Беларусі) // *Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Інстытут беларускае культуры*. — Кн. 8: Працы клясы гісторыі. — Т. III. — Менск, 1929. — С. 65–80. Перевид.: *Архе*. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — С. 1068–1084.

їнських землях у XVI — першій половині XVII ст. Так, В. Пічета простежив вплив аграрної реформи на шляхетське землеволодіння. Згідно з його висновками, перетворення Сигізмунда II Августа не знайшли підтримки серед широкого кола литовсько-руської шляхти, оскільки доволі сильно зачіпали її матеріальні інтереси⁴⁶. Окремо В. Пічета торкнувся проблеми реалізації норм волочної устави королеви Бони в теорії та у практичних діях⁴⁷. Д. Мишко⁴⁸, О. Баранович⁴⁹ та І. Бойко⁵⁰, попри ідеологічні рамки, за межі яких не міг вийти радянський історик-медієвіст, у своїх монографіях на основі великого фактичного матеріалу намагалися докладно висвітлити розвиток сільського господарства, ремесел, промислів, торгівлі, а також проаналізувати поземельні відносини різних груп населення.

У молдавській історіографії радянського періоду певним підсумком дослідження розвитку феодальних відносин став збірник статей за редакцією О. Удальцова та Л. Черепніна, що вийшов друком у Кишиневі 1950 р. Коротко окреслимо основні положення, викладені в одній

---

⁴⁶ *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — Москва: Изд-во АН СССР, 1958. — 545 с.

⁴⁷ *Пичета В.* Волочная устава королевы Боны и Устава о волоках // Працы Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту ў Менску. — № 1. — Менск, 1922. — С. 147–164. Перевид.: Белоруссия и Литва в XV–XVI в. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 21–42; *Arche*. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — С. 1085–1106.

⁴⁸ *Мишко Д.И.* Соціально-економічні умови формування української народності. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 291 с.

⁴⁹ *Баранович А.И.* Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — 207 с.

⁵⁰ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 330 с.

зі студій. Так, за М. Моховим, панівним станом у Молдавії раннього нового часу були бояри — «великі» та «малі». Усі вони володіли землею за спадковим правом, називаючи її своєю «вотчиною» або «дідиною», отримавши від молдавських правителів право вільно нею розпоряджатися: продавати, дарувати, передавати у спадок тощо. У XV ст. тут спостерігався процес подальшої експропріації громадських земель, який розпочався наприкінці XIV ст. Тоді ж зростання боярського землеволодіння йшло за рахунок громад (марок). На новозахоплених громадських землях, за підтримки молдавських правителів, бояри, як правило, засновували поселення. У цей час у Молдавії було ще багато неосвоєних земель, тому в дарчих господарських грамотах облік землі вівся доволі приблизно. У таких надавчих документах звичною формулою була фраза, що «боярину дається стільки землі, скільки потрібно для заснування села». Заселення нових сіл проводилося на пільгових умовах, зі звільненням нових поселенців на декілька років від різних податків та повинностей. Ріст крупного боярського землеволодіння йшов також за рахунок купівель та насильницького захоплення. Церковне землеволодіння зростало за рахунок дарів від пастви⁵¹.

Окрім монографічних праць указанного періоду розвитку історичних студій, соціально-економічну тематику репрезентовано у статтях В. Пичети, Д. Похилевича, Ю. Юргініса, А. Грицкевича, К. Яблонскіса⁵². Останній,

---

⁵¹ *Мохов Н.А.* Феодальные отношения в Молдавии в XIV–XV вв. // Феодальные отношения в Молдавии в период XIV–XVIII вв.: Сб. ст. / Под ред. А.Д. Удальцова (отв. ред.), Л.В. Черепнина. — Кишинёв, 1950. — С. 10–11, 15.

⁵² *Пичета В.И.* Феодальное поместье в XV–XVI вв. в Великом княжестве Литовском // Учёные записки Института славяноведения. — Т. 4. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 237–262; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. — Ленинград: Изд-во

зокрема, у своїх працях звернув увагу на ритуал передачі «могорича» під час укладання ранніх договорів купівлі-продажу⁵³.

Певне поживалення у вивченні соціально-економічних сюжетів історії Великого князівства Литовського відбулося наприкінці 1980-х рр. і перманентно триває дотепер.

Джерелознавчий напрям у вивченні комплексу соціально-економічних проблем історії України раннього нового часу започаткував Микола Ковальський, котрий сформував навколо себе групу молодих фахівців. Праці М. Ковальського дають уявлення про комплекс джерел архіву ВКЛ — Литовську метрику й цінні саме з джерелознавчого погляду⁵⁴.

ЛГУ, 1957. — 157 с.; *Его же*. Крестьяне-слуги в ВКЛ XVII–XVIII вв. // Средние века. — Вып. 21. — Москва, 1962. — С. 141–169; *Юргинис Ю.М.* Бояре и шляхта в Литовском государстве // Восточная Европа в древности и средневековье. — Москва: Наука, 1978. — С. 124–130; *Грицкевич А.П.* Хозяйственное и правовое положение военно-служилого населения в Слуцком княжестве XV–XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1962. — Минск, 1964. — С. 242–253.

⁵³ *Jablonskis K.* XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje // Istorija ir jos šaltiniai. Lietuvos TSR Mokslų akademijos, Istorijos institutas; sud. ir spaudai paruošė V. Merkys. — Vilnius: Mokslas, 1979. — P. 15–63; *Idem.* Lietuvos rusiškujų aktų diplomatika // *Ibid.* — P. 219–296.

⁵⁴ *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в. — Ч. 4. — Днепропетровск: ДГУ, 1979. — 109 с.; *Его же*. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII в.: Структура источниковой базы: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1982. — 91 с.; *Ковальський М.П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // Український археографічний щорічник. — Т. 4. — Вип. 2. — К., 1992. — С. 261–273; *Його ж.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воеводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. — 1993. — № 3. — С. 60–63.

Слушні висновки щодо формування великого землеволодіння в Литві зробив польський історик Генрик Ловмянський. Так, за його даними, до кінця XIV ст. вислужених «на вечність» володінь ще не існувало⁵⁵. Дана форма землеволодіння з'явилася в наступному столітті⁵⁶, коли зросла потреба держави в масовому залученні шляхти до війська. У такому ж ключі зроблено висновки про значне шляхетське землеволодіння у праці Анджея Вичанського⁵⁷. Чимало цінних теоретичних та концептуальних напрямів соціально-економічної історії раннього нового часу висвітлено та вельми серйозно аргументовано у студіях інших польських авторів⁵⁸.

Відзначимо, що польська історіографія указанного напрямку відзначається солідним опрацюванням перш за все

---

⁵⁵ *Lowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Poznań, 1983. — S. 147–148.

⁵⁶ *Lowmiański H.* Popisy Wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // *Medievalia*: W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. — Warszawa, 1960. — S. 426–434.

⁵⁷ *Wyczański A.* Przemiany organizacji wielkiej własności ziemskiej w Polsce XV i XVI stulecia (uwagi dyskusyjne) // *Spółczeństwo, gospodarka, kultura: Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej.* — Warszawa: PWN, 1974. — 440 s.

⁵⁸ *Ungeheuer M.* Stosunki kredytowe z ziemi Przemyskiej w połowie XV w. — Lwów, 1929. — 178 s.; *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI w.: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. — Warszawa: PWN, 1973. — 439 s.; *Mączak A.* Pieniądz i społeczeństwo w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* — T. XXXVII. — Rok 1976. — S. 63–85; *Rutkowski J.* Wokół teorii ustroju feudalnego / Wyboru dokonał, opracował i wstępem poprzedził J. Topolski. — Warszawa: PWN, 1982. — 598 s.; *Maciejewski M.* Wybrane zagadnienia z powszechnej historii gospodarczej czasów nowożytnych. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986. — 158 s.; *Idem.* Powszechne historia gospodarcza czasów nowożytnych. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. — 224 s.

географічно пов'язаних із Польщею територій. Методологічні та концептуальні засади проведених польськими істориками досліджень мають неабияке значення для розуміння сутності проблем шляхетського землеволодіння періоду раннього нового часу на суміжних з Україною територіях, де відбувалися багато у чому подібні соціально-економічні процеси. У цьому контексті згадаємо декілька принагідних для нашої праці студій польських авторів.

Привертають увагу розвідки, в яких висвітлювалися проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Так, Леон Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння в межах Калішського воеводства у XVI ст.⁵⁹, Маріан Біскуп — Хелмінського та Мальборського воеводств у другій половині XVI ст.⁶⁰, Анджей Мицьо — міста Торунь у першій половині XVII ст.⁶¹ Криштоф Борода на основі поборових реєстрів першої половини XVI ст. дослідив маєткову структуру шляхти Плоцького воеводства, широко використовуючи методи кількісного аналізу та статистики⁶². Окремі сюжети даної проблематики стосовно Київського воеводства

---

⁵⁹ *Polaszewski L.* Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI w. — Poznań, 1976. — 57 s.

⁶⁰ *Biskup M.* Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). — Toruń, 1957. — 110 s.

⁶¹ *Mycio A.* Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w starym mieście Toruniu w pierwszej połowie XVII w. — Toruń, 2003. — 222 s.

⁶² *Boroda K.* Struktura majątkowa szlachty województwa Płockiego w I połowie XVI w. // Nad społeczeństwem staropolskim. — T. 1: Kultura — instytucje — gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / Pod red. K. Łopateckiego, W. Walczaka. — Białystok, 2007. — S. 305–319.

другої половини XVI — початку XVII ст. зібрано у праці Вітольда Бобінського⁶³.

Особливо вирізняємо праці польських істориків Губерта Лашкевича та Анджея Пошпеха, що тематично близькі до даного монографічного дослідження і становлять неабиякий науковий інтерес як з огляду на можливість здійснення на їх основі порівняння моделей шляхетського землеволодіння в різних регіонах Речі Посполитої, так і аналізу застосованого істориками дослідницького інструментарію. Так, у монографії Г. Лашкевича⁶⁴ досліджено торговельні операції із земельними володіннями хелмінської шляхти у другій половині XVII ст. Проаналізувавши транзакції обігу шляхетських земельних володінь у кількісних, цінових та антропологічних вимірах, автор дійшов висновку, що земля в той період ще не набула повною мірою товарного статусу, а обіг маєтностей здебільшого відбувався серед вузького кола родичів. А. Пошпех об'єктом свого дослідження⁶⁵ обрав обіг шляхетських земельних володінь у Калішському повіті кінця XVI — середини XVII ст. Аналізуючи зміни, що сталися у структурі землеволодіння місцевої шляхти, він звернув увагу на дуже виразний регрес дрібношляхетської власності, поступове зростання значення власності шляхти середньої величини та динамічне зміцнення позицій великої шляхетської власності.

---

⁶³ *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000. — 559 s.

⁶⁴ *Łaszkiewicz H.M.* Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie Chełmskim w II połowie XVII w. — Lublin, 1998. — 283 s.

⁶⁵ *Pośpiech A.* Majętności na sprzedaż: Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. — 277 s.

Значний внесок польські фахівці зробили в дослідження правових аспектів шляхетського землеволодіння. Приміром, питанням заставного володіння на польському праві присвятив свою монографію Януш Матушевський⁶⁶. Можна стверджувати, що правники Польщі приділяють значну увагу студіям з історії та еволюції права⁶⁷. Окремі розвідки присвячено вивченню питань шляхетського землеволодіння на литовсько-руському (Я. Адамус, П. Домбковський)⁶⁸, а також на польському праві періоду середньовіччя й ранньомодерного часу (Б. Лесінський)⁶⁹. Серед спеціальних праць виокремимо також монографію Юліуша Бардаха⁷⁰, присвячену Литовським статутам, а також дослідженню норми про «третизну» у праві Литви⁷¹. Глибиною висновків відзначається спеціальна студія про

---

⁶⁶ *Matuszewski J.S.* Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia. — Łódź, 1979. — 181 s.

⁶⁷ *Bardach J., Leśniowski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Wyd. 5. — Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, 2001. — 667 s.

⁶⁸ *Adamus J.* Zastaw w prawie Litewskim XV i XVI w. — Lwów, 1925. — 141 s.; *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI w. — Lwów, 1916. — 117 s.

⁶⁹ *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* — T. XXIII, Z. 2. — 1971. — S. 183–205; *Idem.* Wyderk czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII w. // *Ibid.* — T. XXVIII, Z. 1. — 1976. — S. 19–67; *Idem.* O prawnych formach kredytu w Polsce średniowiecznej // *Ibid.* — T. XXXII, Z. 2. — 1980. — S. 187–196.

⁷⁰ *Bardach J.* Statuty litewskie a prawo rzymskie. — Warszawa, 1999. — 158 s.

⁷¹ *Bardach J.* Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI w. // *O dawnej i niedawnej Litwie.* — Poznań, 1988. — S. 120–139.

функціонування такої правової норми, як «зарука» авторства Войцеха Кулісевича⁷².

Важливі висновки щодо теоретичного осмислення процесу формування капіталістичних форм економічних відносин ранньомодерної Європи, а також господарського перелому в період «століття реформ» (XVI ст.) на польських землях, які багато у чому стали взірцем для проведення соціально-економічних перетворень у Великому князівстві Литовському, задекларовано в дослідженнях відомого польського історика-економіста Єжи Топольського⁷³.

Предметом оригінальних авторських розробок польського історика Кшиштофа П'яткевича, що мають певне значення для нашого дослідження, став рукописний документ, виконаний руською мовою, часів правління короля Олександра Ягеллончика⁷⁴, а також комплекс питань, пов'язаних із правлінням у Литві цього представника династії Ягеллонів⁷⁵.

---

⁷² *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawnohistoryczne*. — Т. XXXVII. — Zesz. 2. — 1985. — S. 123–137; *Idem.* Zaruka (vadium) w jego następstwie. — Warszawa, 1993.

⁷³ *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII w. — Warszawa: PWN, 1987. — 206 s.; *Idem.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI w. i jego następstwa. — Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. — 172 s.

⁷⁴ *Pietkiewicz K.* Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) // *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.: Studia ofiarowane prof. dr. hab. Jurzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / Pod red. G. Błaszczyka, A. Kijasa. — Poznań, 1994. — S. 65–86.

⁷⁵ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. — Poznań, 1995. — 256 s.

Праця Лідії Корчак, присвячена великокнязівській раді в XV ст.⁷⁶, у нашому контексті має інтерес у частині окреслення компетенції та форм діяльності панів-ради ВКЛ. Зокрема дослідниця вказує на законодавчо визначену функцію ради у вирішенні питань внутрішнього життя держави, у тому числі у сфері земельних надань, до волі й ласки господарської⁷⁷.

Важливі результати як у більш широкому діапазоні дослідження соціально-економічних процесів у Великому князівстві Литовському, так і тематично близькі аспекти до питання земельних володінь та великокнязівських пожалувань представлено у серії публікацій білоруських, російських і литовських істориків у наукових збірниках, журналах, альманахах⁷⁸. Насамперед слід відзначити

---

⁷⁶ *Korczak L.* Litewska rada wielkksiążęca w XV w. — Kraków, 1998. — 120 s. Про діяльність великокнязівської ради в доягеллонські часи див.: *Idem.* Monarcha i poddani: System władzy w Wielkim księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim. — Kraków, 2008. — 207 s.

⁷⁷ *Korczak L.* Litewska rada wielkksiążęca... — S. 55–56.

⁷⁸ Див., напр.: *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV в. и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. — Рига, 1970. — С. 52–53; *Грицкевич А.П.* Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории. — Вып. 5. — Минск: Изд-во БГУ, 1978. — С. 94–105; *Его же.* Формирование феодального сословия в ВКЛ и его правовые основы (XV–XVI вв.) // Первый Литовский статут 1529 г.: Мат. Респуб. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого статута. — Вильнюс, 1982. — С. 65–73; *Думин С.В.* К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII в. // Советское славяноведение. — 1986. — № 2. — С. 43–57; *Дворниченко А.Ю.* Верховная собственность на землю на территории Украины в историографии // Актуальные проблемы историографии дореволюционной России. — Ижевск, 1992. — С. 27–40; *Его же.* Древнерусское наследие и формирование повинностной системы Великого княжества Литовского // Славяно-русские древности. — Вып. 2: Древняя Русь: Новые исследования. — Санкт-Петербург, 1995. —

напрацювання білоруського метриканта Валерія Менжинського, які присвячено вивченню документального складу окремих книг Литовської метрики в контексті соціально-економічних процесів у Литві⁷⁹.

С. 196–204; *Rowell S.* Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. / Lietuvos istorijos institutas; red. kol.: Z. Kiaupa [ir kt.]. — Vilnius, 1997. — P. 45–74; *Steponavičienė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. 2002. — T. 10. — P. 9–21; *Степонавичене Л.* Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском статуте // Литовская метрика и Литовский статут как источниковедческая база для славистики и балтистики: Тезисы докладов Междунар. науч. конф. (памяти Анатолия Павловича Непокупного). — Москва, 23–25 ноября 2006 г. — С. 26–27; *Палтаржыцкая Н.М.* Земельныя ўладанні князеў у Мінску (паводле дакументаў XVI–XVIII стст.) // Известия Национальной академии наук Беларуси: Серия гуманитарных наук. — № 2. — Минск, 2012. — С. 69–75.

⁷⁹ *Менжинский В.С.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история белорусского землевладения первой половины XVI в. // Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов Академии наук СССР / Под ред. В.Т. Пашуто, А.Л. Хорошкевич, Н.И. Щавелева. — Т. II. — Москва, 1989. — 385 с.; *Его же.* Книга записей Литовской метрики № 13 как исторический источник истории землевладения в Белоруссии в п. п. XVI в. // Исследование по источниковедению истории СССР XIII–XVIII вв.: Сб. ст. — Москва, 1986. — С. 94–117; *Его же.* Оформление прав на землю в Белоруссии в п. п. XVI в. по материалам книг записей Литовской метрики // Аграрный строй в феодальной России XV — начала XVIII в.: Сб. ст. — Москва, 1986. — С. 65–83; *Его же.* Из истории оформления прав на землю в ВКЛ (по материалам книг записей Литовской метрики) // Советское государство и право. — 1987. — № 10. — С. 138–140; *Его же.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 164–178; *Мянжынскі В.С.* Метрыка Вялікага княства Літоўскага як крыніца па гісторыі землеўладання Беларусі (п. п. XVI ст.) // Весці АН БССР: Сер. грам. навук. — № 2. — Мінск, 1987. — С. 68–75; *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмян-

У 1990-х рр. відбулися певні зрушення у вивченні соціально-економічної історії України доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Значним внеском у дослідження проблеми формування панівного соціального стану в українському суспільстві XIV–XVII ст. стала монографія Наталії Яковенко⁸⁰ (перевидана 2008 р.), в якій на основі широкого комплексу джерел предметно розкрито генезис тогочасної соціальної еліти, котра монополюючо володіла політичними, майновими та особистими правами. Автор у своїй роботі поряд з іншими дослідженнями також спирався на розроблену Н. Яковенко структуру груп і прошарків привілейованого стану.

Серед праць сучасних дослідників, тематично близьких до нашої тематики, виокремимо доробок Андрія Гурбика. Так, сучасний український історик детально проаналізував особливості реформування аграрного сектору на українських землях у середині XVI ст. Даючи оцінку суспільній значущості аграрної реформи, автор зазначив, що та частина малоземельних шляхтичів, які не змогли підтвердити свої права на землю та шляхетство, змушені були долучатися до лав українського козацтва⁸¹. В іншій своїй студії А. Гурбик дослідив еволюцію соціально-тери-

---

скім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага*. — Т. I. — Мінськ, 2001. — С. 46–108; *Іх жа*. Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельне ўладанія ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паведах у другой палове XV — першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ) // *Там жа*. — Т. III. — Мінськ, 2004. — С. 57–196.

⁸⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. ... — 416 с.

⁸¹ Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 62 с.

торіальних спільнот середньовічної України XIV–XVI ст.⁸² Серед іншого, він розкрив особливості формування селянських господарств, а також охарактеризував взаємовідносини між шляхтичами та їхніми підданими. Більш пізньому періоду (XVIII ст.) присвячено монографію відомого дослідника Олександра Гуржія⁸³, в якій, однак, вельми цінними стали теоретико-методологічні напрацювання, що стосуються питань землеволодіння та землекористування. В іншій праці О. Гуржій сконцентрував свою увагу на проблемах зародження та генези хуторського господарства на українських землях упродовж XV–XVIII ст. Він дійшов висновку про те, що «система хуторського господарства складалася в основному “вільним колонізаційним елементом”, здебільшого позбавленим “панської опіки” і зловживань з боку влади»⁸⁴. Так, спираючись на вкрай бідний фактологічний матеріал (в основному на опубліковані акти), О. Гуржій намагається пояснити розвиток індивідуальних малих форм господарювання на землі.

Певні зрушення в розробці економічної тематики доби Ягеллонів відбулися з виходом монографії Олени Русиної. В одному з розділів книги авторка, досліджуючи тенденції економічного розвитку Сіверщини в XIV — на початку XVI ст., указала на окремі надання Олександра Ягеллон-

---

⁸² Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — 318 с.

⁸³ Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К.: Наукова думка, 1986. — 135 с.

⁸⁴ Гуржій О. Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис. — К., 2007. — С. 18.

чика в межах означеного регіону⁸⁵. В узагальнюючій праці з циклу «Україна крізь віки», у підрозділі про економічний розвиток, історик оминула питання земельних пожалувань⁸⁶. У наступній книзі (зібрані разом раніше опубліковані статті) О. Русина також частково зверталася до питання економічного розвитку окремих українських територій литовської доби, зокрема путивльських волостей⁸⁷.

Володимир Собчук значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних та генеалогічних сюжетів шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства у XVI ст.⁸⁸ Зокрема він дійшов висновку, що за розмірами маєтків структура приватного шляхетського землеволодіння регіону у цей період характеризувалася надзвичайно високим ступенем концентрації землі в руках окремих шляхетських родин: 8% осіб володіли 69,1% землі повіту. Із виходом книги В. Собчука, в якій він зібрав раніше опубліковані окремими статтями дослідження, можна підвести певну риску в авторській концепції формування та генези земельних володінь князівських і шляхетських родів півдня Волині XV — першої половини XVII ст.⁸⁹ За основу дослідження землевлас-

---

⁸⁵ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 150–152.

⁸⁶ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К.: Альтернативи, 1998. — 320 с.

⁸⁷ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 123.

⁸⁸ Собчук В.Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків: Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2002. — 18 с.

⁸⁹ Собчук В.Д. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. — Кременець, 2014. — 508 с.

ницьких позицій князів В. Собчук бере територіальні одиниці — замки та волості, тоді як шляхетське землеволодіння вивчається за принципом родової належності. Так, у книзі ретельно проаналізовано шляхи набуття й формування маєтків таких шляхетських родів півдня Волині, як Денисків-Матвіївських, Боговитинів, Гостських, Лідихівських, Калениковичів, Лабунських та окремо шляхти російського походження. Фахівець також указує найбільш практиковані типи надань маєтків: 1) тимчасове користування «до воли и ласки господарской», тобто на невизначений термін; 2) довічне користування «до живота» реципієнта без права передачі у спадщину; 3) власність із правом передачі у спадщину лише по чоловічій лінії; 4) власність із правом передачі у спадщину як по чоловічій, так і по жіночій лініях. І всі ці форми супроводжувалися певними повинностями, головною складовою яких була земська служба⁹⁰. Як бачимо, автор обмежується лише декількома формами земельних надань, які характеризують термінові надання та надання за принципом успадкування, тоді як інші форми опускає.

Питання, дотичні теми цього монографічного дослідження, порушувалися у статтях окремих істориків. Так, набуття та захист земельної власності шляхти у Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. частково висвітлено у статті Сергія Ліпініна⁹¹.

У литовські історіографії важливим зрушенням у вивченні державних структур і певних соціальних груп став

---

⁹⁰ Там само. — С. 378.

⁹¹ *Ліпінін С.І.* Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. — Вип. 5/6. — Т. 8/9. — К., 2001. — С. 224–240.

вихід 1998 р. спеціальної монографії Артураса Дубоніса⁹². Автор об'єктом свого дослідження обрав таку службову соціальну групу Литовської держави, як лейці. Вони служили як прикордонна варта, охороняли замки, представляли великокнязівську владу на прикордонні, пізніше доглядали коней господаря та супроводжували його в подорожах. У питаннях землеволодіння «лейці могли передавати свою землю у спадщину, продавати або купувати, як і частина інших груп литовських селян у XV — першій половині XVI ст. При цьому лейці, будучи особистими підданими великого князя, користувалися старими правами володіння землею, зіставними з алодальними чи одальними»⁹³. За дослідженням А. Дубоніса, лейці володіли переважно власною, вотчинною землею, утім були й такі, які її не мали⁹⁴.

До теми формування системи земських судів у Великому князівстві Литовському з часу їх запровадження та до 1588 р. звернувся Дарюс Вілімас⁹⁵. За його оцінкою, що важливо з огляду на тему шляхетського землеволодіння, для землевласників відпала необхідність «їхати до Вільна, бажаючи внести майновий чи судовий акт в Литовську метрику»⁹⁶. Таким чином, від часу роботи земських судів до канцелярських книг теоретично мало набагато менше

---

⁹² *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybių struktūrų praeities. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998. — 160 p. Також: *Дубоніс А.* Лейці вялікага князя літоўскага: з гістрыі ранніх дзяржаўных структур літоўскага грамадства / Пер. з літ. мовы Р. Урбановіча. — Смаленск: Інбелкульт, 2015. — 146 с.

⁹³ *Дубоніс А.* Лейці вялікага князя літоўскага: з гістрыі ранніх дзяржаўных структур літоўскага грамадства. — С. 29–30.

⁹⁴ Там жа. — С. 2

⁹⁵ *Vilimas D.* Lietuvos didžiosios kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588). — Vilnius, 2006. — 290 p.

⁹⁶ *Ibid.* — P. 288.

вноситися документів майнового, у тому числі й надавчого характеру. Утім, як показав наш аналіз, шляхтичі-землевласники впродовж 1570-х рр. усе ж таки продовжували вносити до метрики свої акти.

Вагомого значення у вивченні діяльності великого князя Олександра Ягеллончика набули дослідження та публікація литовськими істориками Дарюсом Антанавічусом і Римвідасом Петраускасом «Королівських рахунків» з Головного архіву давніх актів у Варшаві⁹⁷. Фахівці торкнулися питання функціонування державного апарату, акцентуючи увагу на місцевому врядуванні та фінансовій політиці часів правління Олександра Казимировича⁹⁸. Окремим виданням у Вільнюсі вийшла друком збірка статей, присвячена періоду Олександра Ягеллончика⁹⁹. Показово, що тут не знайшли місце відображення питань економічної політики литовського правителя — це зайвий раз демонструє брак праць на тематику соціально-економічної історії ВКЛ у литовській історіографії.

Водночас серед литовських дослідників на сьогодні вивченням близьких до нашої теми питань займається Лірія Степонавічене. Предметом її зацікавлення стало питання функціонування заставного володіння і права в період чинності Литовських статутів¹⁰⁰. Зокрема авторка

---

⁹⁷ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504) / Parengė D. Antanavičius, R. Petrauskas. — Vilnius, 2007. — 568 p.

⁹⁸ Ibid. — P. XXVII–LI.

⁹⁹ Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys. — Vilnius, 2007. — 240 p.

¹⁰⁰ *Steponavičenė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. 2002. — T. 10. — P. 9–21; *Степонавичене Л.* Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском статуте. — С. 26–27; *Её же.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в эпоху действия Второго Литовского

відзначає, що порівняно з першим другий статут не вніс суттєвих змін у «сутність статутного заставного права», утім прецеденти повсякденного життя були набагато більш розмаїтими, аніж передбачено в кодексах¹⁰¹.

Монографія Р. Петраускаса¹⁰² про структуру і склад литовської знаті наприкінці XIV–XV ст. стає придатною для нашого дослідження у частині визначення фахівцем специфіки боярської вотчини та розмірів і структури боярського землеволодіння. Автор указує на складну структуру володінь у Литві в XV ст., яка, за його визначенням, «не може бути адекватно представлена через формулу: один шляхтич — один двір/маєток». На думку Р. Петраускаса, землі бояр були розкиданими по різних місцевостях країни внаслідок такої закономірності, як «відкрита» династична структура тогочасного роду, коли з причин поділів, шлюбів тощо склад володінь у кожного нового покоління відрізнявся від попереднього¹⁰³.

На сьогодні соціально-економічними питаннями активно займається Віктор Атаманенко, котрий у низці своїх праць, присвячених вивченню та введенню в науковий

статута) // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. — К., 2007. — С. 37–40.

¹⁰¹ *Степановичене Л.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в первые годы действия Второго Литовского статута) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. I. — К., 2009. — С. 54–66.

¹⁰² *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje — XVI a.: sudėtis — struktūra — valdžia. — Vilnius: Aidai, 2003. — 279, [1] p. Також: *Пятраўскас Р.* Літоўская знать у канцы XIV–XV ст.: Склад — структура — улада / Пер. з літ. мовы А. Мыкус. — 2-е вид. — Смаленск: Інбелкульт, 2014. — 386 с.

¹⁰³ *Пятраўскас Р.* Літоўская знать у канцы XIV–XV ст. ... — С. 129–130.

обіг раніше неопублікованих документів описово-статистичного характеру, проливає світло на соціально-економічну історію Волині XVI–XVII ст.¹⁰⁴

Чималу увагу до питань генези такого суспільного стану у Великому князівстві Литовському, як селяни, приділив сучасний білоруський дослідник Олександр Довнар. Він, зокрема, звернувся до вивчення соціально-економічного становища селян-слуг у державних і приватних володіннях на території білоруських земель ВКЛ у другій половині XVI — середині XVIII ст. У ракурсі теми нашого дослідження праця О. Довнара важлива з огляду на розроблену ним класифікацію категорій селян-слуг, систему їх взаємовідносин із представниками привілейованої верстви — шляхти, а також твердження, що часто побутує у фаховій літературі, про вельми розмиту межу між привілейованими, напівпривілейованими й залежними групами населення¹⁰⁵.

Окремо слід згадати статтю білоруського історика Олександра Груші, яка тематично близька до порушених нами проблем¹⁰⁶. На широкій джерельній базі він зробив

---

¹⁰⁴ Див., напр.: *Атаманенко В.П.* Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.* — Луцьк, 2003. — С. 44–46; *Атаманенко В.П.* Описово-статистичні матеріали XVI — першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів Волинського Полісся // *Минуле та сучасне Волині та Полісся: історія міст і сіл Західного Полісся: Маневиччина: Мат. XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Маневичі* — с. Кукли, 14 квітня 2004 р. — С. 7–11; *Атаманенко В.П.* Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. — К., 2004. — 384 с. та ін.

¹⁰⁵ *Доўнар А.Б.* Сяляне-слугі Беларусі другой паловы XVI — сярэдзіны XVIII ст. — Мінск: Беларус. навука, 2007. — 193 с.

¹⁰⁶ *Груша А.І.* «И привилеєм своим потвердил»: у вытакоў пісьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага // *Памяць стагодзяў на карце*

теоретичне й практичне обґрунтування таких видів землеволодіння у ВКЛ, як вотчина та вислуга в їх порівняльному аналізі. О. Груша, спираючись на доробок А. Гуревича¹⁰⁷, зробив цінні зауваження щодо типологічної близькості литовських вотчини та вислуги до таких самих форм землеволодіння у середньовічній Англії й Норвегії. Так, англосаксонський фолькленд і норвезький одаль були аналогами литовської вотчини, тоді як бокленд та вейцла відповідали литовській вислузі¹⁰⁸.

В останні роки з'явилося декілька монографічних праць, проблемні питання яких частково пов'язані зі шляхетським землеволодінням. Так, окремих розділ монографії Василя Ульяновського про князя Костянтина Івановича Острозького присвячено його економічній потузі. В. Ульяновський ретельно проаналізував документи про земельні надання князеві з рук великих князів литовських, що дало йому змогу встановити число маєтностей, вислужених за 35 років в Ягеллонів. Зокрема за часи правління Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I Старого кн. К.І. Острозький отримав 98 земельних на-

---

Айчыны: зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Федоравіча Спірыдонава. — Мінск: Беларус. навука, 2007. — С. 198–240.

¹⁰⁷ Гуревич А.Я. Роль королевских пожалований в процессе феодального подчинения английского крестьянства // Средние века. — 1953. — № 4. — С. 59–75; *Его же*. Англосаксонский фолькленд и древнорвезький одаль (опыт сравнительной характеристики феодальных форм землевладения) // Средние века. — № 30. — Москва, 1967. — С. 62–82; *Его же*. Норвежское общество в раннее средневековье: Проблемы социального строя и культуры. — Москва: Наука, 1977. — 337 с.

¹⁰⁸ Груша А.І. «И привилеєм своим потвердил»: у вытакоў пісьмовай культуры... — С. 204–210.

дань¹⁰⁹. Чимало маєностей він набув шляхом купівель. А за даними В. Ульяновського та підрахунками І. Ворончук, князь Острозький долучив до своїх родових маєтків завдяки вислузі, купівлі та успадкуванню близько 300 населених пунктів у ВКЛ¹¹⁰. Джерельною основою дослідження В. Ульяновського став комплекс документів із фонду «Князі Сангушкі» Державного архіву у Кракові. В основному це підбірка оригінальних актів та їх копій на земельні надання, більшість з яких увійшли до Литовської метрики у формі записів. Саме такі метричні записи (привілеї та підтвердження) ми використали під час складання реєстру земельних надань представників династії Ягеллонів.

Про князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького як надавача земель своїм шляхтичам-служебникам за васально-ленним принципом у своїх розвідках пише Ігор Тесленко. Він, зокрема, указує на такі форми земельних надань своїм підданим, які практикував магнат: на вічність (до початку XVI ст.), а згодом «до волі» й «до ласки», тобто в тимчасове тримання на невизначений термін, рідше «до живота», і наприкінці XVI ст. «в певній сумі грошей», що типологічно відрізнялося від застави¹¹¹. Цікаві спостереження щодо подібності типів земельних надань на діничному та ленному праві в Галицькій Русі представив у своїй статті Юрій Зазуляк. Порівнюючи ці

---

¹⁰⁹ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. — Вип. 2. — Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. — С. 92.

¹¹⁰ Там же. — С. 82–109; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Упор. І. Ворончук. — К.; Старокостянтинів, 2001. — С. 122–125.

¹¹¹ Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя: «Острозька шляхта» // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 123.

два типи донаційних привілеїв галицьких володарів, дослідник дійшов висновку, що «умови надань на дідичному праві, які всіляко підкреслювали контроль за наданою земельною власністю з боку володаря та суворо залежність володіння землею від виконання військової служби, визначали служебний та залежний характер дідичного землеволодіння не меншою мірою, аніж у випадку ленних надань»¹¹².

Об'єктом дослідження в монографії Юрія Михайлюка стало державне управління та місцеве самоврядування на території Черкаського й Канівського староств (Південна Київщина) в період пізнього середньовіччя — раннього нового часу. Детально вивчаючи військову, дипломатичну, судово-адміністративну та господарсько-фіскальну сфери врядування черкаських і канівських намісників/старост/державців, фахівець указує на посилення процесу формування феодального землеволодіння, починаючи з 1530-х рр. Показовим у твердженнях Ю. Михайлюка видається те, що, детально не розглядаючи проблему земельних надань Ятеллонів, він робить надто загальні висновки про згубний вплив на розвиток самоврядування в регіоні «поширення пожалувань в умовне чи спадкове володіння шляхті та монастирям окремих дворогосподарств, сіл і цілих волостей»¹¹³.

Предметом досліджень Віталія Михайловського стала шляхта Західного Поділля — регіону, що був в орбіті впливів та політичного підпорядкування Корони Польської. Історик, зокрема, беззаперечно констатував те, що

---

¹¹² *Зазуляк Ю.* Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. // *Ruthenica*. — Т. 5. — К., 2006. — С. 179.

¹¹³ *Михайлюк Ю.* Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси: Вертикаль, 2011. — С. 109.

подільська шляхта, як і весь тогочасний європейський лицарський стан, служила володарям, у тому числі Ягеллонам, за землю («головною метою їхньої служби було отримання земельних володінь»)¹¹⁴. Примітно, що в монографії В. Михайловського проходить наскрізна ідея про те, що базовою умовою відносин влади і привілейованого стану було служиле землеволодіння останнього¹¹⁵, явище, притаманне більшості держав Європейського континенту в ранньомодерний час. Для нашого дослідження праця придатна тим, що дає можливість подивитися на різного роду показники, пов'язані з системою земельних надань Ягеллонів шляхті Західного Поділля й, відповідно, удатися до порівняльного аналізу.

Книга Ірини Ворончук — перше в українській історіографії історико-демографічне дослідження, в якому представлено авторську концепцію обрахунку людності на Волині у XVI — першій половині XVII ст. Власне, у монографії на широкій джерельній базі застосовано найсучасніші методики історичної демографії, завдяки чому з'ясовується складний вузол проблем соціальної історії ранньомодерної Волині¹¹⁶. Так, І. Ворончук встановила, що на основі заяв (внесених до актових книг земських та ґродських судів Волинського воеводства) про втрату документів на родинні маєтки, в яких також подається перелік втрачених офіційних надань, зокрема великокнязівські й королівські грамоти, листи, привілеї, пожалувані попереднім поколінням роду, можна встановити генеалогічну

---

¹¹⁴ Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К.: Темпора, 2012. — С. 276, 289.

¹¹⁵ Цю тезу відображено й у висновках до монографії В. Михайловського (див.: Михайловський В. Еластична спільнота... — С. 320–323).

¹¹⁶ Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — 712 с.

наступність певного роду¹¹⁷. Для нас важливим у цьому контексті є сам факт переліку великокнязівських привілеїв на земельні пожалування волинської шляхти. Проведений нами фронтальний перегляд актових книг Волинського воеводства 1560 — початку 1570-х рр. (період правління останнього з Ягеллонів — Сигізмунда II Августа), підтверджує висновок І. Ворончук. Утім нам так і не вдалося відшукати вписані самі акти великокнязівських пожалувань до таких заяв. Дослідниця також зауважила значимість для шляхти «документів майнового характеру, адже вони становили юридичну підставу її земельної власності і приналежності до шляхетського стану». Такі великокнязівські грамоти й листи на земельні пожалування зберігалися в родинних архівах і передавалися у спадщину, адже підтверджували право роду на певну нерухомість¹¹⁸. Монографія ціна й тим, що дає можливість простежити наступність землевласницьких позицій певних шляхетських родів, адже хронологічно книгу доведено до середини XVII ст.

Піонерською з погляду порушених проблем та способу їх розв'язання стала нещодавно видана монографія згаданого вище О. Груші¹¹⁹. Історик у своїй праці застосував соціокультурний підхід у вивченні правового документа як основного рушія соціально-правових та соціально-економічних змін у Великому князівстві Литовському. Згідно з концепцією автора, поширення документа у правовому полі держави внесло кардинальні «новини», адже «документ значно обмежив сферу дії усного слова,

---

¹¹⁷ Там само. — С. 49.

¹¹⁸ Там само. — С. 204.

¹¹⁹ *Груша А.И.* Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV — первая треть XVI в.). — Минск: Беларуская навука, 2015. — 465 с.

замінив його на відповідальних і значимих ділянках суспільних відносин — укладання договорів про земельне майно, відстоювання прав на нього»¹²⁰. О. Груша у ключі нашої теми розвинув власну гіпотезу про великокнязівське пожалування як процес, що супроводжувався двома різновидами документів — листом-повідомленням («известительный») та жалуваним («потверженный») листом¹²¹. Утім, на нашу думку, концепція О. Груші вельми дискусійна.

Чітке уявлення про майнові стосунки (у тому числі і про систему поземельних відносин) «русі» в Угорському королівстві від XI до другої половини XIV ст. надає недавно видана піонерська монографія Мирослава Волощука. Книга стала автору у нагоді і у формуванні концепції викладу методологічної складової монографії¹²².

Про стан дослідження економічного розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського можна судити за узагальнюючими академічними працями, які з'явилися в українській історіографії в останнє десятиліття. Зокрема певні положення про стан шляхетського землеволодіння відбито в колективних працях «Історія українського селянства»¹²³ та «Економічна історія України». Тут повторено тезу про загальну тенденцію «до перетворення умовного феодального землеволодіння

---

¹²⁰ Там же. — С. 416.

¹²¹ Там же. — С. 128–143.

¹²² *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л.В. Войтович. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. — 496 с.

¹²³ *Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах / В.А. Смолій* (відп. ред). — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2006. — 632 с.

(особливо боярського) в повне безумовне (на вічність)»¹²⁴, базовану на висновках литуаністів кінця XIX — початку XX ст.

* * *

Отже традиції вивчення економічних аспектів історії Великого князівства Литовського заклали дослідники, праці яких побачили світ наприкінці XIX — на початку XX ст. Примітно, що досі багато хто вважає їх взірцевими. Через різні обставини сталося так, що зазначена тематика не стала предметом спеціального розгляду. Зазвичай фахівці зверталися до неї спорадично, у контексті політичної, правової та соціальної історії ВКЛ. Деяких авторів стимулювали студіювати теми економічного спрямування, а також займатися литуаністичними дослідженнями у ширшому контексті насамперед археографічна робота та публікація джерел, а саме — Литовської метрики. Щодо нашої теми, то методологічно значущим для її вивчення стала розробка М. Довнаром-Запольським класифікації типів земельних надань (термінові й безтермінові; вічні володіння) — з певними уточненнями вона лягла в основу нашої роботи. Важливим теоретичним орієнтиром у цьому плані стало також вирізнення в історіографії головної умови земельних надань — земського характеру служби.

Доводиться констатувати, що донині не створено спеціальної, комплексної праці про земельну політику представників династії Ягеллонів у Великому князівстві Литовському. Водночас з'явилися певні напрацювання з деяких територіально-адміністративних одиниць білору-

---

¹²⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. — Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2011. — С. 335.

ських земель ВКЛ. Приміром, стану шляхетського землеволодіння в Ошмянському, Берестейському, Кам'янецькому та Кобринському повітах присвячено статті мінських істориків В. Менжинського та А. Дзярновича. Вони визначили також конкретні шляхи й умови отримання представниками панівних соціальних верств земельних володінь від великокнязівської влади. Запропонована нами праця також сприятиме дедалі повнішому закриттю відповідної тематичної лакуни. На сучасному етапі розвитку литуаністики наукові студії різного тематичного спрямування зазвичай не мають чітко вираженого національного характеру. Найбільш активно ця наукова дисципліна розвивається у країнах, які є історичними спадкоємцями Великого князівства Литовського — у Білорусі, Литві, Україні, частково в Польщі та Росії.

РОЗДІЛ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Литовська метрика

Джерельну базу дослідження становлять архівні комплекси й опубліковані матеріали, базовими з яких у вирішенні поставлених у книзі задач стали документи Литовської метрики (лат. «metrica» — книга записів, інвентар; далі — ЛМ) — комплексу специфічних матеріалів у вигляді зшитків або книг великокнязівської канцелярії XV–XVIII ст. з копіями документів, що видавалися від імені верховного правителя, панів-ради ВКЛ і сейму та підлягали необмеженому у часі зберіганню. До книг ЛМ вносилися також інші важливі матеріали (переклади ярликів кримських ханів, реєстри з московської дипломатичної документації, матеріали Лівонського ордену тощо), що не мали до них прямого відношення. ЛМ послужила основою великокнязівської канцелярії, а пізніше — головного архіву Литовської держави, виконуючи юридично-реєстраційні функції.

Документація велася латиною, староукраїнською та старопольською мовами. Листи-записи й виписи з книг ЛМ використовувалися у правових та довідкових цілях усіма суб'єктами права: верховною владою, державними установами, привілейованими станами та групами, магістратами, міщанами, церквою, етнорелігійними громадами й ін. На основі метричних записів на відповідні звернення з державної канцелярії видавалися юридично

завірені листи-виписи (копії з копій). У результаті діяльності державної канцелярії відклалися книги ЛМ, які за видовими ознаками розподіляються на книги записів, судових, публічних справ, переписів, дипломатичних справ та сигілат. На сьогодні оригінали метрики зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві¹, а мікрофільмовані фотокопії — в архівних і наукових установах Литви, Білорусі, України.

Вивченням архіву Великого князівства Литовського займалися чимало дослідників. Зростання інтересу істориків до джерел ЛМ активізувалося наприкінці XVIII ст., коли почали виходити друком окремі документи або їх фрагменти. Утім узагальнюючий покажчик таких опублікованих матеріалів відсутній. Публікації окремих частин або комплексних матеріалів ЛМ паралельно з частковим їх дослідженням почалася з 1830-х рр. Однак першим до суто джерелознавчого аналізу книг ЛМ звернувся Станіслав Пташицький, який у своїй праці дослідив їх історію, охарактеризував структуру, а також зробив суцільну нумерацію всіх книг².

Згодом спеціальне джерелознавче дослідження щодо роздач земель та волостей Казимиром Ягеллончиком підготував Антон Ясинський³. На сьогодні ці дані опублі-

---

¹ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 389 (Литовская метрика). — Оп. 1. — Ед. хр. 1–365.

² *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской метрики. — Санкт-Петербург, 1887. — 280 с.

³ *Ясинскі А.* Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікаго князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. Інстытут беларускае культуры. — Кн. 3: Працы клясы гістрыі. — Т. II. — Менск, 1928. — С. 153–208. Тут і далі посилання на передрук: *Ясинскі А.* Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікаго князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе). — С. 1022–1066.

ковано литовськими метрикантами комплексно у серії «Литовська метрика» — це книга записів №3⁴. Саме за цим виданням і буде зроблено нами дослідження про політику земельних надань Казимира Ягеллончика, адже неповне видання тексту книги, підготовлене М. Довнаром-Запольським⁵, та повне видання тексту цієї ж книги, що його здійснив пізніше І. Лапшо⁶, на сьогодні не витримують критики, а тексти документів не можуть використовуватися як достовірні дані. Про видавничий рівень книг данин великого князя Казимира у цьому контексті свого часу слушні зауваги висловив А. Ясинський: «Книга данин як була, так і залишилася книгою за сімома печатками й не може бути цілком придатною для введення у шерег доступних дослідникам джерел»⁷.

Значні зрушення у вивченні ЛМ відбулися у середині ХХ ст. Вони пов'язані насамперед із розробками Миколи Бережкова. У 1946 р. було надруковано його докторську дисертацію «Литовская метрика как исторический источник. Ч. 1. Первоначальный состав книг Литовской метрики до 1522 г.». Учений відновив початковий склад найбільш ранніх 32 книг ЛМ за 1440–1523 рр. Він довів, що книги-копії, переписані у кінці XVI — на початку XVII ст., частково відрізняються від оригіналів, містять прогалини,

---

⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — 167 p.

⁵ Документы Московского архива Министерства юстиции. — Т. 1. — Москва, 1897. — С. 1–62.

⁶ Литовская Метрика. Отдел первый. Часть первая: Книги записей. Том первый // Русская историческая библиотека. — Т. XXVII. — Санкт-Петербург, 1910.

⁷ Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікага князя Казіміра... — С. 1028.

вставки та помилки⁸. Друга та треті частини праці М. Бережкова («О первоначальном составе книг Литовской метрики 1523–1569 гг.» та «Государственная канцелярия Великого княжества Литовского до Люблинской унии») так і не були до кінця реалізовані.

Важливу роботу щодо практичного використання ЛМ на основі інвентаря С. Пташицького провели гарвардська дослідниця Патриція Кеннеді-Грімстед⁹ та польська архівістка Ірена Сулковська-Курасьова¹⁰. В їх спільній праці особливу увагу приділено матеріалам ЛМ і частково Коронної метрики, що зберігаються у Варшаві, Кракові та Вільнюсі, а також т. зв. Руській (Волинській) і Підляшській серіям. У книгу повністю також включено працю С. Пташицького з новою нумерацією книг ЛМ, що зберігаються в РДАДА, із позначенням шифрів справ, переданих до Польщі¹¹.

Вагомий внесок у розробку методичних рекомендацій щодо опису та видання ЛМ зробили російські вчені Анна

---

⁸ *Бережков Н.* Литовская метрика как исторический источник. — Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. — Москва, 1946. — 180 с.

⁹ *Kennedy-Grimsted P.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej // *Archeion*. — [Т.] 80. — Warszawa; Łódź, 1986. — S. 121–182; *Idem.* What is and what was the Lithuanian Metryca? The contents, history and organization of the chancery archives of the Grand Duchy of Lithuania // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1982. — № 3. — P. 269–338; *Idem.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. — Cambridge, Mass., 1984. — P. 238–243.

¹⁰ *Sulkowska-Kurasiowa I.* Nieznane egzemplarze ksiąg Metryki Litewskiej z lat 1440–1518 // *Kwartalnik Historyczny*. — 1983. — № 1. — S. 119–126.

¹¹ *Kennedy-Grimsted P., Sulkowska-Kurasiowa I.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki. — Cambridge, Mass., 1984.

Хорошкевич та Сергій Каштанов¹². В окремих своїх публікаціях А. Хорошкевич з'ясувала історію вивчення, видання та формування ЛМ¹³, а також здійснила джерелознавчий аналіз документів/грамот кінця XV ст., згрупованих у книгах ЛМ № 3–6. Дослідниця активно вживає термін «жалувана грамота» для позначення групи документів надавчого характеру¹⁴.

Чільне місце питанням вивчення ЛМ відводиться у творчості джерелознавця Миколи Ковальського. Він на основі опрацювання комплексу документів XVI ст., у тому числі і ЛМ, розробив та запропонував власну структуру джерел із соціально-економічної історії України XVI–XVII ст.¹⁵ Зокрема у групі документів надавчого характеру, що відклалися у книгах записів ЛМ, дослідник виділяє такі різновиди: «листи» — грамоти надавчі (привілей), підтверджувальні — «конфірмації» чи «підтвердження»¹⁶. В опрацьованих нами джерелах книг записів для позначення надань великих князів литовських писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміна — «лист» та «привілей», а для підтвердження — «потвер-

---

¹² Методические рекомендации по изданию и описанию книг Литовской метрики / Сост. А.Л. Хорошкевич, С.М. Каштанов. — Вильнюс, 1985. — 133 с.

¹³ Хорошкевич А. Литовская метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской метрики. — Ч. 1. — Москва, 1989. — С. 11–31.

¹⁴ Хорошкевич А. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV в. и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. — Рига, 1970. — С. 47–74.

¹⁵ Ковальский Н. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII вв.): Акты о городах. — Днепропетровск, 1983. — 69 с.

¹⁶ Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первой половины XVII века): Структура источниковой базы. — Днепропетровск, 1982. — С. 16.

же»». Тому, приймаючи за основу класифікацію М. Ковальського, для позначення документів надавчого характеру вживатимемо терміни «привілей», «лист-надання» (надання) та «підтверджувальний лист» (підтвердження). Окреме дослідження М. Ковальський присвятив джерельному комплексу ЛМ, в якому проаналізував документи різних архівних установ, які стосуються історії України XVI ст.¹⁷

Більш вузькі публікації з проблем історії ЛМ в основному виходять у спеціалізованих виданнях: «Новости Литовской метрики» (Вільнюс), «Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага» (Мінськ) та «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського» (Київ), а також в інших журналах та збірниках наукових праць, що стало результатом активного зростання з середини 1990-х рр. інтересу до ЛМ як джерела для вивчення різноманітних аспектів історії Великого князівства Литовського — серед литовських, білоруських, польських, російських та українських фахівців. Так, дослідженням ЛМ у 1980–1990-х рр. займалися Світлана Абросимова¹⁸, Михайло Спиридонов¹⁹, Геннадій

---

¹⁷ Ковальский Н. Источники по истории Украины XV–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. — Днепропетровск, 1979. — 74 с.

¹⁸ Абросимова С.В. Документы Литовской метрики по истории городского ремесла Украины первой половины XVI в. — Днепропетровск, 1985. — 27 с.; *Её же*. Книги переписей Литовской метрики середины XVI в. как источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 123–128; *Её же*. Книги судных дел Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. — Днепропетровск, 1985. — 20 с.; *Её же*. К вопросу об информационном потенциале книг Литовской

Боряк²⁰, а на сьогодні заслуговують на увагу студії Дмитра Ващука²¹, Олега Дзярновича²², Артураса Дубоніса²³,

---

метрики первой половины XVI в. — Днепропетровск, 1985. — 19 с.; *Абросимова С.В.* Археографічний «Ренесанс» Метрики Великого князівства Литовського // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага*. — Т. I. — Мінск, 2001. — С. 163–166.

¹⁹ *Спірыдонаў М.* «З росказанья господара...» // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 2. — С. 89–97; *Спірыдонов М.Ф.* Метрика Великого княжества Литовского как источник по истории поселений // *Lietuvos Metrika: 1991–1996 metų tyrinėjimai*. — Vilnius: LII Leidykla, 1998. — P. 115–133.

²⁰ *Абросимова С.В., Боряк Г.В.* Разновидности актовых документов Литовской метрики // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. — Днепропетровск: ДГУ, 1988. — С. 85–89; *Боряк Г.В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI вв.: Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1987 (машинопис); *Боряк Г.В.* Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*. — К., 1988. — С. 115–116; *Його ж.* Ревізії та люстрації українських староств кінця XV — середини XVI ст. (В аспекті історико-географічної джерельної цінності) // *Географічний фактор в історичному процесі*. — К., 1990. — С. 145–154.

²¹ *Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // *Український історичний журнал*. — 2011. — № 1. — С. 195–209; *Його ж.* Матеріали Литовської метрики до вивчення інститутів «старини» та «новини» у Великому князівстві Литовському // *Україна в Центрально-Східній Європі*. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. — С. 207–216.

²² *Дзярновіч А. І.* Метрыка ВКЛ аб адносінах Вялікага княства Літоўскага і Святой Рымскай імперыі // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 4. — С. 90–99; *Дзярновіч А.І.* Возобновление издания Метрики в Беларуси. Книга 28 (1522–1552). Книга запісаў 28 // *Новости Литовской Метрики*. — № 4. — Вильнюс: Институт истории Литвы, 2000. — С. 11–12; *Дзярновіч А.І.* Прызабытая публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага*

Олега Дячка²⁴, Лариси Жеребцової²⁵, Валерія Менжинського²⁶, Володимира Поліщука²⁷ та ін.

княства Літоўскага. — Т. I. — Мінск, 2001. — С. 145–151; *Яго ж. Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст.: дагаворы і службовая карэспан-дэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага архіва Латвіі).* — Вып. 1: Дакументы гаспадарча-гандлёвыя XV–XVI ст. — Мінск, 2005. — 88 с.; *Яго ж.* Да партрэту літары «й» у Метрыцы ВКЛ // Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага княства Літоўскага: Мат. Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.). — Мінск, 2005. — С. 22–35.

²³ *Дубоніс А.* Найважнейшыя працы даследчыкаў Літвы па Літоўскай метрыцы: Бібліяграфія // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — Мінск, 2001. — С. 152–156; *Dubonis A.* The Lithuanian Metrica // *Lithuanian Historical Studies.* — 2001. — № 7. — P. 113–118; *Дубоніс А.* Праблемы Літоўскай метрыкі: погляд з Вільнюса // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. II. — Мінск, 2003. — С. 16–32.

²⁴ *Дячок О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці.* — Дніпропетровськ, 2004. — С. 154–170; *Його ж.* Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XVI–XVII ст. // *Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рисіча.* — Дніпропетровськ, 2004. — С. 64–78.

²⁵ *Жеребцова Л.* Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // *Український історичний збірник.* — Вып. 7. — К., 2004. — С. 416–434; *Жеребцова Л.* Литовская метрика как источник изучения таможенной системы Великого княжества Литовского // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. IV. — Мінск, 2010. — С. 31–48.

²⁶ *Менжинский В.* Из истории оформления прав на землю в Великом княжестве Литовском (по материалам книг записей Литовской метрики) // *Советское государство и право.* — Вып. 10. — Москва, 1987. — С. 110–140.

Певні кроки для розв'язання питань джерелознавчого дослідження та публікації ЛМ, у тому числі й методології їх здійснення, робилися на нарадах і круглих столах. Результатом обговорень, дискусій щодо визначення методики роботи з джерелами стала публікація низки книг ЛМ різними науковими центрами.

На сьогодні опубліковано понад 50 книг ЛМ. Найбільше їх до друку підготували литовські фахівці (37 книг), далі йдуть білоруські метриканти (8 книг), польські археографи К. Пяткевич (1 книга) та Анджей Рахуба (2 книги), український спеціаліст В. Кравченко (1 книга). Останнім часом намітилася тенденція в реалізації спільних міжнародних видавничих проєктів. Так, у результаті зусиль Інституту історії України НАН України (Андрій Блануца, Дмитро Ващук повністю підготували книги до друку) та Інституту історії Литви (Дарюс Антанавічус відповідав за окремий розділ наукового апарату) вийшли друком 22-га та 32-га книги записів ЛМ²⁸. Подібний проєкт спільно реалізували російські (Грина Старостіна, Анна Хорошкевич) та білоруські (Василь Воронін, Олександр Груша) метриканти. Це — книга судових справ ЛМ № 228²⁹.

---

²⁷ *Полищук В.* Ревизия вольнских мыт и особенности документального состава книг Литовской метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai*. — Т. 2. — Vilnius, 2010. — Р. 129–160.

²⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius.* — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. — XVI, 176 p.; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė.* — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. — XX, 144 p.

²⁹ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко / 1533–1540 (Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / Подгот. В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — Москва: Наука, 2008. — 525 с.

Нещодавно завершився багаторічний (стартував на початку 1980-х рр.) проект³⁰ з видання книги записів № 6 ЛМ російськими археографами³¹. Тож маємо досвід п'яти археографічних шкіл щодо видання книг ЛМ першої половини XVI ст.³²

Джерелознавчі напрацювання та розробки указаних авторів дозволяють широко й усебічно застосовувати документальний потенціал ЛМ у вивченні різних аспектів історії Великого князівства Литовського. Утім, незважаючи на солідні результати в дослідженні архіву великокнязівської канцелярії, у сучасній історіографії та джерелознавстві відсутні спеціальні праці з теми джерельного забезпечення вивчення земельних надань/пожалувань Ягеллонів на українських землях ВКЛ.

2.2. Типи документів

Згідно зі спеціальними дослідженнями, джерела ЛМ поділяються на три великих групи: публічно-правового (сюди відносяться й документи судочинства), приватно-правового характеру та облікові документи. Найбільш

---

³⁰ Литовські метриканти встигли раніше, ніж це задекларували російські фахівці, видати цю книгу: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. — 516 p.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 1 (6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / Сост., комм., вспом. указ.: М.Е. Бычкова (отв. сост.), О.И. Хоруженко, А.В. Виноградов; отв. ред. тома С.М. Каштанов. — Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. — 664 с.

³² Литовські метриканти видали одну з книг ЛМ за XVIII ст., що становить виняток: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 556 (1791–1792): Viešųjų reikalų knyga 35 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, E. Rimša. — Vilnius, 2005.

репрезентативна група джерел публічно-правового характеру. Вона, своєю чергою, поділяється на декілька типів. Сюди відносяться листи або грамоти, привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, дипломатичні акти та окрема група судових джерел. Розглянемо ті типи джерел ЛМ публічно-правового характеру³³, які представляють цінність у вивченні питань політики земельних надань/пожалувань великих князів литовських.

1) **Листи або грамоти.** Для позначення документів надавчого характеру писарі ВКЛ найчастіше використовували термін «лист». Видавцем листів був великий князь литовський спільно з представниками центральної влади — панами-радами. Листи адресувалися місцевим урядникам і містили розпорядження про надання шляхті земельних володінь та підданих. Наприклад, у документі від 1 липня 1501 р. Олександр Ягеллончик наказував овруцькому намісникові князеві Григорієві Борисовичу Глинському проконтролювати надання київському бояринові Яцькові Мезю на людей Лавріна та Янка Давидовичів з їхніми братами і братаничами в Овруцькому повіті «до живота»³⁴. Листом від 20 жовтня 1508 р. Сигізмунд I Старий повідомляв «воеводе киевському тому, которому дамо от насъ Киев держати» про надання київському зем'янинові Васкові Жереб'ятичу села Опачичина в Київському повіті³⁵.

---

³³ Аналіз документів публічно-правового характеру та судочинства на предмет представлення в них теми інституту «старини» й «новини» у Великому князівстві Литовському здійснив Д. Вашук (див.: *Вашук Д.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Український історичний журнал. — 2011. — № 1. — С. 195–209).

³⁴ РГАДА. — Ф. 380. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 390.

³⁵ LM (Lietuvos Metrika) 8. — № 376. — Р. 286.

Листами також оформлялися розпорядження місцевій адміністрації щодо здійснення різних процедур, пов'язаних із великокнязівськими наданнями шляхті земельних володінь. Однією із таких найбільш поширених процедур було «ув'язання» в надану маєтність або ж контроль над ним. Олександр Ягеллончик своїм листом, датованим 18 березня 1500 р., інформував київського воеводу Дмитра Пугатича про надання місцевому шляхтичу Данилу Дідковичу села Трипілля в Київському повіті, де «в томъ селе толко сем ч(о)л(о)в(е)ков служебных а не данныхъ [...], дей, тыи люди толко тебе, воеводе нашому киевському, на год по две лисицы а по п'яти возъ сена косять». Великий князь також наказував воеводі здійснити ув'язання в надане село³⁶. Листом від 2 квітня 1511 р. Сигізмунд I Старий, зважаючи на чолобитну господарського дворянина Івашка Івановича Данилевича, наказував марковському наміснику Мордасу Мишковичу надати прохачу дві запустілих землі в Марковському повіті «в Шоловичох на имя Нежиловы а Тешыловы», а також проконтролювати ув'язання в них — «и ты бы (марковский намісник — А.Б.) ему в то увезанье дал»³⁷. 23 серпня 1514 р. Сигізмунд адресував свого листа мозирському державцеві Іванові Якубовичу Щитовичу з наказом надати та ув'язати київського зем'янина Івону Болакиревича двох людей — Микиту Ляшутича та Ходора — з їх «данми, полатки» та землями в Мозирській волості «межи Бабич и Седелникович»³⁸.

Листами великі князі литовські регулювали умови, на яких шляхтичі володіли певними маєтностями. Так, листом від 5 березня 1509 р. Сигізмунд I Старий на звер-

---

³⁶ РГАДА. — Ф. 380. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 322.

³⁷ LM 8. — № 604. — Р. 442.

³⁸ LM 9. — № 419. — Р. 254.

нення київського боярина Івашка Полозовича звільнив його самого «отъ служъбы киевское с тыхъ именеи, которыи он в Кіеве мает [...], а самъ он головою своею мает службу нашу и земъскую зъ ыменеи с пинскихъ заступовати, а с киевскихъ именеи казали есмо ему слугами своими службу служити подълугъ н(ы)нешнее ухвалы земъское», і дав відносно цього розпорядження київському воєводі Юрієві Олександровичу Гольшанському, щоб «в той служъбе киевское и его самог(о) не нагабаль»³⁹.

Широкого поширення набули «листи продажні». Вони одночасно можуть відноситися і до групи приватно-правового характеру. У публічно-правовому відношенні такі листи набували значення для шляхти через пред'явлення їх перед великим князем литовським для відповідного затвердження ним і запису до книг ЛМ. Як правило, такі документи мають розлогу наративну частину. Наприклад, до Сигізмунда II Августа з чолобитною звернувся полоцький зем'янин Артем Іванович і просив підтвердити куплені ним землі у полоцьких бояр та господарських путних слуг: Бориса Івановича Шиловича; Микити Ялоновича Лапши; Пилипа Івановича Божковича; Санка, Мишука та Никипора Опанасовичів Божкевичів; Малашка, Ортема, Кумина, Опанаса, Максима, Гридка, Уляна, Ониска, Савки, Івана Пралника і дітей його Ходора, Петра, Герасима, Курила Никипоровича, Харитона і брата його Кузьми Псорців; Орехви Петровича і його дружини Матруни; Костка, Пантелея, Пилипа, Данила Гридкових, дітей Махоневих; Ігната Гридковича Тетеринича з дружиною Хонею і сином Мойсеєм. Як результат — великий князь видав на указану купівлю підтверджувальний лист під датою 1 квітня 1558 р., зане-

---

³⁹ ЛМ 8. — № 421. — Р. 314.

сений до однієї з канцелярських книг⁴⁰ (за сучасною нумерацією даній книзі ЛМ присвоєно інвентарний номер 37).

Землі та маєтності продавалися із приватного земельного фонду великих князів литовських. Зокрема велика княгиня й королева Бона своїм привілеєм від 29 грудня 1548 р. оформила продаж маєтку Красне, Ставрів, Галичани з половиною села Зборошева в Луцькому повіті володимирському владци Іванові Яцковичу Борзобагатому⁴¹.

2) **Привілеї.** Такими актами, що виходили з-під пера великого князя литовського, фіксувалися пожалування шляхті на нерухоме майно, людей та інші об'єкти, пов'язані із земельними володіннями та умовами тримання чи володіння ними. Такий тип документів набув широкого поширення за часів правління всіх представників династії Ягеллонів. Наведемо по декілька прикладів по кожному правителю.

Так, Казимир Ягеллончик своїм привілеєм від 3 січня 1452 р. пожалував пану Петру Мищичу маєтки Хулев, Холюневець, Селищове Городище та Біче з усіма прилеглими до них землями в Перемильському (Луцькому) повіті вічним правом⁴². У серпні 1465 р., перебуваючи у Волковичах, великий князь видав серію привілеїв, якими жалував кременецьких зем'ян неосвоєними землями. Зокрема «пусті землі» у Кременецькому повіті отримали шляхтичі Кузьма і Данко Волошини, Костя Тилянка, Сидор⁴³.

За привілеєм Олександра Ягеллончика від 26 жовтня 1493 р. київський ключник Сенько Полозович отримав у

---

⁴⁰ ЛМ 37. — № 126. — Р. 200–203.

⁴¹ РГАДА. — Ф. 380. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 41 об.–43.

⁴² Там же. — Ед. хр. 22. — Л. 5 об. — 6.

⁴³ ЛМ 3. — Р. 41.

вічне володіння маєток Хабну з десятима потужниками у Завшській волості Київського повіту⁴⁴. На прохання волинського зем'янина Юхна Зеньковича, великий князь своїм привілеєм від 27 квітня 1501 р. надав йому в Луцькому повіті село Вовковичі з людьми Зенцем і Богданцем та їх братами, а також «пусте дворище» Підгаєцьке під Луцьким ключем⁴⁵.

Сигізмунд I Старий за період свого правління видав низку привілеїв, якими шляхті жалувалися землі та маєтності. Наприклад, 19 листопада 1516 р. великий князь своїм привілеєм пожалував господарського маршалка, писаря й довговського намісника Богуша Боговитиновича двором Жуковим з присілками Білівим, Новим Ставом і Гумениками у Луцькому повіті вічним правом⁴⁶. Власником села Шпиколоси і «пустих» селищ Колосів та Дворець у Кременецькому повіті став господарський дворянин Яцько Єскович Жабокрицький за привілеєм великого князя від 19 грудня 1514 р.⁴⁷, а привілеєм від 12 січня 1525 р. київський зем'янин Долмат Єремеевич отримав у володіння на умовах земської служби «пусту» Чигирівську землю в Овруцькому повіті⁴⁸.

Листи-привілеї виходили з-під пера і великої княгині Бони — вони стосувалися шляхетського землеволодіння на підпорядкованих їй землях. Наприклад, своїм привілеєм від 29 червня 1548 р. Бона пожалувала підданого Кременецького замку Сенька Стародубця селищем Молодковим на Жерді до волі й ласки господарської⁴⁹. Іншим

---

⁴⁴ Ibid. — № 27. — Р. 80.

⁴⁵ РГАДА. — Ф. 380. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 381.

⁴⁶ Там же. — Ед. хр. 7. — Л. 1175–1175 а.

⁴⁷ LM 25. — № 59. — Р. 122.

⁴⁸ LM 14. — № 684. — Р. 283.

⁴⁹ РГАДА. — Ф. 380. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 4.

привілеєм (Варшава, перша половина 1549 р.) велика княгиня надала клецькому бояринові 5 «пустих» земель у Клецькій волості на умовах доживотного володіння⁵⁰.

Масового характеру набув процес видачі привілеїв Сигізмундом II Августом. Наприклад, привілеєм від 13 вересня 1560 р. великий князь литовський надав до волі й ласки господарської селища Бодинці та Ісвань, а також землю за вінницьким лісом на Звенигородщині у Вінницькому та Брацлавському повітах господарському дворянині Григорієві Кайдашу⁵¹. На таких же умовах великий князь видав привілей (Книшин, 24 січня 1567 р.) брацлавському зем'янинові Кіндратові Козарину на «пусте» селище Харпані над р. Буг та Горбанівську пасіку⁵².

3) **Підтвердження** — грамоти, яким великий князь литовський від свого імені підтверджував шляхті ВКЛ земельні надання, у тому числі своїх попередників. Наприклад, підтверджувальним листом від 25 липня 1484 р. Казимир Ягеллончик підтвердив путивльському боярину Демиду право на володіння селом Чаплища і землею Терн, що в Путивлі, які були раніше пожалувані йому київським князем Семеном Олександровичем⁵³. Підтверджувальним листом від 19 березня 1501 р. Олександр Ягеллончик підтвердив луцькому городничому Петру Мушатичу право на володіння вічним правом селом Свиначино, частини якого територіально знаходилися у Луцькому та Володимирському повітах⁵⁴.

У відповідь на чолобитну київського зем'янина Івашка Андрійовича Фурса, Сигізмунд I Старий видав підтверд-

---

⁵⁰ Там же. — Л. 74 об.–75.

⁵¹ Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 171 об.–172.

⁵² Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 95 об.–96 об.

⁵³ ЛМ 4. — № 89. — Р. 120.

⁵⁴ РГАДА. — Ф. 380. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 4.

жувальний лист (Вільно, 20 вересня 1513 р.), за яким підтвердив шляхтичу свою попередню данину на маєток Разничі над р. Стир у Луцькому повіті⁵⁵.

Низку підтверджувальних листів видав Сигізмунд II Август. Зокрема одним із таких листів (Люблін, 2 березня 1569 р.) великий князь підтвердив київському зем'янину Бенедикту Шкаровському попередню данину до волі й ласки господарської київського воєводи князя Костянтина Костянтиновича Острозького на володіння селищем Желяни в Київському повіті⁵⁶.

До книги записів ЛМ № 37 записано підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа (Варшава, 11 вересня 1558 р.)⁵⁷, яким він підтвердив дубенському боярину Миколаю Вербицькому привілей великої княгині й королеви Бони (Вільно, 7 липня 1540 р.), яким вона пожалувала боярина маєтком Лебединим і трьома сіножатами, вислуженими у підляського воєводи Миколая Паца. Привілей Бони, як і більшість подібних документів, повністю вписаний до підтверджувального листа великого князя литовського⁵⁸. Господар постійно підтверджував і пожалування місцевих урядників — старост, державців, намісників. Так, у диспозиційній частині підтверджувального листа Сигізмунда II Августа панові Олександрові Богдановичу Семашку від 8 лютого 1569 р. підтверджувався попередній запис намісника київського воєводи К.К. Острозького пана Єсифа Івановича Немирича на володіння маєтками Гоца та Улевщина в Київському повіті⁵⁹.

---

⁵⁵ Там же. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1147–1148.

⁵⁶ Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 326–326 об.

⁵⁷ ЛМ 37. — № 182. — Р. 233–235.

⁵⁸ Ibid. — Р. 233–234.

⁵⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 48. — Л. 297–300 об.

4) **Вольності (відпущення).** Такими актами шляхта ВКЛ звільнялася від сплати мит та окремих зборів на певний термін. У документах надавчого характеру такі вольності в основному стосувалися пожалувань неосвоєних чи спустошених земель або ж у винагороду за службу.

Саме за службу великому князеві литовському Олександрові Ягеллончику певні вольності на свої смоленські володіння отримав князь Костянтин Крошинський. Зокрема господарським листом від 5 березня 1497 р. повідомлялося смоленському наміснику пану Юрію Глебовичу про те, що «дали з ласки нашео казначею смоленскому князю Костянтину Крошинському за его верную службу волост на имя Кремяную а ч(о)л(о)в(е)ка службу в Буигородскои волости на имя Лукьяна а Петрица з братею Некрасовых». Окрім цього Олександр Ягеллончик дав наказ наміснику, аби «кн(я)зю Костянтину и его жоне, и их детем отпустили вечно: тои его волостце Кремянои и тым его людем буигородцом Лукьяну а Петрицу з братею ненадобе на нас и на послов наших и стацьями насъ и пословъ наших не поднимати вечно, бо то есмо ему дали за его службу»⁶⁰.

У жовтні 1524 р. Сигізмунд I Старий своїм листом звільняв кременецьких міщан на п'ять років від сплати податків: «Листъ тивунѡ крѣманецкомѡ и всимъ мѣщаномъ, што дано им воли на пѣт лѣтъ ѡт платовъ наших и старостиныхъ ихъ вызволили, а которыи люди ново прийдѡтъ и садуть ѡ мѣсте Крѣманецкомъ, тымъ дано воли на десети лѣтъ»⁶¹.

Пан Василь Гостський своїми зусиллями виклопотав у великого князя листа (Краків, 8 травня 1527 р.), яким той

⁶⁰ Там же. — Ед. хр. 6. — Л. 179; LM 6. — № 221. — Р. 156–157.

⁶¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 14. — Л. 40; LM 14. — № 10 (9). — Р. 79.

звільнив власника Почаєвського маєтку від сплати ярмаркових поборів та від старостинського присуду. Так, Сигізмунд II Август наказував кременецькому старості Яну Монтовтовичу: «И ты бы вжо до того имени его Почаева на ярмарокъ наместника своего не всылал и ярмарочных доходовъ брати и людѣй сдидити не велел и ни въ што се не въступал»⁶².

Певною пільгою можна вважати й дозвіл великого князя стягувати на користь власника маєтку певних платежів. Наприклад, 4 вересня 1528 р. Сигізмунд I Старий, вислухавши чолобитну князів Василя і Богдана Відницьких, дозволив їм в їхньому маєтку Любчі торг, ярмарок та корчми мати, а також «мостового на томъ мосту дозволили есмо имъ брати отъ кожъдого воза купецкого по грошу, а отъ коня по п(е)н(я)зю для отправки того мосту вечно»⁶³.

Часто шляхтичі у своїх чолобитних просили литовських правителів скасувати певні види платежів, якими були обкладені їхні земельні володіння. Так, 4 квітня 1558 р. Сигізмунд II Август у листі, адресованому справці Горденського староства Себастьяну Дибовському й усім наступним старостам, наказував звільнити Шимка Кисловського від «плата», що йшов з його двох волок землі, вислужених у королеви Бони⁶⁴.

5) **Оренди** — документи-угоди, які жалувалися великим князем литовським конкретним особам на утримання прибуткових нерухомих об'єктів або видів промислів.

---

⁶² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 14. — Л. 350 об.–351; LM 14. — № 867 (767). — Р. 373–374.

⁶³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 99 об.; LM 22. — № 9,16 — Р. 90.

⁶⁴ LM 37. — № 121. — Р. 197.

Особливого значення в економіці ВКЛ набувало корчемне господарство, від якого йшли постійні прибутки. Тому господарі для поповнення державної скарбниці здавали в оренду корчми, які належали до великокнязівського домену. Наприклад, 5 травня 1500 р. Олександр Ягеллончик «продал есми корчму пивную в мeste Кричовьском мети боярину кричовьскому Йеву Кучуковичу на годъ за десять копь грошей»⁶⁵, а 9 грудня 1518 р. Сигізмунд I Старий віддав в оренду на два роки Богданові Орменчику могилевські корчми за двісті кіп грошів литовських і куничну шубу, а також наказував могилевському державцеві панові Янові Якубовичу Щитовичу стежити за умовами тримання корчем, чітко регламентованими у самому тексті орендного договору.

Листом від 8 листопада 1548 р. велика княгиня й королева Бона здала в оренду пінським євреям Ізраїлю та Нахиму Песаховичам, а також Юшку Мошеєвичу пінські мита терміном на один рік⁶⁶. 26 вересня 1561 р. Сигізмундом II Августом оформлено орендний лист городенському наміснику Льву Михайловичу на держання оренди моста на р. Немні на один рік у сумі 70 кіп грошів литовських⁶⁷. У Мозирі, як свідчить орендний договір Сигізмунда II Августа з мозирськими міщанами Павлом Пархимовичем та Радком Єрмановичем від 22 серпня 1567 р., прибутковим вважалось корчемне господарство і рибне мито. Згідно договору мозирські міщани орендували на три роки міські корчми із щорічною виплатою по «польсемаста копь грошей» та рибне мито, за що повинні були давати «десятую рыбу»⁶⁸.

---

⁶⁵ LM 6. — № 411. — Р. 251.

⁶⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 22–23.

⁶⁷ LM 37. — № 598. — Р. 475–476.

⁶⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 267. — Л. 166–167 об.

В окрему групу публічно-правових документів дослідники виокремлюють судові джерела. До них належать справа, оповідання/пильність, вирок/декрет/ухвала.

Справа — документ, в якому зазначалася сутність судового документа. У питаннях про земельні володіння справи в основному стосувалися зловживань у цій сфері. Наприклад, у справі волковийських шляхтичів Офанаса Васильовича Тризни зі зведеним братом Андрієм Васильовичем Тризноу, що розглядалася 9 січня 1566 р. на вальному сеймі у Вільні під головуванням Сигізмунда II Августу порушувалося питання про незаконне заволодіння маєтком Світицею одним зі спадкоємців. Із справи дізнаємося, що після смерті мачухи Офанаса Тризни Феді Тимофіївни та його братів Василя та Івана Тризн його зведений брат Андрій Тризна насильно захопив спільний успадкований маєток Світицю. Вивчивши документальні та усні свідчення братів, суд присудив дві третини маєтку Офанасові, а третину — Андрієві Тризнам⁶⁹.

На цьому ж сеймі 10 січня 1566 р. розглядалася справа господарського дворянина Кіндрата Семеновича Жаби і його дружини Ганни Лукомської Болинського з Яном Миколайовичем Кибортом про Следневський дворець маєтку Болинське. Перші скаржилися, що Я.М. Киборт «гвалтовним наїздом» захопив Следневський дворець. На противагу звинуваченню той представив як доказ листи полоцького воєводи Станіслава Станіславовича Довойни, які доводили право на володіння спірним Следневським дворцем. Таким чином, вирок у справі, винесений судом, виправдав дії Я.М. Киборта, які кваліфікувалися не як наїзд, а ув'язанням у володіння⁷⁰.

---

⁶⁹ LM 264. — № 13. — Р. 32–35.

⁷⁰ LM 264. — № 15. — Р. 38–40.

У травні 1566 р. на судових роках у Пйотркув Сигізмунд II Август розглядав кілька справ, що стосувалися земельних спорів. Зокрема це справа зем'ян Київського повіту Івана і Федора Олехновичів, а також Григорія Масла з підданими Поленицькими про острів землі Ласковський⁷¹. Того ж дня розглядалася справа господарських підданих Овруцького замку Тимошка, Тита та Васка Данильевичів Колодчичів з овруцьким державцею Єсифом Михайловичем Халецьким про їх отчизну, землі Митковська та Колодчицька, відібрані в них останнім⁷².

Оповідання/пильність — запис скарги позивача, запис свідчень та запис щодо проведених судових засідань. У січні 1566 р. до книги великокнязівської канцелярії було внесене «оповеданье» Михайлової Боговитинової Шумбарської, пані Ганни Борзобагатої проти Григоревої Толмачової Борковського Богдани Семенівни і її зятя Рая з дружиною Любкою Толмачовною «о многие въ суседстве з obu сторонъ розницы и зайшстья ихъ» володінь у Луцькому повіті⁷³.

Під датою 10 січня 1566 р. до однієї із книг великокнязівської канцелярії внесено «оповеданье» панів Давида Єсмана та Станіслава Скопа про маєтність небіжчика Яна Закревського, дисненського ротмістра, на яку перші претендували за правом близькості, описану у тестаменті Я. Закревського⁷⁴. У цій же книзі зберігся запис від 7 лютого 1566 р. «оповеданья» пана Дмитра Федоровича Сапіги через його служебника Каспора Рахольського проти пана Юрія Остика про маєток Жировичі, який начебто насильно був відібраний ним. Умоцований Д. Са-

---

⁷¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 175–177.

⁷² Там же. — Л. 177–178.

⁷³ LM 264. — № 11. — Р. 29.

⁷⁴ Ibid. — № 17. — Р. 41–44.

піги К. Рахольський отримав відповідний випис «с книгъ его королевское м(и)л(о)сти канцлерейских»⁷⁵.

Під час розгляду судових справ у січні 1567 р. до канцелярських книг було внесено «оповеданье» господарського зем'янина Луцького повіту Дениса Богушевича Несвецького. З його змісту дізнаємося про передачу у заставу частини отчизного маєтку Несвеч Д.Б. Несвецького підканцлеру ВКЛ, двірному маршалку, берестейському і кобринському старості пану Остафію Воловичу у сумі 400 кіп грошів литовських. Причому це була Perezаства, так як господарський зем'янин «за недостатком своим не могучи с тое части своее у брата своего (Ільяша Несвецького — А.Б.) высвободити» (віддану під заставу у сумі 200 кіп грошів), потребував «еще на выправу военную двесте коп грошей»⁷⁶.

Вирок/декрет/ухвала — рішення, винесене великим князем литовським або від його імені, панів-рад, урядників або вищих судових інстанцій у справі.

У червні 1559 р. у Кракові великий князь Сигізмунд II Август виніс «вирок» у справі князя Івана Федоровича Чорторійського з волинською зем'янкою Жданою Федорівною Михайловою Войсецького про маєток Войсеч на користь князя. Як виявилось, волинська зем'янка спершу продала третину Войсеча князеві, а лиш потім записала королеві Боні, а дві третини маєтності князь викупив у пана Михайла Михайловича Свинюського. Повноправним власником Войсецького маєтку великий князь визнав кн. І.Ф. Чорторійського⁷⁷.

У січні 1566 р. на вальному сеймі у Вільні Сигізмунд II Август розглянув «справу» бояр Більського повіту Дениса,

⁷⁵ Ibid. — № 57. — Р. 151.

⁷⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 268. — Л. 149–150.

⁷⁷ ЛМ 37. — № 268. — Р. 278–279.

Леха, Івана і Маниха Баньковських з Іваном, Васьком Климовичами і з Васьком Лук'яновичом про землю Карповщизну. Останні пред'явили як доказ свого права на володіння спірною територією судовий лист більського намісника Матея Левицького (від 9 березня 1542 р.) та підтверджувальний лист королеви Бони (від 9 березня 1548 р.). Це дало підстави великокнязівському суду винести вирок на їхню користь: «Мають они сами, жоны, дети и потомъки ихъ тую землю Карповщизну водле листу судового наместника бывшого бельского Матея Левицкого и водле листу потверженья королевое, ее м(и)л(о)сти, пани матьки нашое, в томъ листе нашомъ верьху меновите описаныхъ, со всимъ на себе держати и того вживати вечьными чась»⁷⁸.

Тоді ж під датою 2 лютого 1566 р. було винесено «вирок» великим князем спільно з панами-радою у справі володимирського городничого пана Михайла Тихновича Козинського, його дружини із сином та його пасинком Яном Монтовичем з ковенською старостиною пані Яновою Юрійовича Комаєвською про маетки Свінець та Жирмуни. У справі вирішального значення набули докази ковенської старости, що підтвердилися нормами II Литовського статуту. У результаті пані Комаєвській було підтверджено право на володіння частиною указаних маєтків, викуплених у законний спосіб у Монтовтовичів⁷⁹.

На цьому ж вальному сеймі у Вільні Сигізмунд II Август виніс «вирок» від 4 березня у справі Станіславові Медведевої Богумили Глуської із волинським зем'янином Федором Петровичем Турчиновича Шум'ятою і його невісткою Михайловою Шавулиною про половину маєтку Глухова. Причому, на суді інтереси першої представляв її

---

⁷⁸ LM 264. — № 41. — Р. 95–97.

⁷⁹ Ibid. — № 48. — Р. 113–121.

умоцований Матис Богуматчич. Вирок був сформульований наступним чином: «Ино его королевская м(и)л(о)сть [...] в той речы Станиславовую Медведевую Богумилу Глускую напротивко Мари Ивановой Турчыновичъ и мужу ее Михайлу Шавуле zostавити и дворанина своего г(о)с(по)д(а)рьского на увезенье и поданье ей в держанье четвертое части того имения Глуховъ казати дати рачыль»⁸⁰.

10 лютого 1567 р. Сигізмунд II Август спільно з панамірадою ухвалив «декрет» чорнобильським боярам Богдану і Ондрею Круневичам з чорнобильським державцею Філоном Кмітою про начебто заподіяні боярам шкоди і кривди. Розгляд справи показав, що «тые бояре на довод Филонновъ слатися не хотели, аже бы Филонъ з оселостей ихъ выгналь, а сами того ничимъ не довели»⁸¹, і тому виправдав дії чорнобильського державця.

Великий князь Сигізмунд II Август на судових роках улітку 1568 р. виніс «вирок» від 5 серпня у справі господарського дворянина Балтазара Гнівоша з дружиною княжною Федорою Федорівною Чорторійського із луцьким і сторозьким владикою Марком Жоравницьким та його синами Олександром, Михайлом, Яном і Василем про приєднання ґрунтів Свинюського маєтку до маєтку Блудів Жоравницьких. Документальні свідчення про право Б. Гнівоша на маєток Свинюхи стали вирішальними у винесенні вироку на його користь⁸².

На судових роках улітку 1570 р. Сигізмунд II Август ухвалив «декрет» від 30 липня, яким присудив князеві

---

⁸⁰ Ibid. — № 88. — Р. 194–196.

⁸¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 96 об.–98 об.

⁸² Там же. — Ед. хр. 269. — Л. 49 об.–52 об.

Михайлові Оболенському 5 волок «застенку лесного в державе Обельской»⁸³.

Варто звернути увагу на документи періоду кінця XV — середини XVI ст., які частково ввійшли до ЛМ, а більшість з них не ввійшли до неї або були пов'язані з великокнязівським архівом опосередковано. Це більшою мірою стосується джерел приватно-правового характеру⁸⁴. До таких документів відносяться дарчі, купчі/продажні грамоти, мінові листи (угоди обміну), духовні (тестаменти), вінові записи, реєстри, заруки та застави. Серед них у контексті дослідження шляхетського землеволодіння особливого значення набувають документи дару, купівлі-продажу, застави, оренди та обміну — т. зв. транзакційні договори.

Дарчі — дарування об'єкту нерухомості, маєтку чи земельної ділянки. Наприклад, у листі великого князя литовського Сигізмунда I Старого від 20 серпня 1516 р., яким він підтвердив усі маєткові надбання троцького воеводи двірного маршалка пана Григорія Станіславовича Остиковича, зустрічається угода дару, за якою останній отримав у дар від княгині Петкової Іриковича Олени Довгирдівни 50 данників із їхніми землями у Спяглі, і на Лучеї, і Кривому⁸⁵.

У достатутувий період часто у спосіб дару двох третин нерухомості шляхта продавала свою маєтність повністю. У такому разі лист оформлювався як дарування частини маєтку, а інша — як продаж. Наприклад, 29 вересня

---

⁸³ Там же. — Л. 64 об.–65 об.

⁸⁴ Див.: *Ващук Д.* Матеріали Литовської метрики до вивчення інститутів «старини» та «новини» у Великому князівстві Литовському // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 207–216.

⁸⁵ ЛМ 9. — № 554 (16). — Р. 306–307.

1524 р. волинський шляхтич Степан Кунахович Гуща своїм листом оформив князеві Федорові Михайловичу Чорторийському маєток Колнятичі у спосіб дару його третьої частини, а дві третини — як продаж⁸⁶.

Із листа Бони від кінця 1548 р. дізнаємося, що красносільський і галичанський намісник Василь Юнкевич подарував їй третину своїх волинських маєтків — двір Колмов і село Зборошів, що мали відійти у власність королеви по його смерті⁸⁷.

Акти купівлі-продажу нерухомого майна шляхти відносяться до групи транзакційних договорів, за якими відбувався перехід маєтків та земель від одного власника до іншого. Такого типу договорів увійшло багато до книги записів ЛМ № 22, яка сформувалася за результатами підтвердження своїх прав на володіння землями і маєтками волинськими землевласниками на вимогу великого князя литовського Сигізмунда II Августу в 1547 р. Так, до цієї книги ввійшли документи, у тому числі й низка договорів купівлі-продажу волинських князівських (Пронських, Порицьких, Чорторийських, Сангушків) та шляхетських (Мишок-Варковських, Свинюських, Єньковичів, Козинських) родів⁸⁸.

Також низка актів купівлі-продажу ввійшла до групи пергаментних документів Головного архіву давніх актів у Варшаві. Це, наприклад, лист продажний (1 липня 1520 р.) Богдана Львовича Боговитиновича князеві Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському маєтку

---

⁸⁶ ЛМ 22. — № 5.3—Р. 18—19.

⁸⁷ ЛМ 32. — № 42. — Р. 51. У цьому ж листі В. Юнкевич прохав королеву про скасування дарчого договору, на що отримав позитивну відповідь, якою Бона «его есмо выпустили, и симь листомь нашимь выпускаемь и вольнымь делаемь, и оные листы его намь, на то оть него даные, в нивошто оборочаемь, казимь и вморяемь» (р. 51).

⁸⁸ ЛМ 22. — Р. XI.

Сомин у Володимирському повіті за 450 кіп грошів; лист продажний (Луцьк, 8 квітня 1532 р.) Тихна та Олехна Гриньковичів Козинських віленському біскупу Яну з князів литовських на дворище Ісаєвське разом із сіножатями Хотенове, Ловче та Гремяче у Крем'янецькому повіті за 60 кіп грошів; лист продажний (Миляновичі, 5 січня 1535 р.) волинського зем'янина Левка Ласковича Задибського князеві В.М. Сангушковичу Ковельському отчинного маєтку Задиби у Володимирському повіті за 500 кіп грошів⁸⁹ та ін.

Застава (заклад) — документ, яким від імені власника маєтку чи землі повідомлялося, кому, на який термін і на яку суму закладався маєток, а також на яких умовах його можна було тримати та повернути. Наприклад, 10 липня 1492 р. у Дорогичині дорогичинський шляхтич Койця Ярославич Строчевич оформив договір застави із дорогичинським старостою паном Якубом Довойновичем, яким перший заклав двір Липу, частину у Дідковичах та Кожі з людьми та землями у сумі 545 золотих і 10 грошів широких на невизначений термін⁹⁰.

Волинський шляхтич Іван Васкович Белікович Свищовський своїм листом від 30 червня 1538 р. заставив пану Михайлу Васильовичу (Свинюському) дві частини свого маєтку Кокоровщини у сумі 150 кіп грошів, а третю частину оформив як продаж⁹¹. Згодом, через два роки, Михайло Васильович виклопотав у великого князя литов-

---

⁸⁹ Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку А. Блануці, Д. Вашука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014 (далі — АВВ). — № 6. — С. 63–64, № 10. — С. 71–72; № 20. — С. 98–99.

⁹⁰ Там само. — № 1. — С. 55–56.

⁹¹ LM 22. — № 6.9. — Р. 37–38.

ського підтверджувальний лист на здійснену ним транзакцію⁹².

Оренда. Орендні договори укладалися у випадку надання однією особою частини маєтності або землі іншій особі на умовах користування на певний обумовлений термін і за певну суму. Орендні договори були дуже подібні до договорів застав із держанням маєтностей, а поширення набули у 60-х роках XVI ст. Наприклад, у цей час луцький шляхтич Андрій Дахнович за договором орендував у Кирила Терлецького село Липняни з хутором, а також поле Сопалаєвщину і дім у Луцьку терміном на три роки із щорічною виплатою орендодавцю 20 кіп грошів⁹³, а шляхтич Пилип Бокій Печихвостський відразу отримав 240 кіп грошів за відданий в оренду терміном на два роки луцькому повітнику Олехнові Мощеницькому свій маєток Печихвости⁹⁴.

Відзначимо, що в означений у нашій роботі хронологічний відтинок орендні договори не мають вагомого значення, тому будуть використовуватися принагідно.

Мінові листи (угоди обміну) — договори обміну між окремими землевласниками. Обмін маєтностями здійснювався як між представниками великокнязівської влади з її підлеглими, так і між князями і шляхтою всередині своєї корпорації. Наприклад, 12 жовтня 1536 р. у Вільні маршалок Волинської землі володимирський староста князь Федір Андрійович Сангушкович Кошерський оформив міновий лист із королевою Боною маєтку Ставрів біля Луцька на маєток Лепесовку Кременецького повіту⁹⁵.

---

⁹² Ibid. — № 6.10. — Р. 38–40.

⁹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 345–348 зв.

⁹⁴ Там само. — Спр. 19. — Арк. 220 зв.–222 зв.

⁹⁵ АВВ. — № 19. — С. 96–98.

Інший з князів Сангушковичів, Василь Михайлович Сангушкович Ковельський, 4 березня 1543 р. уклав з королевою Боною договір обміну замку Ковель з усіма прилеглими до нього населеними пунктами та землями на волость Горвол і двори Соляни й Обольці⁹⁶.

У березні 1509 р. у Володимирі було укладено мінову угоду Івашка Сеньковича Русиновича з паном Левом Боговитиновичем маєтку Сомин у Володимирському повіті з фільварком Хмельником і палацом у Володимирі на маєток Берестечко в Луцькому повіті, Ляшки в Перемисьькому повіті й фільварок у Луцьку у Гнідаві⁹⁷. Із мінового листа від 6 листопада 1542 р. у Кракові дізнаємося, що подружжя волинських шляхтичів Михайла і Ждани Федорівни Бубновські обміняли господарському писареві пану Михайлу Васильовичу (Свинюському) свій маєток Бубново на маєток Вечини⁹⁸.

Реєстри або записи. Це списки різних документів, які систематизувались відповідно до тематики змісту. Найбільш часто складалися реєстри великокнязівських пожалувань, які мають неабияку цінність для вивчення питань шляхетського землеволодіння. Так, книга данин Казимира Ягеллончика, яка, власне, є реєстром пожалувань великого князя литовського, лягла в основу дослідження його політики земельних надань. Наприклад, у записі про роздачу волостей Казимиром Ягеллончиком близько 1488 р. міститься інформація про надання на один рік київському боярину Пирхайлу Олевської волості⁹⁹.

---

⁹⁶ Там само. — № 22. — С. 102–105.

⁹⁷ Там само. — № 4. — С. 60–61.

⁹⁸ LM 22. — № 6.19 — Р. 49–50.

⁹⁹ LM 4. — № 16.2 — Р. 54.

* * *

Хоча шляхта й намагалася представити свої договори перед великокнязівською канцелярією для занесення до метричних книг, утім, як показує практика суцільного опрацювання книг ЛМ періоду Ягеллонів, дуже малий відсоток таких документів внесено до канцелярських книг. Такий стан можна частково пояснити й втратою частини книг ЛМ, до яких гіпотетично могли бути внесені такі акти. Водночас в архівних установах України, Польщі, Литви, Білорусі, Росії та інших країн можна віднайти чимало оригінальних документів, з яких, власне, робились метричні копії. Знаходяться й такі документи, що стали результатом діяльності великокнязівської канцелярії. Це копії листів із метричних книг, видані шляхті для її потреб.

Комплекси таких документів зберігаються в різних архівосховищах та рукописних відділах бібліотек низки держав сучасної Європи. Наприклад, чимало транзакційних договорів та документів судового характеру міститься у фонді «Пергаментні документи» Головного архіву давніх актів у Варшаві¹⁰⁰. Частина з них (ті, що стосуються українських земель ВКЛ) введено до наукового обігу¹⁰¹.

Також можна віднайти групи документів, що стосуються українських князівсько-шляхетських родів, які зберігаються в Державному історичному архіві Литовської Республіки¹⁰². Окремі документи цього архіву також уведено до наукового обігу, опубліковані у кількох збірниках

---

¹⁰⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Zbiór Dokumentów Pergaminowych («Tak zwana Metryka Litewska»).

¹⁰¹ ABB. — 154 c.

¹⁰² Lietuvos valstybės istorijos archyvas. — F. 1029. — Апр. 1.

джерел¹⁰³. Близько 50 документів (як оригінали, так і виписи із ЛМ чи актових книг), пов'язаних із князівською родиною Чорторийських, увійшли до одного з фондів, який нині зберігається у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі¹⁰⁴. Ці акти також подають цінну інформацію щодо задекларованої теми й готуються до видання окремою збіркою. Джерельну основу роботи також становить низка документів про київську шляхту й міщан (як оригінали, так і виписи з актових книг), що укомплектовані в окремому фонді Російського державного архіву давніх актів у Москві¹⁰⁵.

Кілька оригінальних документів (як копії великокнязівських пожалувань, видані шляхті ВКЛ, так і транзакційний договір) зберігаються в Державному архіві Рівненської області та Рівненському краєзнавчому музеї. Так, у фондах останнього міститься надавчий лист королеви Бони від 6 березня 1537 р. шляхтичу Лук'янові Польховичу на маєтності в Пінському старостві, а також підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого від 12 грудня 1538 р. волинському зем'янину Грицьку Промчейко-

---

¹⁰³ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. — Вип. 1 / Підгот. до друку й авт. текст А. Блануци, Д. Вашука. — К.: Пульсари, 2007. — 176 с.; *Поліщук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (Руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). — К., 2007. — 100 с.

¹⁰⁴ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (г. Санкт-Петербург). — Ф. 293 (Западно-Русские акты). — Оп. 1.

¹⁰⁵ РГАДА. — Ф. 1473 (Поместно-вотчинный архив Юго-Западных земель XVI–XIX ст.). — Оп. 1. Частину документів уведено до наукового обігу (див.: *Блануца А.* Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. II. — К., 2013. — С. 228–242).

вичу, який уступив свій маєток Дятковичі князеві Костянтинові Івановичу Острозькому¹⁰⁶. В обласному ж архіві, за даними путівника, зберігається найдавніший документ з історії Рівненщини. Це — купча угода князя Юрія Васильовича Заславського з паном Семеном Олізаровичем, згідно з якою перший продав другому свій родовий маєток Білашів на Волині¹⁰⁷. Нам удалося встановити точну дату її укладення — 26 червня 1496 р.¹⁰⁸, натомість автори багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» зробили помилку, яку можна пояснити нез'ясуванням до кінця обставин створення документа, а також не менш вірогідною версією — намаганням задати першу документальну згадку про існування села, що часто трапляється у практиці дослідників-краєзнавців.

З утворенням у ВКЛ повітових ґродських та земських судів уся документація, у тому числі транзакційні договори, заносилися до відповідних актових книг. Цього вимагав окремих артикул II Литовського статуту. Ми здійснили перевірку актових книг земського суду волинських повітів (тих книг, що збереглися до кінця правління Сигізмунда II Августу — 1572 р.) на предмет внесення до них документів надавчого характеру. Утім таких записів виявилось небагато і стосувалися вони неукраїнських земель ВКЛ. Хоча вже в більш пізніший період такі документи заносилися до актових книг. Прикладом може послужити згадуваний вище підтверджувальний лист

---

¹⁰⁶ Рівненський краєзнавчий музей. — Ф. П 1031. — Інв. КП-629/ЩД-754; Ф. П 1029. — Інв. КП-629/ЩД-755.

¹⁰⁷ Державний архів Рівненської області. — Ф. 370. — Оп. 3. — Спр. 100.

¹⁰⁸ *Блануца А.* До історії земельних володінь князів Заславських на Рівненщині (кінець XV ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 13. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 158–160.

Сигізмунда I Старого волинському зем'янинові Грицькові Промчейковичу, записаний до актової книги Кременецького земського суду під датою 21 листопада 1596 р.¹⁰⁹

Кілька записів до актової книги Луцького земського суду можуть продемонструвати механізм записів транзакційних договорів. Наприклад, в одній із таких книг виявлено цікавий запис, датований 10 січня 1570 р., ініційований князем Левом Олександровичем Сангушковичем Кошерським із причини зіпсування документів, які перевозилися з одного маєтку князя в інший разом зі скарбними речами й дорогою на гаті віз перекинувся. Серед замочлих аркушів виявилось три транзакційних договори — два акти купівлі-продажу (від 24 грудня 1559 р., 16 травня 1561 р.) та один дарування (від 24 грудня 1559 р.)¹¹⁰. Ще один запис, внесений до цієї ж актової книги, став причиною втрати документів унаслідок пожежі. Так, до актової книги було внесено запис від 16 січня 1571 р. на прохання князя Богуша Корецького, в якому він оповів свою пригоду, унаслідок якої 14 листопада 1570 р. згорів Межиріцький замок, де зберігався його архів. Серед втрачених листів князь у реєстрі указав також такі: 1) привілей Сигізмунда II Августа на Луцьке староство доживотно; 2) привілей Сигізмунда II Августа на Брацлавське і Вінницьке староства доживотно; 3) заставний лист Сигізмунда II Августа на Вінницю у сумі 5 тис. кіп грошів¹¹¹.

Тим не менше, окремі документи актових книг повітових судів Волині також використано у цьому дослідженні.

---

¹⁰⁹ ЦДІАК України. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 762–763 зв.

¹¹⁰ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 15–19 зв.

¹¹¹ Там само. — Арк. 540–543.

* * *

Отже вивчення історії Великого князівства Литовського, у тому числі політики земельних надань Ягеллонів, великою мірою залежить від джерелознавчого опрацювання джерельної бази, а також від повноти та якості публікацій основного комплексу джерел. Ідеться про Литовську метрику, тобто про документи архіву канцелярії великих князів литовських. Першорядне значення в дослідженні політики земельних надань/пожалувань верховної влади мають листи (грамоти), привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, справи, оповідання/пильності, вироки/декрети/ухвали, дарчі, акти купівлі-продажу, застави (заклади), мінові листи (угоди обміну), реєстри або записи. Неабияку наукову значущість для дослідника мають також копії листів із метричних книг, видані на прохання шляхтичів. Комплекси цих документів зберігаються в різних архівосховищах та рукописних відділах бібліотек низки держав сучасної Європи. Евристична робота з їх виявлення та введення в науковий обіг дали можливість істотно збагатити фактологічну базу монографії, а аналіз типів документів надавчого характеру допоміг чіткіше окреслити типологію та зрозуміти специфіку джерельної бази дослідження, яка є цілком достатньою для ґрунтового розгляду земельної політики Ягеллонів на українських землях ВКЛ.

РОЗДІЛ III. МЕТОДОЛОГІЯ

3.1. Методологічні принципи й підходи до дослідження шляхетського землеволодіння в історіографії

Важливим аспектом у студіюванні шляхетського землеволодіння є з'ясування специфіки дослідницького інструментарію, яким історики послуговуються для вирішення поставлених завдань¹. Відповідно, визначення концептуальних засад, якими керувалися фахівці у своїх дослідженнях про типи земельних володінь у Великому князівстві Литовському, і відрізняють їх методологічні підходи. Тому основні з них можна об'єднати навколо декількох дослідницьких прийомів.

Звернення до литуаністичних студій, їх активізація та досягнення певних результатів нерозривно пов'язані з вивченням джерел, передусім Литовської метрики, причому як окремих її книг, так і всього комплексу. При цьому в методологічному ключі важливим є з'ясування методики їх дослідження. Станіслав Пташицький, — один із перших, хто почав комплексно вивчати ЛМ, — класифікував її по групах і коротко описав змістове наповнення

---

¹ Вдалих підбір і застосування методологічних принципів здійснив Мирослав Волощук у своїй докторській монографії. Автор цього дослідження використав деякі методичні прийоми колеги. Див.: *Волощук М.М.* «Русь» в Угорському королівстві... — С. 76–91.

кожної з книг². Такого типу дослідження³, на жаль, не дають роз'яснення щодо методологічного характеру у вивченні проблеми землеволодіння. У цьому контексті варто згадати хіба що працю Антона Ясинського. Проводячи джерелознавчий аналіз Книги данин Казимира Ягеллончика, у нашому ключі вартісною виявляється його методика текстового зіставлення актового матеріалу з метою точної передачі термінології та різного роду назв для усунення хибних висновків у вивченні соціально-економічної тематики, у тому числі й земельних пожалувань великого князя певним групам населення⁴. Заслуговує на увагу методика подокументного аналізу у сукупності з вивченням комплексу всіх актів, що ввійшли до конкретної книги Литовської метрики, впроваджувана сучасними литовськими метрикантами з Вільнюського університету при виданні окремих судових книг⁵.

---

² *Пташицький С.* Описание книг и актов Литовской метрики. — Санкт-Петербург, 1887. — 279 с. Уже у ХХ ст. американська дослідниця Патриція Кеннеді-Грімстед надала нового імпульсу вивченню теми, розпочатої С. Пташицьким, здійснивши факсимільне перевидання його книги (див.: *The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki, [prep. by] Patricia Kennedy Grimsted with the collaboration of Irena Sułkowska-Kurasiowa.* — Cambridge, Mass., 1984).

³ Аналіз проблем джерелознавчого та археографічного опрацювання Литовської метрики та інших джерел див. у розділі II «Джерельна база дослідження».

⁴ *Ясинські А.* Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікаго князя Казіміра (з дадаткам паведамленьня А. Сядзельнікава аб пісару Якубе). — С. 1028–1057.

⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt.* — Vilnius, 1995; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka,*

Досліджуючи типи шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському історики-литуаністи кінця ХІХ — початку ХХ ст. виходили з тези, яка, зрештою, їх усіх об'єднувала, про військовий (земський) характер володіння землею. Тобто всі поземельні відносини у ВКЛ базувалися на тому, що лише за умови служби великому князеві (або представникам його влади на місцях) шляхта отримувала право володіти певними маєтностями. Умови ж володіння землею коригувалися відповідними документами, якими визначалися термін, характер та статус пожалуваної землі. М. Довнар-Запольський усі володіння поділив на дві групи: 1) термінові та безтермінові тримання; 2) вічні тримання, вотчини, купівлі й володіння за правом успадкування⁶. Ключовим у методології

I. Valikonytė. — Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, 1999; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščvienė, L. Steponavičienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščvienė, L. Steponavičienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 251 (1555–1558): 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, L. Steponavičienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 261 (1562–1566): 47-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.

⁶ Див.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — С. 592.

дослідження вченого став часовий підхід до можливостей володіння землями. Тобто йому важливим було виявлення того, як термінові володіння у правовому полі ВКЛ могли перейти в розряд вічних.

У більш загальному контексті вивчення поземельних відносин у ВКЛ можна провадити через взяття за основу запропонованої Михайлом Владимирським-Будановим тези про «повинністний» характер володіння/користування землею певними громадами, у даному разі — селянськими. Із такої позиції всі форми землеволодіння, у тому числі й шляхетського, варто розглядати як фіскальну політику влади щодо підданих⁷. Така методика дає можливості проаналізувати способи нарощування надходжень до скарбниці та приватних власників від експлуатації землі й підданих.

Усі вчені, які торкалися питань соціально-економічного розвитку ВКЛ, однозначно указують на згаданий вище повинністний характер володіння/користування землею, в основі якого лежала земська служба. Тож наскрізною темою в нашому дослідженні виступає саме земська служба як базовий принцип земельних надань. Відповідно, широкого застосування набуває методологічний підхід про наперед визначену формулу тримання, володіння, розпорядження землею, яка передбачала основну умову шляхетського землеволодіння — несення військової служби на користь держави.

Не вдаючись до історіографічних екскурсів, зазначимо, що литuanісти у своїх працях так чи інакше, базуючись на відповідних документах ЛМ, аналізували лише форми шляхетського землеволодіння. Відповідно методологічна

---

⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. — С. 1–2.

основа їхніх студій не виходила за межі позитивізму, що, на думку автора, не потрібно вважати вадою.

Інший методологічний підхід до вивчення видів і форм шляхетського землеволодіння застосовано понад століття після розробок М. Довнара-Запольського. Так, нові можливості у вивченні еволюції поземельних відносин у контексті влада — суспільство або, радше, влада — піддані може дати широкий історико-порівняльний підхід у методології дослідження. Свого часу дослідження радянського медієвіста А. Гуревича про еволюцію поземельних відносин середньовічних європейських, скандинавських держав дає можливість, по-перше, використати фактичний матеріал і методологічний інструментарій та, по-друге, установити типологічну схожість чи відмінність видів, форм, умов співвідношення державного та приватного землеволодіння. Певні результати впровадження такого підходу відображено в дослідженні білоруського історика О. Груші.

Широко використовуючи окремі праці А. Гуревича⁸, О. Груша дійшов висновку про типологічну схожість у поземельних відносинах середньовічних Англії, Норвегії з ВКЛ. Так, англосаксонський фолькланд і норвезький одаль були аналогами литовської вотчини, тоді як бокленд та вейцла відповідали литовській вислузі⁹.

---

⁸ Гуревич А.Я. Роль королевских пожалований в процессе феодального подчинения английского крестьянства // Средние века. — 1953. — № 4. — С. 59–75; *Его же*. Англосаксонский фолькланд и древне-норвежский одаль (опыт сравнительной характеристики феодальных форм землевладения) // Средние века. — 1967. — № 30. — С. 62–82; *Его же*. Норвежское общество в раннее средневековье: Проблемы социального строя и культуры. — Москва: Наука, 1977. — 337 с.

⁹ Груша А.І. «И привильем своим потвердил»: у вытакоў пісьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага // Памяць стагодзяў на карце

Звернення до дослідження вотчини й вислуги обумовлюється тим, що саме ці види землеволодіння вважаються основними у системі співвідношення державних та приватних прав на них. Досліджуючи вотчину, основний акцент робиться на її архаїчному характері та безпосередньому пов'язанні з родом, тобто вотчинна земля перебувала у власності роду, а не конкретного його представника. Вислуга насамперед пов'язується з персоною великого князя, який по праву господаря отримав у своє персональна та державне управління значну частку земельного фонду¹⁰.

Вислужена земельна власність створювалася шляхом отримання за службу великому князеві. Отримувачі вислуги формували склад привілейованої верстви — шляхти. Якщо вотчина — це власність роду, то вислуга — окремого її представника¹¹. У результаті наростання роздачі князівських та державних земель нарощувалися обсяги землеволодінь окремих приватних власників. Із часом вотчинне землеволодіння поступилося вислуженому приватному.

Визначальним фактором у методології дослідження поземельних відносин є з'ясування суті співвідношення верховного (державного) і приватного права власності на землю у ВКЛ. У даному контексті важливо простежити еволюцію земельних пожалувань за хронологічним та

Айчыны: зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Федоравіча Спірыдонава. — Мінск: Беларус. навука, 2007. — С. 204–210.

¹⁰ Про персональний і державний домен великого князя литовського див.: *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягеллонах. — С. 163–222.

¹¹ *Груша А.І.* «И привилѣем своим потвердил»: у вытакоў пісьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага. — С. 199–204.

територіальним принципами¹². Певні напрацювання в даному методологічному ключі здійснюють мінські литуаністи В. Менжинський і А. Дзярнович. Зокрема вони проаналізували комплексний матеріал про склад шляхти та її земельні володіння в Ошмянському повіті першої половини XVI ст.¹³

Автори опрацювали книги ЛМ № 12–24 та за їх джерелами склали таблицю про землеволодіння ошмянської шляхти, а також список населених пунктів і топонімів, перелік землевласників, таблиці про форми землеволодіння, способи набуття земельної власності, соціальний статус і посади шляхти, джерела повідомлень, види актів, умови володіння, хронологічний список документів. Таку ж процедуру (однак уже розширивши кількісний склад книг ЛМ) історики проробили з Берестейським, Кам'янецьким і Кобринським повітами в іншій спільній публікації¹⁴.

Методологічний інструментарій у напрацюваннях мінських литуаністів відзначається широким застосуванням кількісних та статистичних методів, що навіть інколи, як

---

¹² Частково таких засад дотримувався М. Довнар-Запольський, проте дослідник лише «на око» визначав масштаби тих чи інших пожалувань (див.: *Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...* — С. 592–616).

¹³ *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — С. 46–108.

¹⁴ *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельне ўладанія ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрінскім паведах у другой палове XV — першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. III. — Мінск: Athenaeum, 2004. — С. 57–196.

влучно підмітив вільнюський історик Т. Баранаускас, призводить до зайвої «гри цифрами»¹⁵. Водночас деталізоване розподілення умов набуття шляхтою земельних володінь не супроводжувалося поясненням механізмів відтоку земель державного фонду у приватні руки.

Володимир Собчук запропонував власну методику дослідження землевласницьких позицій привілейованих груп населення півдня Волині XV — першої половини XVII ст. Так, за основу вивчення землеволодінь князів він бере територіальні одиниці — замки та волості. Натомість в основу дослідження шляхетського землеволодіння покладено принцип родової належності. За таким підходом автор ретельно проаналізував шляхи набуття та формування маєтків таких шляхетських родів Південної Волині, як Денисків-Матвіївських, Боговитинів, Гостських, Лідихівських, Калениковичів, Лабунських. Окремо показано шляхи набуття земельних володінь шляхтою московського походження. Дослідник виділяє найбільш практиковані типи надань маєтків: 1) тимчасове користування «до воли и ласки господарской», тобто на невизначений термін; 2) довічне користування «до живота» реципієнта без права передачі у спадщину; 3) власність із правом передачі у спадщину лише по чоловічій лінії; 4) власність із правом передачі у спадщину як по чоловічій, так і по жіночій лініях. Усі ці форми супроводжувалися певними повинностями, головною складовою яких була земська служба¹⁶. Як бачимо, автор обмежується лише кількома формами

---

¹⁵ Див.: Баранаускас Т. Третий том альманаха Metriciana: Доследованні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага. — Т. 3 // *Новости Литовской метрики.* — № 8 (2004/2005). — Вильнюс, 2006. — С. 28–29.

¹⁶ Собчук В.Д. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів... — С. 378.

земельних надань, що характеризують термінові надання та надання за принципом успадкування.

Не менш важливою проблемою методологічного характеру є визначення підходів у дослідженні питань розпорядження земельними володіннями та обсяги й характер повинностей, які відбувалися з тієї чи іншої маєтності. У даному ракурсі сучасні історики здебільшого розглядають проблему дотично, в основному досліджуючи селянське землекористування, наприклад, еволюцію закріпачення селянства¹⁷, а також специфіку земельних відносин у селянських соціально-територіальних спільнотах¹⁸. Характерно, що методологічні підходи в дослідженні тих чи інших стрижневих проблем селянського землекористування в основному зводяться до всебічного аналізу фактичного матеріалу.

Звертає на себе увагу методика дослідження форм землеволодіння за їх величиною та організаційною структурою. Якщо при вивченні форм крупного землеволодіння робиться акцент на кількісних показниках сформованих маєткових комплексів, їх умови формування та набуття й подальше функціонування¹⁹, то при поясненні розвитку індивідуальних малих форм господарювання на землі вивчаються природно-географічні умови, у межах яких вони могли набути розвитку, специфіка залежності насе-

---

¹⁷ *Спиридонов М.Ф.* Закрепощение крестьянства Белоруси (XV–XVI вв.). — Минск, 1993. — 223 с.

¹⁸ *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — 62 с.; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — 318 с.

¹⁹ Див., напр.: *Ясінські А.* Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч як предстаўнік буйнага земляўласніцтва XV ст. (Нарыс да гісторыі буйнага земляўласнасці на Беларусі) // *Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Інстытут беларускае культуры.* — Кн. 8: Працы класы гісторыі. — Т. III. — С. 65–80.

лення таких господарств від місцевої влади, а також їх результативність та прибутковість. Останню форму організації господарювання Олександр Гуржій ідентифікує з хutorським господарством, яке із XV ст. набуває розвитку у прикордонних південних староствах Великого князівства Литовського, зокрема в Канівському²⁰.

Таким чином, більш ніж столітній прорив у дослідженні шляхетського землеволодіння у ВКЛ досі залишається актуальним надбанням для відліку нових студій у даному напрямі. Сучасні литуаністи, використовуючи інтелектуальний багаж істориків кінця XIX — початку XXI ст., намагаються підняти на поверхню або непомічені, або малодосліджені проблеми, або ж глянути на них по-новому. Якщо джерела дослідження залишаються давно відомими, то вивести праці з литуаністики, у даному разі мається на увазі питання шляхетського землеволодіння, на якісно новий рівень можна лише шляхом залучення сучасних методологічних підходів. Актуальним питанням у розрізі даної проблеми залишається програма комплексної публікації книг ЛМ. Якщо в литовських та білоруських фахівців така програма діє й має певні результати, то в українських — лише на стадії становлення.

При використанні ретроспективного методу — зазначає О. Груша — існують певні методологічні вимоги. По-перше, це — наявність конкретних фактів. Також основною підставою для встановлення факту архаїчності повинна бути ідентичність назви на різних хронологічних полюсах. По-друге, історик, котрий застосовує цей метод, повинен звертати увагу на загальний характер розвитку держави

---

²⁰ Гуржій О. Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис. — С. 15–17.

й суспільства. При цьому за використання ретроспективного методу завжди існує велика небезпека модернізації²¹.

На важливість кількісних методів у дослідженні історії ВКЛ указує М. Войтович. Він, зокрема, розкриває інструментарій цього методу при вивченні інвентарів магнатських маєтків XVII–XVIII ст.²² Відзначимо, що кількісні методи можна активно використовувати у процесі дослідження динаміки земельних надань і підтверджень представників династії Ягеллонів.

3.2. Дослідницький інструментарій вивчення земельних надань

Термінологія. У своїй роботі ми оперуємо історичною та історіографічною термінологією того чи іншого джерела, яка найточніше відображає конкретний історичний період чи явище. При використанні термінів за джерелами дослідник уникає будь-яких «пасток», намагаючись у зручний для себе та читачів спосіб назвати ті чи інші події, явища, які він описує. При роботі з джерелами істориків не потрібно нічого придумувати, а просто йти за мовою документа.

За таким принципом автор уживає терміни «земельні володіння», «земельні пожалування», «надання», «підтвердження», «оренда», «застава», «лист продажний», «купівля», «лист-підтвердження» або «підтверджувальний лист». При цьому написання адаптоване до сучасної мови. Адже, наприклад, термін для означення привілею у

---

²¹ Груша А. Рэтраспектыўны метады у даследаванні гісторыі Вялікага княства Літоўскага... — С. 106–116.

²² Вайтовіч М. Колькасныя метады па гісторыі ВКЛ (на прыкладзе інвентароў магнатскіх уладанняў XVII–XVIII стст.) // Вялікае княства Літоўскае: Меадалогія і метады даследавання... — С. 128–138.

джерелі вжито як «привилей», підтверджувального листа — «потверъжене».

Автор уживає історіографічну термінологію при написанні імен литовських правителів з династії Ягеллонів: Казимир IV Ягеллончик, Олександр Ягеллончик, Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август. При відтворенні географічних назв автор уживає терміни, адаптовані до сучасної української мови, окрім випадків прямого цитування джерел.

Робота над джерелами. Базою для дослідження заявленої теми став актовий матеріал канцелярії ВКЛ — Литовська метрика, а також формуючі та похідні від них документи (виписи, вписи, оригінальні договори), які розпорошені по багатьох рукописних колекціях, опублікованих збірниках документів.

Автор прагнув використати оригінали книг записів та судових книг ЛМ (удалось на 100%), що зберігаються в Російському державному архіві давніх актів, а також оригінали рукописних збірок із відділів рукописів бібліотек та архівних зібрань Варшави, Москви, Санкт-Петербурга, Вільнюса, Києва, Рівного. За період роботи над монографією частина книг ЛМ вийшла друком, тому першим робиться посилання на оригінал, а потім на опубліковану книгу. Видання ЛМ та інших документів, що були здійснені до початку ХХ ст., використовуються лише за відсутності їх в оригіналах ЛМ.

Цитування документів проводиться у два способи. Перший передбачає пряме відтворення зі збереженням старих літер, другий — пряме цитування або цитування змістового навантаження документа з адаптацією тексту до написання сучасними літерами українського алфавіту.

Типи надань. Ключовими термінами нашого дослідження є пояснення сутнісного змісту типів надань. Тож під останніми автор розуміє комплекс вимог та умов, які

лягали в основу земельних пожалувань. У документах, згідно з якими великі князі литовські жалували ті чи інші володіння, визначалися терміни та умови їх тримання.

Характерною особливістю *пожиттевих тримань* було обмеження володіння маєтністю до одного, двох і більше «животів», тобто життя власника (один «живіт»), його дітей (два «животи») та онуків (три «животи»).

Доживотні тримання обумовлювалися чітко визначеним терміном, тоді як тримання *до волі й ласки господарської* такої часової регламентації не мали та визначалися на розсуд великих князів литовських.

Тримання маєтностей *на ленному праві* в основному виходило з пожиттевих надань. У такому разі земля чи маєтність жалувалися тому чи іншому шляхтичу за умови успадкування по чоловічій лінії родини.

Господарські надання *до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживеньє», «до осмотренья» і «до лепшого опатранья»* зводилися до того, що великий князь литовський надавав у користування певні маєтності до часу виділення кращих або звільнення втрачених у ході Московсько-литовських воєн.

Більш стійкою формою службового землеволодіння у ВКЛ були *вічні тримання*. Жалування *вічним правом* передбачало володіння землею з правом успадкування за умови відбування земської служби.

Найбільш стійкою формою службового землеволодіння у ВКЛ, на відміну від інших, було *вотчинне володіння*. Великі князі литовські надавали шляхті здебільшого ті володіння у вотчину, які перебували у власності певного роду декілька поколінь.

Підтвердження — грамоти, яким великий князь литовський від свого імені підтверджував шляхті земельні надання, договори купівлі-продажу, оренди, застави, у тому числі своїх попередників.

Методи дослідження. Є доволі очевидним, що наявність у розпорядженні дослідників такого репрезентативного комплексу історичних джерел, як Литовська метрика, автоматично не гарантує їм здобуття вагомих наукових результатів у розробці проблематики, пов'язаної з державною політикою ВКЛ щодо земельних надань представникам шляхетства українських земель. Адже для цього конче потрібно знати, в який саме спосіб належить скористатися з дослідницькою метою зазначеним джерельним скарбом. Своєрідним компасом у цьому плані слугують правильно дібрані методологічні принципи, підходи та методики.

Застосування в нашому дослідженні традиційного *історичного методу* забезпечило розгляд обраної теми у хронологічному, географічному й цивілізаційному контекстах, тоді як використання *методу класифікації* дало змогу систематизувати земельні надання та підтвердження за характером їх ідентифікації у джерелах, а також ідентифікувати осіб-реципієнтів надань за їхнім статусом у суспільстві, належністю до конкретного соціального стану чи групи.

З огляду на специфіку обраної нами теми та її джерельної бази, найоптимальнішим методологічним інструментарієм вочевидь є насамперед **подокументний аналіз**, що передбачає вивчення комплексу всіх актів, які ввійшли до тієї або іншої книги Литовської метрики. Важливо також ураховувати, по-перше, конкретно-історичний час функціонування інституту землеволодіння, а також повинністний характер володіння/користування землею певними громадами; по-друге — той факт, що мала місце наперед визначена формула тримання, володіння, розпорядження землею, яка передбачала основну умову шляхетського землеволодіння — несення військової служби на користь держави.

Вивчення еволюції поземельних відносин у контексті влада — суспільство та влада — піддані не може обійтися без використання **історико-порівняльного підходу**. У дослідженні цих відносин особливо важливо встановити співвідношення верховного (державного) та приватного права власності на землю. Окрім іншого, це передбачає розгляд за хронологічним і територіальним принципом системи земельних пожалувань на українських землях Великого князівства Литовського. До методик, що раціоналізують дослідження, можемо віднести розгляд різних форм землеволодіння за їх величиною та організаційною структурою, а також уточнення понятійно-термінологічного апарату, прикладом чого може бути сформульоване нами збірне поняття **«документи надавчого характеру»** щодо комплексу джерел, пов'язаних із земельними пожалуваннями Ягеллонів в ареалі українських земель ВКЛ.

На сьогодні у вивченні задекларованих у монографії дослідницьких проблем уже не можна обійтися без арсеналу методів міждисциплінарного характеру. Зокрема **метод зіставлення й порівняння** дозволив систематизувати документи надавчого характеру, а також з'ясувати генезу соціально-економічного розвитку українських земель у контексті питань, що порушуються в дослідженні. Чільне місце відведено дипломатичному аналізу найбільш типових документів із застосуванням спеціальної історичної **дипломатики**.

Важливим став особистий досвід автора щодо проведення пошукової роботи в архівосховищах та відділах рукописів бібліотек. Чимало зусиль покладено на **археографічну роботу**, результатом якої стало видання двох книг ЛМ у міжнародних видавничих проєктах та кількох тематичних збірників документів.

Принцип **історизму** застосовано при аналізі подій, явищ та процесів відповідно до конкретно-історичних

обставин регіону, в їх тісній взаємодії. При цьому особлива роль надавалася відображенню причинно-наслідкових зв'язків. Важливо тут було дотриматися саме історичної (за джерелами), а не історіографічної термінології, яка часто «осучаснює» характер дослідницької роботи.

Застосування принципу *об'єктивності* передбачало використання фактів за їх первинним змістом. Окремі сюжети обраної проблематики автор розглядав у всій внутрішній повноті цього принципу. Виокремлені з документів епізоди могли мати як локальні, так і більш узагальнені значення залежно від його інтерпретації та чіткої «соціально-господарської прив'язки». Наприклад, факти того, що великі князі литовські жалували шляхті землю та маєтності, були буденним явищем. Утім визначення передумов та причин здобуття пожалування реципієнтом суттєво розширювало предмет дослідження.

Принцип *соціального підходу* дозволив розглядати соціально-економічні явища в умовах конкретної історичної ситуації, в якій вони формувалися, впливали на суспільство, моделювали характер поведінки, у тому числі прагнення надати юридичної ваги кожному акту пожалування чи підтвердження. При цьому в роботі дотримано логічності, чіткості, послідовності й системності представлення матеріалу.

* * *

Таким чином, практиковані та розроблені в історіографії методологічні принципи й підходи в дослідженні шляхетського землеволодіння заклали сприятливі основи для розв'язання поставлених у монографії завдань.

У роботі застосовано низку взємопов'язаних дослідницьких підходів і методик, таких, як:

- методика подокументного аналізу у сукупності з вивченням комплексу всіх актів, що ввійшли до конкретної книги Литовської метрики;
- ключовим у методології дослідження став часовий підхід до можливостей володіння землями, повинісний характер володіння/користування землею певними громадами;
- широкого застосування набув методологічний підхід про наперед визначену формулу тримання, володіння, розпорядження землею, яка передбачала основну умову шляхетського землеволодіння — несення військової служби на користь держави;
- нових можливостей у методології вивчення еволюції поземельних відносин у контексті влада — суспільство, влада — піддані набув історико-порівняльний підхід;
- визначальним фактором у методології дослідження поземельних відносин стало з'ясування суті співвідношення верховного (державного) і приватного права власності на землю. У цьому контексті досліджено систему земельних пожалувань на українських теренах ВКЛ за хронологічним і територіальним принципом;
- запропоновано збірний термін для позначення узагальненого поняття документів, які лягли в основу дослідження: «документи надавчого характеру».

Водночас підбір та застосування методів і принципів даного дослідження, акцентований до кожної проблеми, що розглядається у праці, покликаний висвітлити об'єкт, предмет дослідження, мету та завдання й водночас — максимально спростити роботу з текстом для читача.

РОЗДІЛ IV. ГЕНЕЗА ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

4.1. Великокнязівська влада та поземельні відносини

4.1.1. Типи/форми земельних надань

Верховне право на володіння та розпорядження земельним фондом Великого князівства Литовського належало правителеві. Усі типи відносин, пов'язані з триманням та володінням землею різним суспільними верствами ВКЛ, у тому числі шляхтою, базувалися на принципі військово-служилого землеволодіння. За військову службу великий князь литовський жалував шляхту землею та маєтностями (загальне поняття, що включало у себе села, землі, різноманітні угіддя, боброві, рибні лови, сіножаті, городи, будинки в містах, церкви й монастирі тощо) на певних, визначених документально, умовах. В історіографії тримання земель на умовах військової служби прийнято відносити до двох груп: 1) термінові та безтермінові тримання (до одного, двох і більше «животів» (пожиттево), до волі й ласки господарської, на ленному праві, до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживеньє», «до лепшого опатранья»; 2) вічні тримання, вотчини, купівлі та володіння за правом успадкування¹.

---

¹ Класифікацію запропонував М. Довнар-Запольський, узагальнивши напрацювання своїх попередників — В. Антоновича, М. Владимир-

У документах, згідно з якими великі князі литовські жалували ті чи інші володіння, визначалися терміни та умови їх тримання. Проаналізуємо всі типи/форми земельних надань доби Ягеллонів.

Характерною особливістю *пожиттєвих тримань* (тут і далі курсив автора — А.Б.) було обмеження володіння маєтністю до одного, двох і більше «животів», тобто життя власника (один «живіт»), його дітей (два «животи») та онуків (три «животи»). Так, на умовах доживотного тримання листом від 22 грудня 1496 р. господарський службник князь Тимофій Капуста отримав двір Лопаші з чотирма тяглими чоловіками та одним данником Ситичем («с того ч(о)л(о)в(е)ка идет кад меду а ведро ловчое а сокол на город») у Брянському повіті². У 1497 р. Олександр Ягеллончик пожалував панові Бику Олександровичу масток Брилеве у Житомирському повіті, вислугу шляхтича Кичкира у князя Семена Олельковича, яка по смерті Кичкира відійшла до великокнязівського домену, до двох «животів» («ему и его жоне, и их детем»)³.

Листом від 28 березня 1533 р. Сигізмунд I Старий підтвердив житомирському зем'янинові Стецькові Вороничу та його братам право на володіння селами Ловковим та Іванковим, наданими привілеєм великого князя литовського Олександра Ягеллончика їхньому батькові. С. Воронич, згідно з великокнязівським листом, отримав право на володіння вказаними селами до свого «живота», тобто пожиттєво⁴. У даному випадку Сигізмунд I не пере-

---

ського-Буданова та М. Любавського (див.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... — С. 592).

² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 176; LM 6. — № 217. — Р. 154.

³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 194; LM 6. — № 242. — Р. 166.

⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 449–449 об.

вів ці села на інший тип тримання господарських маєтностей, наприклад, у вічне або вотчинне володіння, не зважаючи на те, що вони були у триманні батька прохача. Тому й після смерті С. Воронича господарські села могли бути надані або нащадкам тримача, або й іншому шляхтичу, не пов'язаному родинними зв'язками з Вороничами.

Сигізмунд I Старий, попри те, що в основному жалував шляхту ВКЛ та видавав підтверджувальні листи на землю та маєтності на умовах вічного володіння, практикував також і надання на умовах доживотного тримання. Зокрема своїм листом від 25 квітня 1513 р. на чолобитну красносільського намісника Івашка Зеновійовича, в якій шляхтич скаржився, що втратив свої землі через захоплення та спустошення московським військом, великий князь литовський наказав троцькому воеводі панові Григорію Станіславовичу Остиковичу пожалувати («ему есмо дали» — тобто у доживотне володіння) прохача п'ятьма тяглими чоловіками у Троцькому повіті, що належали двору Олонському, а також трьома пустовщинами «між тих людей»: Якубелевщиною, Ойбутовщиною та Юхновщиною⁵.

Із господарського листа від 21 грудня 1516 р. дізнаємося про те, що дружина покійного великокнязівського маршалка Войтеха Нарбутовича пані Ганна просила надати їй замість семи «пустих» земель у Слонімському повіті, в які вона по смерті свого чоловіка не отримала ув'язання від місцевої влади, три пустовщини у Віленському тивунстві, у Ликменській волості, «на имя Середовщину, а Станевщину, а Сирвидовщину». Сигізмунд I Старий задовольнив прохання вдови, віддавши відповідний наказ віленському тивуну Бутриму Немировичу⁶.

---

⁵ LM 9. — № 118. — Р. 130.

⁶ Ibid. — № 646. — Р. 352.

Як бачимо, Войтех Нарбутович володів землями у Слонімському повіті на умовах доживотного права, адже по його смерті ці землі не змогла успадкувати його дружина. Сама ж удова отримала інші землі також на умовах доживотного володіння.

Після смерті доживотного тримача маєтностей його володіння відходили до господарського домену. Нащадки тримача, які бажали отримати у володіння маєтність, повинні були виклопотати в господаря надавчий або ж підтверджувальний лист. У протилежному разі всі володіння автоматично переходили господареві. Наприклад, 30 жовтня 1529 р. Сигізмунд I Старий виніс вирок бояринові князя Юрія Семеновича Слуцького Івашкові Зубковичу, яким відмовляв у проханні останнього підтвердити маєток на Цепрі померлого батька. Причиною відмови послужило те, що І. Зубкович намагався отримати у володіння маєтність без належних на те документальних підтверджень. Шляхтич говорив, нібито батьківська маєтність перейшла йому у спадок і сам господар видав йому підтверджувальний лист на неї. Утім, як виявилось під час судових років, І. Зубкович не зміг представити бажаних листів, на що й отримав вирок великого князя: «И онъ (І. Зубкович. — А.Б.) на тыи роки роки того прывиля перед нами не клал. Мы подле первого выroku н(а)шого, тое именье на Цепре, яко спадокъ, взяли къ нашимъ рукамъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ»⁷.

Доживотні тримання обумовлювалися чітко визначеним терміном, тоді як тримання *до волі й ласки господарської* такої часової регламентації не мали та визначалися на розсуд великих князів литовських. Приміром, до волі й ласки господарської володіння селом Сербин у

---

⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 2002. — № 88. — P. 125.

Кременецькому повіті отримав у 1450 р від Казимира Ягеллончика дяк Іванко. У 1452 р. на таких самих умовах Петро Мишчич отримав маєтності Хулев, Холюневець, Селищове Городище, Бече у Перемильському повіті, а Кузьма Волошин у 1465 р. — «пусту землю» Берг із бобровими гонами у Кременецькому повіті⁸.

Пожалування до волі і ласки господарської практикували й нащадки Казимира Ягеллончика, проте масштаби таких надань були значно меншими. Так, привілеєм від 6 червня 1496 р. Олександр Ягеллончик пожалував володимирському наміснику Василю Хребтовичу маєток Горухове у Володимирському повіті й обмежив термін тримання до волі і ласки господарської⁹. Великий князь литовський подібним привілеєм від 28 травня 1498 р. пожалував шляхтича Івашка Пишневича п'ятьма дворищами (чотири з людьми та одне дворище службене з людьми в Пісочному Мельницької волості) з даниною медовою «што нам (господарю — А.Б.) даивали, до нашеє воли и нашего осмотра»¹⁰.

На умовах тримання землі до волі й ласки господарської Сигізмунд I Старий надав «пусту землю» Ситну в Полоцькому повіті полоцькому козакові Артемові Яковлевичу. Відповідне розпорядження господар видав своїм листом від 3 вересня 1522 р. місцевому воеводі панові Петрові Станіславовичу Кишці, щоб той у разі «естъли тая земья будет пуста а службы и дачок намъ з нее нетъ,

---

⁸ Ibid. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — P. 41, 58, 64.

⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 136; LM 6. — № 155. — P. 128

¹⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 217; LM 6. — № 268. — P. 180.

мы ему тую землю дали до воли н(а)шое, и твоя бы м(и)л(о)сть в тую землю ему увязанье дал»¹¹.

Володіння маєтностями *на ленному праві* в основному виходило з пожиттєвих надань. У такому разі земля чи маєтність жалувалися тому чи іншому шляхтичеві за умови успадкування по чоловічій лінії родини. Низка листів-надань на ленному праві ввійшла, зокрема, до 35-ї книги записів ЛМ. Так, упродовж першої половини 1550-х рр. Сигізмунд II Август пожалував на ленному праві панові Семенові Кмітичу села Антоновичі, Товстий Ліс у Київському повіті, службу людей у Чорнобилі та село Завойти і службу людей у Мозирському повіті; київському воеводі панові Григорієві Олександровичу Ходкевичу місто Бихів, двір Добоску з Добоськими і Глуцькими селами; підтвердив бояринові Київського повіту Федорові Тишці землі, сіножаті, чоловіка Остапа Котовича з його братами у Терзській волості, а також три селища та «четверту землицю» в Київському повіті¹². Окрім Київщини, надання на ленному праві Сигізмунд II широко практикував на білоруських і литовських землях ВКЛ¹³.

¹¹ ЛМ 12. — № 43. — Р. 144.

¹² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 126 об.–127 об., 276 об.–277 об., 184 об.–186.

¹³ Див., напр., його надання: господарській працці Оленшиній Глібовича Полонії Миколаївні на Олехнівську й Будисівську землі в Радунській волості; боярину Полоцької землі Івану Володкевичу на Теличинську та Цуранівську землі в Полоцькому повіті з приданою землею і ґрунтом, що він на р. Видриці зайняв; Станіславу Жирчинському на кут Судиловської землі, названої Задолгою, у Полоцькому повіті за «пусту» Борківську землю, виміняну в підданих Судиловців; Богдану Стецьковичу на дві служби людей в Оршанському повіті Росасенської й Любовицької волостей та на дві землі «пустих» (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 231 об.–232 об., 296–296 об., 297–297 об., 305 об.–306 об.).

Меншого поширення набули господарські надання до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживеньє», «до осмотренья» та «до лепшого опатранья». Форми таких пожалувань зводилися до того, що господар надавав у користування певні маєтності до часу виділення кращих або звільнення втрачених. Наприклад, у 1447 р. Гридку Скипоревичу були надані володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків¹⁴. У 1487 р. Казимир Ягеллончик пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову селища Тюфанове та Андрееве «до осмотренья»¹⁵. На таких же формах володіння землею здійснювали свої пожалування й наступники Казимира Ягеллончика — його сини Олександр Ягеллончик та Сигізмунд I Старий¹⁶.

Верховна влада гарантувала землеволодіння шляхті й за неможливості повернути втрачені землі та маєтності. Показовим у цьому відношенні є підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого від 8 серпня 1522 р., яким він підтвердив шляхтичу Олехну Федоровичу Кривцю п'ятнадцять служб людей і чотири «пустих» землі в Ракишському

---

¹⁴ LM 3. — Р. 38.

¹⁵ LM 4. — № 102. — Р. 127, № 113. — Р. 131.

¹⁶ Наприклад, у 1492 р. Олександр Ягеллончик надав смоленському окольничому князю Олехну Глазичу службне село Мамаєвське у Смоленському повіті «до осмотренья» (див.: LM 3. — № 9. — Р. 71); у 1507 р. Сигізмунд I Старий пожалував Васку Івановичу Бокію масток Печиховсти в Перемильському повіті «до очищення» його вотчини від московитів (див.: LM 8. — № 209. — Р. 197); у 1526 р. Сигізмунд I своїм привілеєм пожалував пані Миколаєвій Басиної Марії та її сину Івашку Басі Терешівський масток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапіги. Указаний масток надався Басам «до очищення» їхньої «отчизни» у Смоленську (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1051–1053; LM 7. — № 292. — Р. 507–508).

повіті, а також шість служб і три «пустих» землі в Оникштенському повіті «до очищення *отчизны* его». Своє рішення господар оголосив наступним чином: «И мает онъ тыи земли и люди верху писаныи держати и их доброволне вжывати, поки, дасть Богъ, *отчизну* очыстимъ *от* неприятеля н(а)шого московьского», а також гарантував у випадку «естъли бы над нимъ (О.Ф. Кривцем — А.Б.) Божья воля стала, а по немъ бы на томъ жона и дети его zostали, тогда, не очыстивъшы *отчизны* его, не маемъ мы жоны и детеи его с того рушати»¹⁷.

Надані «на поживене» землі та маєтності з часом могли бути пожалуванні на умовах інших форм володіння. Наприклад, із листа Сигізмунда I Старого від 25 січня 1516 р. дізнаємося, що луцький староста, маршалок Волинської землі князь Костянтин Іванович Острозький спочатку на вимогу великого князя литовського надав боярину Якову Кузьміну село Борюх у Луцькому повіті «на поживене». Згодом, як видно далі з листа, волинський боярин виклопотав у Сигізмунда I Старого підтверджувальний привілей на володіння Борюхами, а також додатково на «пусте» дворище Черниковське у селі Колки, вічним правом¹⁸.

Надання на умовах хлібокормління практикувалися в основному під час переходу на службу до великого князя литовського московських бояр. Такі випадки, зокрема, траплялися під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Наприклад, після еміграції до Московської держави князів Василя та Семена Масальських усі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокня-

---

¹⁷ LM 12. — № 27. — Р. 134–135.

¹⁸ LM 9. — № 307. — Р. 214.

зівського домену й були надані московським боярам¹⁹. Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на «хлебокормление» боярському синові Іванові Поросукову чотири чоловіки і чотири землі «пустовских» під Василішками, якими раніше володів князь В. Масальський²⁰. Того ж року господар у своєму листі до василішського й марківського державця пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на «хлебокормление» боярському синові Федорові Селеву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василішках, що відійшли до короля після зради й утечі до Москви князя Василя Масальського²¹.

Другим листом великий князь литовський наказував василішському й марківському державцеві пану Яну Миколайовичу Радивіловичу надати на «хлебокормление» боярському синові Івану Козиневичу одного чоловіка і дві землі «пустовских» у Василішках²². За декілька місяців у книзі ЛМ було зроблено запис, в якому внесено список бояр московського князя, котрим Сигізмунд I Старий наказав давати осілости на «хлебокормление» у Василішках і Жолудку, які до цього відбив князь Василь Масальський²³.

Більш стійкою формою службового землеволодіння у ВКЛ були *вічні тримання* — володіння землею з правом успадкування за умови відбування земської служби. Такі надання жалували великі князі литовські впродовж XV–XVI ст., основною їх метою було гарантування стабільних

---

¹⁹ Докл. див.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. — Вип. 1. — С. 116.

²⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga / I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1999 (далі — LM 227). — № 347. — Р. 165.

²¹ Ibid. — № 349. — Р. 165.

²² Ibid. — № 348. — Р. 165.

²³ Ibid. — № 296. — Р. 131.

умов тримання землі шляхтою та забезпечення обороноздатності кордонів держави. Для прикладу, Олександр Ягеллончик вічним правом у 1496 р. пожалував князеві Костянтинові Івановичу Острозькому маєток Вздолбицю та Глинськ²⁴, у 1498 р. — королівському млинареві Онискові Пашковичу млин із будинком в Луцьку та млин у Голишеві²⁵, луцькому війтові Трушеві — фільварок під Луцьком²⁶. 23 березня 1523 р. датується привілей Сигізмунда I Старого королівському писареві панові Михайлові Васильовичу на село Свинюхи у Володимирському повіті вічним правом²⁷. Проте у цьому селі проживали путні слуги, яких великокнязівська данина не торкалася. Слугам у листі верховного правителя надавалося право вибору: або служити новому господареві, або залишити осаджені місця й перейти на інші землі. Натомість тяглим слугам таке право вибору не надавалося.

Серед причин пожалувань великими князями литовськими своїм підданим поширеною була й така, як намагання господаря якнайефективніше використовувати великокнязівський домен. Наприклад, 10 березня 1512 р. Сигізмунд I Старий надав київському зем'янинові Іванові Фурсовичу селище Разнин у Луцькому повіті у зв'язку зі спустошенням його татарами²⁸. У цьому випадку господар, по-перше, забезпечував шляхтича землею, а по-друге —

---

²⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 131–132; LM 6. — № 149. — Р. 126.

²⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 197; LM 6. — № 244. — Р. 168.

²⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 198; LM 6. — № 246. — Р. 169.

²⁷ LM 25. — № 233. — Р. 283–284.

²⁸ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział II. — Ks. 69/10. — Nr. mkf. 421. — K. 32.

утримувач данини зобов'язувався як відновити поселення, так і відбувати з нього земську службу.

Утім найбільш стійкою формою службового землеволодіння у ВКЛ, на відміну від інших, було *вотчинне володіння*. Великі князі литовські надавали шляхті у вотчину здебільшого ті володіння, які перебували у власності певного роду декілька поколінь. Зокрема у книзі данин Казимира Ягеллончика міститься низка надань із правом вотчинного володіння²⁹. Сигізмунд I Старий у вотчину надавав володіння князів Глинських. Наприклад, привілеєм від 10 квітня 1508 р. він пожалував пану Сенку Полозовичу маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок — у Житомирському, Глядковичі — в Овруцькому повіті, відібрані у князів Глинських³⁰. 4 червня 1511 р. у Бересті Сигізмунд I підписав підтверджувальний лист вінницькому зем'янину Івану Супруновичу на вотчинні маєтки Микулинці, Почапінці, половину селища Мезикова та селище Супрунове у зв'язку з тим, що попередній привілей згорів під час татарського нападу³¹. Як бачимо, шляхта дуже ревно пильнувала свої вотчинні володіння, про що свідчить намагання завжди мати відповідні документи, а у разі їх втрати — якнайшвидше відновити.

---

²⁹ Наприклад, це надання вотчиним правом Яцьку Ілліничу на діичну «отчину» у Стародубі, Гримяче з людьми, половина Зноба, у Радогощі Долгин — його «отчизну» (див.: LM 3. — Р. 30); Гринку Яглищевичу на вотчину: берег у Мельниці, вислугу Дубен; Ходкова Данковича вотчину: Ршичин, Злесв; Іванова Хом'яковича вотчину: Смордів, Туря під Шумськом і дворище Баранове; Хидирева Манишича вотчину: Малин у Кременці (див.: Ibid. — № 3. — Р. 63).

³⁰ LM 8. — № 307. — Р. 252.

³¹ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział II. — Ks. 69/10. — Nr. mkf. 421. — K. 9–10.

Основою вотчинного володіння було володіння землею й маєтністю представниками кількох поколінь одного роду. Наприклад, у питаннях успадкування конкретного володіння всі великокнязівські вироки виносилися на користь родичів, які мали відношення до власника землі, котрий мав «дідичні права» на неї. Це яскраво ілюструє вирок від 1555 р. у справі між Симоном Таргонетою і Михайлом Яновичем — з одного боку та Павлом Топичевським із Брянська — з іншого про землю під Брянськом по Катерині, їхній матері, їм «правом дідичним» належну³².

Слід відзначити, що попри такі стійкі форми землеволодіння, як вічне й вотчинне, верховна влада в особі великого князя литовського могла в будь-який момент скористатися правом відчуження маєтностей на користь господарського домену. Одним із таких прикладів може послужити вирок Сигізмунда II Августа щодо володінь князя Василя Ковельського. Так, 11 жовтня 1541 р. господар направив тому листа, в якому наказував не чинити опору при ув'язанні в його маєтності великокнязівського дворянина. Великий князь у даному випадку відбирав володіння В. Ковельського з причини несплати останнім сребщизни, збір якої був проголошений у 1540 р. на потреби «оборони паньства н(а)шого Великого князства Литовського». У листі також указувалося, що князь мав сплатити борг за сребщизну в подвійному розмірі («совито»), а до того — князівські володіння переходили до господарського домену³³.

---

³² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 36. — Л. 86 об.—87 об.

³³ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. — Мінск, 2000 (далі — Метрыка ВКЛ. — КЗ 28). — № 4. — С. 50.

Таким чином, яскраво демонструється верховне право великого князя литовського на розпорядження й контроль за земельним фондом держави. Сигізмунд II Август, не бажаючи «болши того своволенства твоего (В. Ковельського — А.Б.) терпети», у рамках земельного права наклав відповідні санкції щодо володінь князя: позбавив права на володіння й розпорядження його маєтностями на період погашення боргу «за тую серебцину, которую ты (В. Ковельський — А.Б.) повинень дати з ыменей своих до скарбу н(а)шого»³⁴. Згідно з великокнязівським листом, у разі виконання наказу господаря, князеві В. Ковельському передбачалося негайно повернути конфісковане.

Отримання шляхтою у володіння маєтностей і земельних наділів навіть на умовах вічного чи вотчинного володіння не означало на практиці повного контролю над ними. Певні обмеження стосувалися ведення на шляхетських землях окремих видів господарської діяльності, як-от замок «садити», заводити торги, корчми, збирати мито тощо. Зокрема господарському дворянину Івану Немиричу для того, щоб у власному маєтку Городищі, виміняному за дозволом господаря у ченців київського Пустинно-Микільського монастиря, збудувати замок і мати торг та корчми, довелося клопотатися перед Сигізмундом I Старим, а також представляти листи, які засвідчували його право на володіння маєтком³⁵.

Симптоматично, що організацію та діяльність міських торгів визначали певні приписи великокнязівського уряду чи власника міста, містечка, селища. Так, у 1532 р. князь Олександр Збараський, збудувавши замок у своєму Порицькому маєтку, звернувся з проханням до Сигізмунда I Старого дозволити мати торг і корчму. Такий

---

³⁴ Там же. — С. 50.

³⁵ Там же. — № 56. — С. 104–105.

дозвіл він отримав. У ньому, зокрема, зазначався день проведення торгу — четвер³⁶. Як правило, подібні привілеї базувалися вже на ствердженому факті існування торгу³⁷. Єдиним застереженням було те, щоб нові торги не шкодили й не збігалися з торгами в найближчих державних містах. Наприклад, у 1528 р. Сигізмунд I на прохання князів Василя та Богдана Романовичів Відницьких дозволив мати торг і ярмарок в їхньому маєтку Любчі. Останні у своєму зверненні вказували, що новозасновані торг та ярмарок не лише не шкодитимуть господарським торгам, а й сприятимуть розвитку місцевої торгівлі³⁸. Такими заходами великі князі литовські намагалися впорядкувати систему торгів у державі.

Водночас верховна влада гарантувала права шляхти на отримані чи вислужені володіння, що яскраво простежується за актовим матеріалом ЛМ. Наприклад, 14 квітня 1542 р. Сигізмунд II Август направив листа дирванському тивуну Богдану Митковичу з наказом поступитися підданими Дирванської волості шляхтичу Яну

---

³⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 233; LM 17. — № 178. — С. 202.

³⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 556–557, 605 об.–606; Ед. хр. 41. — Л. 213 об.–214, 214–214 об., 227–227 об., 227 об.–228, 297–298 та ін.

³⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 99–99 об.; LM 22. — № 9.16. — Р. 90; *Блануца А.В.* Привілеї на магдебурзьке право містам Великого князівства Литовського та регламентація в них питань торгівлі (друга половина XV — перша третина XVI ст.) // *Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О.О. Дячка.* — Дніпропетровськ, 2007. — С. 76–77. Такі ж дозволи надавалися господарями й на організацію у шляхетських маєтностях ярмарків. Наприклад, у 1566 р. шляхтич Іван Зарецький Ісарний отримав дозвіл Сигізмунда II Августа на осадження міста на землях його маєтку Свиранах та проводити там два щорічних ярмарка (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 258–258 об.).

Дирмовичу, згідно з представленими останнім листами-привілеями, що підтвердили його право на вказаних підданих. Дане рішення великий князь литовський виніс у справі, порушеній самими дирванськими підданими, які позивалися на свого власника Я. Дирмовича, начебто він не мав правових підстав на володіння ними, а вони самі здавна були господарськими підданими й несли службу господарю, а не Я. Дирмовичу. Отримавши позовну скаргу дирванських підданих, Сигізмунд II Август доручив розібратися у справі дирванському тивуну, який на час розслідування відібрав у Я. Дирмовича двадцять служб підданих і перевів їх під юрисдикцію господаря³⁹.

Я. Дирмович на судові роки представив шість листів (надання, вислуги, підтвердження й купчі листи), згідно з якими доводив своє право на двадцять дирванських підданих та їхні служби. Отримавши документальні підтвердження, дирванський тивун представив їх Сигізмунду II Августу, який наказав тивуну «ажъбы еси тыхъ людей его (Я. Дирмовича — А.Б.) всихъ со всеми ихъ землями и маетностями в целости ему поступил и в то его увезаль», а також «ажъбы они ему яко пану своему служили и во всемъ его были послушнь»⁴⁰. Таким чином, спроба дирванських підданих перейти під юрисдикцію великого князя литовського не увінчалася успіхом. У даному випадку підтвердилась функціональна дієвість юридичних норм шляхетського землеволодіння на основі великокнязівських земельних надань і підтверджень.

Верховне право господаря щодо розпорядженням земельним фондом держави яскраво підтверджується низкою великокнязівських дозволів на операції купівлі та продажу маєтностей, здійснених шляхтичами. Відповідну

---

³⁹ Метрыка ВКЛ. — КЗ 28. — № 17. — С. 65–66.

⁴⁰ Там же. — С. 67.

норму було закладено в I Литовському статуті. Показовим прикладом цього слугують два великокнязівських листи від 24 жовтня 1542 р. Одним із них Сигізмунд I Старий надавав дозвіл татарину Троцького повіту Обдулі Абрагимовичу продати троцькій воеводиній пані Петровій Анні Олександрівні с. Красне⁴¹. Відповідний лист було занесено до книги великокнязівської канцелярії (нині за сучасною класифікацією книг ЛМ — це 28-ма книга записів). Наступним записом у даній канцелярській книзі став лист Сигізмунда I про дозвіл на купівлю панною троцькою воеводиноюю с. Красного у троцького татарина⁴². Причому другий великокнязівський лист було датовано також 24 жовтня 1542 р.⁴³ Подібні дозволи великі князі литовські надавали й у випадках операцій обміну⁴⁴.

Нерідко при наданні маєтності тому чи іншому шляхтичу практикувалось також проведення реестру наданих

---

⁴¹ Метрыка ВКЛ. — КЗ 28. — № 29. — С. 80.

⁴² Там жа. — № 30. — С. 80.

⁴³ Там жа. — С. 81. Дозволи на операції купівлі-продажу шляхетських маєтностей часто практикувалися в достатутний період. Наприклад, навесні 1512 р. володимирський староста князь Андрій Олександрович Сангушко повідомляв великого князя литовського Сигізмунда I Старого, що купив отчизний і дідичний маєток Долзк у Володимирському повіті у холмовської зем'янки пані Стецькової Ламанової Ядвіги та її сина Якуба, а на доказ своїх слів пред'явив купчий лист. Князь просив господаря підтвердити купівлю великокнязівським листом. Сигізмунд I задовольнив прохання А. Сангушка, підтвердивши йому від 1 квітня 1512 р право на володіння маєтком Долзк «вічним правом» (див.: AGAD. — Archiwum Radziwiłłow. — Dział II. — Ks. 69/10. — Nr. mkf. 421. — K. 37–38).

⁴⁴ Наприклад, 17 серпня 1540 р. Сигізмунд I Старий своїм листом дозволяв князеві Іванові Вишневському здійснити обмін половини волинського маєтку Перемиля на литовський маєток Деречин князя Олександра Кошерського (див.: Метрыка ВКЛ. — КЗ 28. — № 46. — С. 95–96).

володінь. Наприклад, під час передачі у 1541 р. в держання двору Айн господарському скарбному Микиті Сигізмунд I Старий наказував земському підскарбію, маршалку та господарському писарю пану Івану Горностаю здійснити перепис (реєстр) усіх міщан, путних слуг, тяглих людей, «пустих» земель, пожитків, плат і доходів Аїнського двору⁴⁵.

Не менш поширеною формою шляхетського землеволодіння було *володіння за спадком та правом близькості*. Щоб на законних підставах вестися у володіння спадковими маєтностями, шляхта зобов'язувалася представляти перед великокнязівським урядом відповідні документи — у даному випадку тестамент (заповіт). Наприклад, у 1518 р. Сигізмунд I Старий видав підтверджувальний лист волинським зем'янам Олехну, Яцьку і Томилу Вороничам на маєток Туличове в Луцькому повіті, записаний їм тестаментом сестри вічним правом⁴⁶, а в 1532 р. господар підтвердив шляхтичу Яцьку Яцьковичу Скленському частину маєтку в Бородичах, записаного йому братом Мануйлом вічним правом⁴⁷.

Широкої практики набула форма землеволодіння *за правом близькості*. Яскравим прикладом може слугувати великокнязівський лист, внесений до 35-ї книги записів ЛМ. Так, у липні 1551 р. Лукаш Даровський звернувся до Сигізмунда II Августа з проханням надати йому землю Євковщину в Новгородському повіті, мотивуючи своє прохання тим, що попередній власник Мартин Васильович (родич Даровського) помер і земля відійшла до велико-

---

⁴⁵ Там же. — №40. — С. 89.

⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 1997. — P. 72.

⁴⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 254 об.–255; ЛМ 17. — № 198. — С. 217.

князівського домену. Із документа відомо, що вказана земля була надана господарем Мартину Васильовичу на невизначений час (до волі й ласки господарської) на умовах земської служби. Тому Л. Даровський, будучи близьким до померлого шляхтича, скористався правом близькості й прохав у господаря цю землю. Жалуючи її, великий князь литовський зобов'язував Л. Даровського та його нащадків «служити службу военъную конно, збройно, такъ яко иншие бояре шляхта службу военъную служатъ». Зі свого боку господар гарантував шляхтичу та його родині вказану землю «спокойнее держати и того всего добровольне уживати», як до цього володів його пращур Мартин Васильович⁴⁸. У даному випадку Сигізмунд II пожалував Л. Даровському землю Євковщину на тих умовах, що й раніше нею володів Мартин Васильович — термін володіння обмежувався великокнязівською волею й ласкою.

4.1.2. Земська служба як базова складова земельних надань

Для розв'язання питання задекларованої теми джерельним підґрунтям виступає комплекс надавчих документів ЛМ. Вони дозволяють подивитися «зсередини» на мотивацію шляхти в несенні земської служби, яка, на думку автора, є цементуючим ядром, що об'єднувало зем'янсько-шляхетський прошарок в межах певної культурної спільноти⁴⁹. Отже аналіз конкретних справ про

---

⁴⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 24.

⁴⁹ *Блануца А.* Земля й маєтність у свідомісних орієнтирах української шляхти у XVI ст. // I Міждисциплінарні гуманітарні читання: програма та тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. — К., 2013. — С. 22.

земельні надання послужить інструментом з'ясування суті земської служби як елементу станової культури.

Проблемою земської служби у ВКЛ у своїх працях переймалося не одне покоління істориків. Так, у всіх без винятку студіях із литуаністики, написаних наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., земська служба розглядалася в тих чи інших аспектах об'єкта дослідження. Дана проблематика посідає чільне місце також і на сучасному етапі розвитку литуаністики⁵⁰.

Традиція земельних надань на умовах земської служби, як уважав М. Довнар-Запольський, сягала ХІІІ ст. Відтоді великі князі литовські «засвоювали принципи пожалування землею у вічне спадкове володіння на умовах земської служби, що тоді ж вони відрізняли спадкове володіння на службі від особистого володіння»⁵¹. Саме з утворенням Литовської держави особисте (приватне або безумовне) володіння поступилося місцем службовому, яке найбільшого поширення досягло на рубежі ХV–ХVІ ст. Литовські господарі на новоприєднаних землях (у тому числі українських) посилено залучали нових слуг (ма-

---

⁵⁰ Історіографію проблеми див.: *Дворниченко А.Ю.* Историография Великого княжества Литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 14–30; *Блануца А.* Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина ХVІ ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 12. — К., 2009. — С. 456–467; *Ващук Д.* Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Ukraine Lithuania: Студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. І. — К., 2009. — С. 34–42.

⁵¹ *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. І. — К., 1901. — С. 590.

ється на увазі корпорацію служилих людей привілейованої суспільної верстви — шляхти), забезпечуючи їх земельними наданнями як винагороду за земську службу.

Потреба в служилих людях особливо гостро постала в період правління великого князя Вітовта, а далі — щоразу наростала. Із часом такі надання стали традицією, що у системі ціннісних категорій Великого князівства Литовського отримало дефініцію «старина» (російський історик М. Кром визначив її «категорією середньовічного менталітету»⁵²).

Традиції воєнізованого суспільства в період пізнього середньовіччя — раннього нового часу у ВКЛ, як і в інших європейських державах, проявилися в повному обсязі. Великі князі литовські потребували воєнізованого суспільного стану у великих масштабах кількісно і якісно, що тоді можна було реалізувати лише за рахунок земельних пожалувань привілейованим суспільним прошаркам — князям, панам, шляхті-зем'янам. Князі й пани в міру посилення свого політичного, економічного, правового впливу дедалі більше унезалежнювали себе від загальнодержавних обов'язків, що й давало всі підстави литовським господарям робити ставку на зем'янство. Звідси, на думку М. Довнара-Запольського, «стає зрозумілим перевага службової залежності землеволодіння і те, що тип повного вотчинного права [...] поступився місцем умовному та обмеженому», внаслідок чого «вище господарське

---

⁵² Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 68. Про правовий та економічний аспекти категорії «старини» див.: *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // *Український історичний журнал.* — 2006. — № 2. — С. 11–23.

право поглинуло право приватних осіб, і останнє своєрідно відродилося в земському праві»⁵³.

До початку XVI ст. земська служба не мало чіткої прив'язки до обсягів пожалуваної землі. Залежно від конкретних обставин та умов, на яких надавалася земля тому чи іншому шляхтичу (термін володіння, кількість і характер селянських служб, характеристика маєткового й господарського комплексу тощо), господар визначав число вершників, які повинен був виставляти до війська утримувач земельної ділянки. Наприклад, у 1449 р. Казимир Ягеллончик пожалував Данилу Першиничу та Колонтаю маєтності у Сіверській землі й зобов'язував обох «с того служити королю, а инымъ в нихъ не уступати се»⁵⁴. У 1486 р. великий князь литовський надав господарському сокольнику Воропаю Кунцевичу селище Толстейковщину на Десні в Київському повіті на умовах земської служби. Що важливо, В. Кунцевич наголошував на тому, що надане йому селище було «пустим», а також не тяглим чи данним (тобто з нього йшла лише земська служба)⁵⁵. У 1495 р. Олександр Ягеллончик дав дозвіл шляхтичу Микиті на успадкування маєтку у Черкасах по смерті його дружини Федькової Рачковича лише за умови несення служби⁵⁶. На таких же умовах відбувалася масова роздача господарських земель у часи Сигізмундів I та II⁵⁷.

---

⁵³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... — С. 591.

⁵⁴ ЛМ 3. — Р. 39.

⁵⁵ ЛМ 4. — Р. 134; Акты Литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем. — Т. 1. — Вып. 1. — Варшава, 1896. — № 41. — С. 21.

⁵⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 101; ЛМ 6. — № 106. — Р. 110.

⁵⁷ Наприклад, Сигізмунд I Старий на умовах земської служби в 1516 р. підтвердив панові Богушу Боговитиновичу двір Жукове з присілками Білівим, Новим Ставом і Гуменниками в Луцькому повіті «вічним правом», а кількома роками раніше (1512 р.) тому ж пану

Ситуація змінилася на початку XVI ст., коли на Віленському сеймі 1528 р. було чітко регламентоване число селянських служб (земельних ділянок), з яких шляхта мала споряджати одного вершника до війська. Так, згідно з сеймовою постановою, утримувач 8 селянських служб зобов'язувався виставляти одного вершника. Такі нововведення, на думку М. Любавського, мали забезпечити військо добірним контингентом, упорядковуючи «його кількість відповідно до потреб часу та економічних можливостей воєнно-служивого стану»⁵⁸. Яскравим прикладом демонстрації шляхетського обов'язку у несенні земської служби може слугувати лист Сигізмунда II Августа до гетьмана ВКЛ Миколи Юрійовича Радзивілла від 17 листопада 1561 р., яким господар звільняв великокнязівського дворянина Степана Лопату від земської служби. С. Лопата, втративши здоров'я під час Лівонської війни, звернувся до великого князя з проханням звільнити його

Б. Боговитиновичу — маєток Берестечко, що записала йому своїм тестаментом пані віленська воєводина (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 1 об. — 2 об., 2 об.—3 об.; ЛМ 22. — № 2.1 — Р. 10—11; № 2.2. — Р. 11—12), а в 1515 р. — луцькому городничому Петрушку Мушатичу — право на володіння селом Свинарне, одна частина якого знаходилась у Луцькому, а друга — Володимирському повітах (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 3 об.—4; ЛМ 22. — № 2.3. — Р. 12.). Сигізмунд II Август за умови продовження земської служби підтвердив право на володіння наданими раніше маєтностями, зокрема, луцькому каштелянові Михайлові Тихоновичу Козинському, Яновій Синявській, Миколі Залеському, Валентиніві Ночаровському, Олександрові Бринзу, Павлові Шмунгеру, князеві Костянтинові Вишневецькому, Юрієві Євстафійовичу Бобровичу та ін. (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 81—82, 127—127 об., 127 об., 128—128 об., 162 об.—163, 313 об.—314 об. та ін.).

⁵⁸ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства... — С. 550.

від служби, взамін він зобов'язувався спорядити на чолі свого почту до війська ВКЛ «доброго чоловіка шляхтича». Господар зважив на аргументи свого підданого й наказав споряджати на земську службу іншого шляхтича до часу повноліття його синів⁵⁹. У даному разі як сам власник прагнув зберегти за собою тримання землі на земській службі, так і великий князь литовський переймався постійним збереженням і поповненням земського ополчення, яке становило основу литовського війська.

У документах розпорядчого характеру (привілеях, листах-підтвердженнях, ув'язних листах тощо) термінологічно земська служба позначалася кількома словами та словосполученнями. У них яскраво відображене ставлення й розуміння литовськими правителями її суті, яка вбачала найвищу волю великого князя: «на службѣ нашої боярской земської воєньной»⁶⁰, «службѣ нашѣ земської воєньной»⁶¹ «на слѣжбѣ шляхетской»⁶² «слѣжѣбу земскую з бояри полоцькими на насѣ служивали»⁶³. Із земською службою нерідко також асоціювався термін «служба кінна» («на слѣжбѣ коньной»⁶⁴).

Чому ж литовську шляхту так приваблювала земська служба? Відповідь на це питання лежить у більшості документів, пов'язаних із великокнязівськими наданнями. Наприклад, у квітня 1557 р. до Сигізмунда II Августа звернулися полоцькі бояри Оскерчичі й Теличиничі з проханням відновити документ (втрачений під час пожежі), згідно з яким вони відбували земську службу із

---

⁵⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 39. — Л. 308 об.—310.

⁶⁰ Там же. — Л. 83–84.

⁶¹ Там же. — Л. 613 об.

⁶² Там же. — Л. 251 об.

⁶³ Там же. — Ед. хр. 35. — Л. 289 об.

⁶⁴ Там же. — Ед. хр. 39. — Л. 605.

земель на Вшачі й Солонці. У своєму зверненні бояри вказували, що право на земську службу у шляхетському ополченні Полоцького повіту було надане їхнім пращурам ще великим князем Вітовтом. Проте, втративши його привілей, вони як доказ до свого звернення долучили судовий лист, наданий їхнім предкам, полоцького державця пана Немири (тримав Полоцьк у часи Вітовта) та полоцького намісника й земського маршалка Богдана Андрушковича Саковича, яким державця і земський маршалок присудили вшачькі й солонецькі землі, на котрі претендували полоцькі піддані Завечеляни. Мало того, на вказані землі почали претендувати піддані Сигізмунда II Августу, замкові слуги Черствятського двору. У документі чітко вказано, на що саме претендували черствятські слуги: прагнули «притягнути» бояр разом з їхніми землями до тяглих та замкових служб («поспольъ зъ собою ку потяглемъ и слдъжъбамъ замковымъ»⁶⁵). Знову полоцьким боярам довелося звернутися до воеводського суду. Полоцький воевода пан Станіслав Станіславович Довойна, як і попередні судді, виніс вердикт на користь Оскерчичів з Теличиничами, який полягав у тому, що бояри не повинні жодної «пошлины полонити», лише службу земську спільно з іншими полоцькими зем'янами-шляхтою «конем служити».

Сигізмунд II Август, вивчивши представлені листи, а також отримавши свідчення самого полоцького воеводи та окремих полоцьких шляхтичів, наказав видати підтверджувальний привілей на згадані землі на умовах земської служби⁶⁶. Таким чином, найбільшим привілеєм для бояр-шляхти в межах земської служби був імунітет від будь-яких інших служб, повинностей і податків. Саме таке

---

⁶⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 290.

⁶⁶ Там же. — Л. 290 об.

благо економічного характеру й приваблювало шляхту. Це при тому, що спорядження вершника до земського ополчення потребувало значних матеріальних ресурсів. Та, беззаперечно, найбільш вагоме значення у земській службі для бояр-шляхти набувало право користування шляхетським привілеями, які були недоступними широкому загалу служилого люду.

У 1564 р. слонімський боярин Якуб Станкович змушений був звертатися до великого князя з проханням виділити землю на земській службі. Приводом звернення стало те, що під час проведення волочної поміри земля Я. Станковича відійшла до комплексу володінь великого князя, а королівський ревізор так і не наміряв нової землі. Сигізмунд II Август розглянув справу слонімського боярина й надав одну «пусту» неосілу людьми волоку землі, у Слонімському старостві, мотивуючи своє рішення (яке для нас є вельми показовим) тим, що «він з предків своїх народу шляхетського є, і службу земську є тих земель своїх, які у волоки наші нам забрані, господарю, він служив»⁶⁷.

Як правило, під час пожалування земель на земській службі великі князі литовські підкреслювали належність отримувача землі до окремої служилої військової корпорації. Так, у лютому 1555 р. Сигізмунд II Август своїми привілеями пожалував білоцерківського боярина Василя Кожуховського селищами Глібовським та Островом, а Кузьму Макаровича — Новоселицею на умовах земської служби. У диспозиційній частині привілеїв великий князь наголошував «с того служити він (В. Кожуховський та К. Макарович — А.Б.) має службу земську по тому, як і

---

⁶⁷ Там же. — Ед. хр. 39. — Л. 83 об.

інші бояри наші повіту Київського службу земську воєнну нам служать»⁶⁸.

Вельми важливим моментом для пояснення змісту земської служби є розрізнення її та служби господареві, яка лише частково звільняла служилого чоловіка від різного роду повинностей. Адже тільки особи шляхетського походження мали право служити земську службу, звільняючись від будь-яких інших повинностей. Отримання ж земельного наділу на правах земської служби, як правило, означало, що дана особа або вже належала до шляхетського загалу, або ж окремим великокнязівським документом його удостоювалася. Наприклад, путні слуги, які часто в документах фігурують як путні бояри, лише частково звільнялися від різного роду повинностей. Зокрема в 1563 р. Сигізмунд II Август щодо путного боярина Вільнейського двору Яна Мацковича Босиса розпорядився наступним чином. Господар зобов'язував того в мирний час, окрім несення путної служби, також сплачувати за користування землями (дві волоки та двадцять моргів) чотири копи і сорок грошів литовських щорічно. Натомість під час воєнних дій господар звільняв Я. Босиса від указаного грошового податку⁶⁹.

Для отримання підтвердження в 1551 р. на володіння землями на земській службі ейшишським боярам Якубу Балгрмейовичу та його братам Блажею і Валянтому також довелося доводити своє шляхетське походження. Для цього Сигізмунд II Август призначив комісію у складі господарських маршалків панів Василя Тишкевича, Криштофа Завіші та Яна Шимковича, перед якими Балгрмейовичі мали представляти докази свого шля-

---

⁶⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 39. — Л. 84–85.

⁶⁹ Там же. — Л. 566 об.–567.

хетства⁷⁰. Цього ж року подібні процедури шляхетського доведення й отримання привілеїв на володіння маєтностями на земській службі довелося пройти полоцьким боярам Василеві Митковичу з братом Василем Гридковичем (отримали шляхетський герб Левзмуру)⁷¹, а також ейшишським боярам Яну Пашковичу та Петру Станковичу Межевичам⁷². Проте не всім боярам вдавалося довести своє право на земську службу. Така невдача, зокрема, спіткала езенських путних бояр Матея та Стася Юшковичів. Вони в 1554 р. програли судову справу з князем Ярославом Матвійовичем Микитиничем і були присуджені за вироком Сигізмунда II йому в підданство⁷³.

Часто господарські піддані, які несли різні служби, однак не земську, самовільно присвоювали собі «право шляхетське». Цікаві сюжети щодо цього містяться у великокнязівському листі-підтвердженні від 20 липня 1561 р., яким Сигізмунд II Август підтвердив служебнику королівського маршалка і писаря Яна Шимковича Яну Павловичу Тибору та його пасинкам Себастьяну і Матею Шукждиничам землю в Ёйшишській волості на земській (у документі — шляхетській) службі. Показово, що право тримати землю на земській службі отримали не всі представники роду Шукждиничів. Їхні землі під час волочної поміри відійшли до господарського земельного фонду, а самі користувачі відбували тяглу, путну та дякольну службу. Сам Я. Тибор одружився зі вдовою М. Шукждинича — Барбарою, яка від першого шлюбу мала двох синів. Коли ж Шукждиничі почали, як указано в документі, «не будучи шляхтою, одне свавільно та

---

⁷⁰ Там же. — Ед. хр. 35. — Л. 80 зв.–81.

⁷¹ Там же. — Л. 81 зв.–83.

⁷² Там же. — Л. 87 зв.–90.

⁷³ Там же. — Л. 173–175.

вперто в право шляхетське вдавалися, і позабиравши під себе немало ґрунтів наших (господарських — А.Б.) без відомості й данини нашої господарської з тих земель своїх служби путної служити, дякол давати і на тяглу службу ходити не хотіли», великий князь направив до Сйшишської волості ревізорів для вчинення справедливості та визначення, хто з підданих має право на шляхетство. Я. Тибору вдалося довести своє шляхетське походження, тому лише йому з дружиною та пасинками з-поміж інших Шукждиничів було надане право на тримання землі на земській службі «з землями їх с того сказання комісарів наших, визволяєм і сим листом нашим виймаєм, а при той землі їх, яку вони на вічність свою від іншої братії і поплічників своїх перше того під собою держали і тепер спокійно держать, їх залишаємо»⁷⁴.

4.1.3. Надання на ленному праві

Упродовж столітнього правління Ягеллонів у Великому князівстві Литовському сформувалося кільканадцять умов та способів, на яких вони надавали у власність чи у володіння частину земель господарського домену. Як результат, державний земельний фонд постійно зменшувався й тому для його стабілізації та збереження від втрат у практиці земельних пожалувань почали переважати від кінця XV ст. надання на умовах обмеженого (умовного) землеволодіння. Таким чином, влада, відчуваючи дефіцит військової потуги держави, дедалі частіше зобов'язувала своїх підданих відбувати військову (земську) службу, що яскраво виражалося в мотивувальній частині диспозицій великокнязівських привілеїв і листів-надань.

---

⁷⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 253.

Із-поміж низки умовних (обмежених) пожалувань надання на ленному праві (у Литовській метриці — «до мужского рожаю») передбачали володіння землею чи маєтностями допоки в родині були нащадки по чоловічій лінії. У протилежному випадку земля після смерті тримача поверталася до господарського домену. М. Довнар-Запольський великокнязівські надання на ленному праві відносив до форми службового землеволодіння першої групи, тобто термінові та безтермінові (тримач за такою формою землеволодіння розпоряджався своїм майном тією мірою, якою це дозволяла «воля й ласка господаря»). Ленні володіння виходили з «доживотних» (пожиттевих) за умовою переходу у спадок по чоловічій лінії (спочатку земля надавалася до одного «живота», потім двох, трьох і, нарешті, у ленне володіння). Дослідник указував, що володіння на ленному праві знайшли широке застосування в період між Литовськими статутами, тобто 1529–1566 рр., а територіально вони відносилися до окраїнних земель держави для забезпечення їх військовими силами⁷⁵.

За висновками Ю. Зазуляка, ленне землеволодіння, як ключова ознака служебного землеволодіння, у Західній Європі формувалося у принципово відмінних умовах та обставинах, ніж ті, що мали місце у Центрально-Східній Європі у XIV–XV ст., де «відносно рання централізація державної влади дозволяла володарям зберігати безпосередній контроль над усіма групами служебного рицарства та земельними ресурсами». На його думку, «це було головною перешкодою для виникнення всередині рицарства розгалуженої вертикальної ієрархії залежностей, передовсім ленно-васальних стосунків західного типу,

---

⁷⁵ Довнар-Запольський М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага... — С. 479–481.

та зумовлювало маргінальність подібних форм соціальних зв'язків у регіоні»⁷⁶.

Характерно, що за опрацьованими мною книгами ЛМ такі пожалування Ягеллони почали активно практикувати з кінця 1540-х рр. Наприклад, одне з перших пожалувань на ленному праві датується 1549 р., коли 25 жовтня Сигізмунд II Август своїм привілеєм надав братам Семену та Івану Ждановичам три землі «пустовських» Глушської волості у селі Радутичах ленним правом. Даний привілей за проханням ленних землевласників було внесено пізніше (1558 р.) до однієї з книг ЛМ, якій тепер присвоєно архівний номер РДАДА 41⁷⁷. Надання на таких самих умовах, адресоване шляхті на території українських земель ВКЛ, зафіксоване дещо пізніше. Так, 19 грудня 1554 р. Сигізмунд II підтвердив боярину Київського повіту Федорові Тиші чотири землі «пустовские» у Грезській волості та сіножать Жередричі й Завою у Троцькому воеводстві (доживотна данина троцького воеводи князя Януша Юрійовича Гольшанського, а після його смерті, коли троцьким воеводою став пан Юрій Миколайович Радзивілл, останній долучив до попереднього пожалування ще службу землі при Козевській землі братів Остапка, Івана та Ждана Котовичів), а також селища Ходоркове та Криве у верхів'ях р. Ірпені в Київському повіті (доживотна данина київського воеводи князя Фрідріха Глібовича Пронського) на ленному праві⁷⁸. Як бачимо, тут підтверджуються спостереження М. Довнара-Запольського про еволюцію ленних надань із доживотних. Учений також зазначав, що на умовах ленного права чи

---

⁷⁶ *Зазуляк Ю.* Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. ... — С. 192–193.

⁷⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 74–75.

⁷⁸ Там же. — Ед. хр. 38. — Л. 1–2 об.

доживотного великокнязівська влада представляла деякі права шляхті у смислі забезпечення терміна володіння, гарантуючи тим самим його стабільність, однак і у цьому випадку власник не міг вільно розпоряджатися своєю землею, а лише за згодою господаря⁷⁹.

На ленному праві підтверджувалася земля й маєтності московським боярам, котрі перейшли на службу до Сигізмунда I Старого (він їх жалував на умовах доживотного тримання), уже його наступником — Сигізмундом II Августом. Наприклад: підтвердження останнього від 10 березня 1559 р. боярським дітям Григорію Івановичу Олицеву, Федору Матвійовичу, Микиті Гавриловичу і Зіку Семеновичу на дві частини маєтку Княжи (надання Сигізмунда I Старого) в Луцькому повіті на Волині⁸⁰.

Ленними землевласниками у Великому князівстві Литовському ставали й вихідці з інших країн, зокрема європейських. Так, у книзі записів ЛМ № 36 зафіксоване надання Сигізмунда II Августа від 23 березня 1555 р. цісарському слугі Карлу Корнелю, котрий перейшов на службу до литовського володаря, на маєтності у Селецькій волості — урочища Подляни та Хореїв⁸¹. У перспективі К. Корнель або його нащадки могли отримати надані землі у вотчинне або вічне володіння. Загалом із 121 пожалувань та підтверджень на володіння землями чи маєтностями на території українських земель ВКЛ за часів правління Сигізмунда II Августа умовою тримань на ленному праві зафіксовано у 30 випадках (24,6%)⁸².

---

⁷⁹ *Довнар-Запольський М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага... — С. 481.

⁸⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 117–118.

⁸¹ Там же. — Ед. хр. 36. — Л. 62 об.–64.

⁸² Підрах. за мат.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. — Vilnius, 2000; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41, 50, 258, 266.

Показово, що жодного пожалування на ленному праві не було адресовано шляхті на території українських земель ВКЛ за часів правління Сигізмунда I Старого⁸³. Дані про попередників Сигізмундів потрібно уточнювати, хоча з упевненістю можна припустити, що надання на ленному праві тоді були рідкістю.

Попередньо, причину появи надань на ленному праві можна пояснити спробою литовських володарів (у даному разі Сигізмунда II Августа) забезпечити господарський домен від прогресуючого скорочення, а також тим самим більш ефективно забезпечити відбування військової (земської) служби шляхтою ВКЛ.

Якого ж застосування набули ленні надання у часи правління Сигізмунда II Августа? На це питання може

---

⁸³ Підрах. за мат.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. — Vilnius, 1995; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K. Pietkiewicz. — Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. — Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 2002; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. — Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. — Мінск, 2000; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. — Мінск: Беларуская навука, 2008; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7, 17, 22.

дати відповідь аналіз документів ЛМ, тих книг записів, які формувалися в архіві канцелярії володаря. Зокрема низка листів-надань на ленному праві ввійшла до 35-ї книги записів. Так, упродовж першої половини 1550-х рр. Сигізмунд II Август пожалував на ленному праві пану Семену Кмітичу села Антоновичі, Товстий Ліс у Київському повіті, службу людей у Чорнобилі та село Завойти і службу людей у Мозирському повіті; київському воєводі пану Григорію Олександровичу Ходкевичу — місто Бихів, двір Добоску з Добоськими і Глуцькими селами; підтвердив боярину Київського повіту Федору Тиші землі, сіножаті, чоловіка Остапа Котовича з його братами у Грезській волості, а також три селища та четверту «землицю» в Київському повіті⁸⁴.

У лютому 1554 р. господар підтвердив своє попереднє пожалування волинським шляхтичам, справцям волинської та підляської митних комор Олехну та Івану Борзобогатим на село Радомишль у Луцькій волості, звільнивши їх від сплати всіх податків та повинностей (власне Борзобогаті й звернулися до правителя з проханням звільнити їх від повинностей), окрім кликунської. Натомість при ігноруванні забезпечення Луцького замку радомишльськими кликунами, луцький староста міг застосувати примусові заходи щодо виконання повинності⁸⁵. Надання на ленному праві Сигізмунда II Августа у цій книзі, окрім Київщини та Волині, широко представлені на білоруських та литовських землях ВКЛ⁸⁶.

---

⁸⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 126 об.–127 об., 184 об.–186, 276 об.–277 об.

⁸⁵ Там же. — Л. 157 об.–158 об.

⁸⁶ Див., напр., його надання за 1551–1555 рр.: князю Андрію Озерському на маєток Дусету в Утенському повіті; господарській працю Оленшиній Глібовича Полонії Миколаївні на Олехнівську й Будисівську землі в Радунській волості; київському воєводі пану Григорію

Проаналізуємо співвідношення надань і підтверджень на ленному праві до загальної кількості документів, унесених до окремих книг ЛМ. Певне уявлення щодо цього дають цифри таблиці, в основі якої — дані з шести книг записів ЛМ часів правління Сигізмунда II Августа:

Книга ЛМ	Загальна кількість внесених до книги документів	Надання та підтвердження на ленному праві	% документів
35	211	5	2,4
36	101	1	1
38	419	13	3,1
39	309	6	1,9
41	287	29	10,1
44	153	4	2,6
48	264	18	6,8

Як бачимо, частка документів, пов'язаних з ленним правом, серед загальної кількості документів, внесених до окремих книг записів ЛМ, є незначною. Утім, якщо виокремити з наведених книг лише документи, що відображають надання або підтвердження земель і маєностей,

---

Олександровичу Ходкевичу на місто Бихів із волостю та всіма селами, а також двір Добоску з Добоскевськими та Глуськими селами; боярину Полоцької землі Івану Володкевичу на Теличинську й Цуранівську землі в Полоцькому повіті з приданою землею та ґрунтом, що він на р. Видриці зайняв; Станіславу Жирчинському на кут Судиловської землі, названої Задолгою, у Полоцькому повіті за «пусту» Борківську землю, виміняну в підданих Судиловців; Богдану Стецьковичу на дві служби людей в Оршанському повіті Росасенської й Любовицької волостей та на дві землі «пустих» (див.: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 73–73 об., 231 об.–232 об., 276 об.–277 об., 296–296 об., 297–297 об., 305 об.–306 об.).

то частка пожалувань на ленному праві значно зросте й складатиме долю до 20–25%.

До книги записів ЛМ № 44 внесено 4 документа, що відображають ленне землеволодіння. Із них три підтверджувальних та один — лист-розпорядження. Тут розглянемо термінологію, якою класифікувалася відповідна умова надання на ленному праві. У листопаді 1556 р. Сигізмунд II Август своїм розпорядним листом наказував господарському маршалку та гомейському старості пану Каленицькому Васильовичу Тишкевичу, щоб той визнав право гомейського боярина Івана Хоморовича на землю Поколюбичі до волі й ласки господарської на ленному праві, яку раніше надав речицький державця Оникій Горностаї. Ленне право у цьому документі позначено словосполученням «он самъ, его жона, дети и потомки ихъ мужчизного рожаю»⁸⁷.

Таким же словосполученням позначено умови підтвердження земельних володінь на ленному праві господарських дворян у Віленському воеводстві. Так, 5 січня 1556 р. господар підтвердив надання віленського воеводи пана Миколая Яновича Радзивілла служебнику Газдрубалю Ципрському на села Скубати і Скутюнці Рудуминської волості Віленського воеводства на ленному праві: «самъ и ихъ дети мужьского поколеня»⁸⁸. 6 березня 1556 р. Сигізмунд II Август затвердив два підтверджувальних листа на надання віленського воеводи пана Миколая Яновича Радзивілла. У першому випадку господар підтвердив на ленному праві «на вечность» (онъ самъ и его жона, и ихъ дети мужъчизного рожаю) надання віленського воеводи господарському ротмістру Івану Микуличу від 15 квітня 1557 р. та 29 жовтня 1559 р. на «обрубец»

---

⁸⁷ Там же. — Ед. хр. 44. — Л. 105–106.

⁸⁸ Там же. — Л. 112–114.

землі двора Мемежа і сіножаті фільварку Ритунь Віленського воєводства⁸⁹. А у другому — також на ленному праві «навечность» (онь самъ, его жона и их дети мужъчижъного рожаю») надання віленського воєводи господарському дворянину Миколаю Станіславовичу Кончі від 29 березня 1555 р. на село Вешунці Рудуминської волості Віленського воєводства⁹⁰. У всіх випадках умовою володіння наданими землями було несення військової служби.

У книзі записів ЛМ № 48, як і в попередній, не виявлено жодного документа, за яким би Сигізмунд II Август надавав чи підтверджував земельні володіння на ленному праві шляхті на українські землі ВКЛ. Загалом до даної книги внесено 18 документів, пов'язаних із ленним землеволодінням. Із них — 10 листів-привілеїв та 8 листів-підтверджень, адресованих шляхті Жемайтійської землі (12 документів), Пінського, Городенського та Слоніmsького повітів, а також Гомейського замку впродовж 1566–1571 рр.

Так, на території Жемайтійської землі Сигізмунд II Август пожалував землю та маєтності на ленному праві шляхтичам Якубові Лашковському, Михайлові Дівочці, Миколаєві Станевичу Білевичу, Янові та Якубові Єздайтим, Якубові Вороні, Матееві Гротовському⁹¹, а підтверджувальні листи видав Миртинові Яциничу, Теофілові Млодецькому, Іванові Баці, Іванові Семеновичу Тугановському, Єразумові Лещинському⁹².

---

⁸⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 44. — Л. 118–120.

⁹⁰ Там же. — Л. 120–122.

⁹¹ Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 85 об.–86 об., 195–196, 196–198, 284–285, 285–285 об., 407–407 об.

⁹² Там же. — Л. 56–58, 111 об.–112, 160–160 об., 209–210 об., 242 об.–243.

У вказаній книзі записів ЛМ два листа-підтвердження Сигізмунда Авґуста стосуються території Пінського повіту та два господарські привілеї щодо Гомейського замку. Зокрема господар підтверджував на ленному праві попередне своє надання пінському підкоморію Войні Гречині на село Усовницю (лист від 24 січня 1567 р.)⁹³, а листом від 10 вересня того ж року — скарбному писарю Єронімові Ківелецькому на два обрubi землі Звіржди та Довгертшиші, а також землю Гиканську у волості Пінського двору однойменного повіту⁹⁴.

У Гомейському замку Сигізмунд II Авґуст пожалував першим привілеєм (лютий — березень 1569 р.) річицького шляхтича Яна Фаца півчетверті служби «пустої» землі при замку⁹⁵, а другим привілеєм (31 травня 1569 р.) — півтори служби землі, 5 городів при замку та 2 «пляци» (місце під забудову) в місті⁹⁶. У лютому 1567 р. великий князь литовський підтвердив на ленному праві хорунжому Городенського повіту Петрові Мітці село Ланевичі волості Квасівського двору⁹⁷, а у Слонімському повіті привілеєм від 30 квітня 1571 р. пожалував господарського дворянина Яна Вілкожентя селом Окуніним⁹⁸.

Із шести документів книги записів ЛМ № 39, пов'язаних із ленним землеволодінням, у п'яти випадках Сигізмунд II Авґуст підтверджував надання на ленному праві. Зокрема 20 грудня 1561 р. він підтвердив на ленному праві книшинському боярину Богданові Шатилу десять волок землі у Книшинській волості⁹⁹; 10 липня

---

⁹³ Там же. — Л. 97 об.–99 об.

⁹⁴ Там же. — Л. 162–163 об.

⁹⁵ Там же. — Л. 305–306.

⁹⁶ Там же. — Л. 314 об.–315 об.

⁹⁷ Там же. — Л. 120–122.

⁹⁸ Там же. — Л. 418 об.–419.

⁹⁹ Там же. — Ед. хр. 39. — Л. 319–320.

1562 р. — Станіславові Станському та його дочці Зофії Янівні — на куплені в мостовського міщанина дві волоки землі¹⁰⁰; 18 травня 1564 р. — віленському городничому Коппрейфасу — на села Августове, Грабівку, Гинівку та Каленку Книшинського двору¹⁰¹; 14 серпня 1565 р. — жемайтійському зем'янину Янові Станіславовичу Одаховському — на 34 волоки землі Медгдянської волості Жемайтійського староства¹⁰². Господар також своїм листом, датованим 24 серпня 1562 р., підтвердив ленним правом пожалування королеви Бони, яким вона надала «влоху с Ферарии» Лодвику Вераті Харитонівський двір поблизу двора Мушонголи. Італієць, як зазначено в документі, перебував у господаря на барверській службі й за вірне служіння отримав у ленне володіння указаний двір¹⁰³. І лише один привілей (14 серпня 1565 р.), яким великий князь литовський пожалував Шимона Вітунського селом Пондяголи у Жемайтійському старостві¹⁰⁴, увійшов до указаної вище книги записів ЛМ.

У книги записів ЛМ № 38 і № 41 внесено по шість документів, якими великий князь литовський жалував чи підтверджував земельні володіння шляхті на українських землях ВКЛ. Наприклад, у грудні 1554 р. Сигізмунд II Август підтвердив на ленному праві володіння київських зем'ян Федора Тиші в Київському повіті та Олексія Антоновича на одне селище у Житомирській волості й три селища в Київському повіті¹⁰⁵.

---

¹⁰⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 39. — Л. 486–486 об.

¹⁰¹ Там же. — Л. 606–609 об.

¹⁰² Там же. — Л. 698 об.–699 об.

¹⁰³ Там же. — Л. 497 об.–500.

¹⁰⁴ Там же. — Л. 697–698.

¹⁰⁵ Там же. — Ед. хр. 38. — Л. 1, 2 об.

У березні 1558 р. господар за вірну службу своїм привілеєм пожалував черкаського боярина Федора Позняка «пустою» землею Білогородською в Київському повіті на р. Ірпені. Підставою надання стало клопотання київського воеводи пана Григорія Олександровича Ходкевича, котрий своїм листом «о то насъ (господаря — А.Б.) за нимъ жедалъ, поведаючи бытъ его на той Украине и при замьку нашомъ Киевскомъ человекомъ потребнымъ и охотнымъ ку служьбамъ нашимъ»¹⁰⁶. До того ж указана земля тривалий час лежала пустою й з неї не йшло жодної служби. Тому великий князь литовський зобов'язував Ф. Позняка відбувати всі служби, котрі традиційно йшли й від інших землевласників на Київський замок («а з нее будетъ повиненъ службу намъ, господару, служити по тому, яко и иншые слуги замку нашего Киевского служатъ»)¹⁰⁷.

У Київському повіті Сигізмунд II Август також пожалував землею київського зем'янина Олексія Іллясовського. Так, своїм привілеєм від 4 вересня 1559 р. господар надав йому селище Городище над Тулинським бродом у Житомирському старостві на ленному праві¹⁰⁸. У 1564 р. великий князь литовський пожалував маєтностями шляхтичів у Кременецькому та Вінницькому повітах. Зокрема в першому господар своїм привілеєм надав Олексію Білецькому маєток Молодків на ленному праві, який шляхтичі Григорій та Перфа Івановичі Василевські, тримаючи

---

¹⁰⁶ Там же. — Л. 115 об.–116.

¹⁰⁷ Там же. — Л. 116.

¹⁰⁸ Там же. — Л. 220–221. Цей самий документ уже як підтвердження внесено до книги записів ЛМ № 41 (4 вересня 1559 р., Вільно, підтвердження Сигізмунда II Августа київському зем'янину Олексію Антоновичу Іллясовському на селище Городище за р. Тетерев за бродом Тулинським на ленному праві (див.: Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 133 об.–135)).

до господарської ласки, йому продали¹⁰⁹. У Вінницькому повіті Єрмола Мелешко отримав у ленне землеволодіння селище Залісся на р. Чаплі з Черношовським ставом¹¹⁰.

Решта документів із книги записів ЛМ № 38 стосуються питань ленного землеволодіння в інших повітах ВКЛ. Так, у семи випадках Сигізмунд II Август жалував шляхту і бояр землею й маєтностями в Оршанському, Кобринському, Вітебському, Пінському та Троцькому повітах¹¹¹, а в одному, розпорядному листі (11 липня 1558 р.), надавав наказ підстарості та мірчому Тикотинського замку, щоб ті шляхтянці Михайловій Погорільській із чотирма синами виділили та ввели у володіння двома волоками ґрунту у селі Лопухові ленним правом¹¹².

До книги записів ЛМ № 41 з «українського» сегменту внесено підтверджувальні документи Сигізмунда II Августа, видані кременецькій шляхті. Два з них стосуються підтверджень на привілеї господаря, внесених до книги записів ЛМ № 38¹¹³, а один лист (про підтвердження земель московським боярам, котрі перейшли на литовську службу) згаданий вище. Решта три — це підтвердження Сигізмунда II Августа від 1 листопада 1560 р. кременецьким зем'янам Гнівошу, Федору та Павлу Сторожинцям на

---

¹⁰⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 38. — Л. 445–446. Цей самий документ уже як підтвердження внесено до книги записів ЛМ № 41 (10 березня 1564 р., Варшава, підтвердження Сигізмунда II Августа кременецькому підстарості Олексію Білецькому на куплений ним у кременецьких зем'ян Григорія і Перфа Івановичів Василевських за 135 кіп литовських грошів маєток Молодків на ленному праві (див.: Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 377 об.–378 об.).

¹¹⁰ Там же. — Ед. хр. 38. — Л. 500 об.–502 об.

¹¹¹ Там же. — Л. 87 об., 142 об., 247 об.–248 об., 400–401 об., 401 об.–402 об., 598–599.

¹¹² Там же. — Л. 163 об.–165.

¹¹³ Там же. — Л. 133 об.–135, 377 об.–378 об.

землю Сторожинського урочища (надання королеви Бони)¹¹⁴; від 6 лютого 1562 р. волинському зем'янину Федору Григоровичу Средичу на селище Новосілки, «дворець», пашню двірну, а також лан землі у волості Кременецького замку за умови відбування земської служби¹¹⁵; від 1 лютого 1563 р. буркграбію Кременецького замку Станіславу Кам'янецькому на Попівецький острів та три дворища у волості Кременецького замку також за умови земської служби¹¹⁶.

Лева частка документів даної книги записів ЛМ стосується підтверджувальних листів Сигізмунда II Августа, наданих литовській шляхті у Троцькому воеводстві (два випадки)¹¹⁷, Мстиславському повіті (чотири випадки)¹¹⁸, Вітебському повіті (два випадки)¹¹⁹, Полоцькій землі, Гомейському замку, Пінському повіті, на московському рубежі та при «границі Бобруйській» (по одному випадку)¹²⁰. У дев'яти випадках господар своїми привілеями жалував шляхту землею та маєтностями у Віленському воеводстві (три випадки)¹²¹, Полоцькому, Вітебському, Лідському, Пінському повітах (по одному випадку)¹²² та Гомейській і Саражській волостях (також по

---

¹¹⁴ Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 176 об.–177 об.

¹¹⁵ Там же. — Л. 282–283 об.

¹¹⁶ Там же. — Л. 322–324.

¹¹⁷ Там же. — Л. 90 об.–91 об., 324 об.–325 об.

¹¹⁸ Там же. — Л. 175–175 об., 211 об.–214, 217–218 об., 222 об.–223 об.

¹¹⁹ Там же. — Л. 331–331 об., 352 об.–353.

¹²⁰ Там же. — Л. 96–96 об., 315–316 об., 325 об.–326 об., 210–211 об., 305 об.–306 об.

¹²¹ Там же. — Л. 74–75, 81–83, 260–260 об.

¹²² Там же. — Л. 76 об.–77 об., 252 об.–253 об., 253 об.–254, 325 об.–326.

одному випадку)¹²³. У травні 1561 р. до даної книги було внесено лист-розпорядження Сигізмунда II Августу, яким він наказував справці дворів Городенського староства, щоб той увів у володіння городенського суддю пана Петра Міцуту селом Ланевичі на умовах ленного землеволодіння¹²⁴.

Таким чином, аналіз документального складу книг записів ЛМ дає підстави для висновку, що за правління Сигізмунда II Августу великокнязівська влада активно впроваджувала в державі таку форму службового землеволодіння, як ленне. Метою цієї політики була спроба верховної влади регулювати прогресуюче скорочення господарського домену, щоб забезпечити ефективну обороноздатність держави. Зі встановленого нами характеру тогочасних земельних надань на ленному праві впливає, що у Великому князівстві Литовському, у тому числі на українських землях, ця форма службового землеволодіння мала відмінності порівняно із землеволодінням західного типу ленно-васальних відносин. Ідеться про те, що у ВКЛ лєвова частка ленних надань не мала прив'язки до замку (за незначним винятком у Мозирському повіті), тоді як ленне землеволодіння у Західній Європі невід'ємно пов'язувалася із володінням землею в межах замкової юрисдикції¹²⁵.

---

¹²³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 174–174 об., 230 об.–231 об.

¹²⁴ Там же. — Л. 252–252 об.

¹²⁵ Історіографію ленного землеволодіння у Західній та Східній Європі див.: *Зазуляк Ю.* Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. ... — С. 170–193.

4.1.4. Земельні надання та регламентація в них питань торгівлі

Важливе місце в управлінні державою Ягеллонів займала економіка, а в розрізі заявленої теми — політика земельних надань і регламентація питань торгівлі. Якщо документи часів правління Казимира та Олександра Ягеллончиків відомі колу дослідників¹²⁶, то його на-

---

¹²⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius: Žara, 1998; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. — Vilnius: Žara, 2004; Акты Литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем. — Т. 1. — Вып. 1. — Варшава, 1896; *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. — К., 2007. — С. 17–19; *Його ж.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 124–140; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007; Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 1 (6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / Сост., комм., вспом. указ.: М.Е. Бычкова (отв. сост.), О.И. Хоруженко, А.В. Виноградов; отв. ред. тома С.М. Каштанов. — Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. — 664 с.; *Блануца А.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 434–455; *Його ж.* Рецепція шляхетського землеволодіння на Волині наприкінці XV — початку XVI ст. (на прикладі земельних надань та підтверджень Олександра Ягеллончика) // Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-

ступників — лише поступово вводяться до наукового обігу. До того ж привілеї, надання та підтвердження на земельні володіння Казимира IV Ягеллончика ввійшли до т. зв. «Книги данин», а формуляри документів, складені за спрощеною формою, не відобразили будь-яку додаткову інформацію й питання торгівлі також. Тож питання регламентації торгівлі в надавчих документах зосереджені на періоді правління у ВКЛ наступників Казимира IV Ягеллончика.

Проаналізуємо типові випадки регламентації питань торгівлі у надавчих документах представників династії Ягеллонів. Так, у підтверджувальному листі Сигізмунда I Старого від 20 листопада 1506 р. господар підтвердив волинському пану Богушу Боговитиновичу право на володіння Жуківським двором у Луцькому повіті. У документі також великий князь надав дозвіл Богушу Боговитиновичу влаштувати на землях Жуківського двору торг («И потвержаемъ то симъ нашимъ привилеемъ вечно и навеки непорочно емѡ самоѡ и его жене, и ихъ детемъ и потомкомъ бѡдѡщимъ ихъ щадкомъ, и близкимъ ихъ воленъ пан Богѡшъ и его пани, и дети, и на потомъ бѡдѡчие ихъ щадки, и близкие ихъ тотъ дворъ отъдати, продати, замѡнити и тамъ мѡсто садити, и торгъ мети (тут і нижче підкреслення наші — А.Б.) и замокъ тамъ збѡдовати, и села людми ѡсаживати и розширати, и прибавѡлати, и къ своѡмъ лепъшемъ и вжиточномъ оборочати какъ сами налѡпей роздѡеючи»)¹²⁷.

Привілеєм від 15 червня 1511 р. Сигізмунд I Старий пожалував князя Федора Михайловича Чорторійського

Волинське князівство в історіографії: Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня. Програма і резюме доповідей. — Л., 2007. — С. 45.

¹²⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 2–2 об.; LM 22. — № 2.1. — Р. 10–11.

містом Літовижем у Володимирському повіті на Волині. У даному документі більш чітко й розлого записано припис великого князя щодо організації торгівлі в місті. Зокрема Сигізмунд I розпорядився таким чином, що в Літовижі мало бути два щорічних ярмарки та щотижневий торг по вівторках («Такъ же даем и дозволаемъ емѣ в томъ мѣстѣ в Литовижи два ярмароки мети в кождый год, первый ярмарокъ на ден Перенесенъа мощемъ Светого Николы, а дрѣгий ярмарокъ ѡв осень на день Светого Николы жъ, а торгъ в кождый тыйден во вѣторокъ»)¹²⁸.

У 1522 р. троцький воевода, брацлавський і вінницький староста князь Костянтин Іванович Острозький виклопотав у Сигізмунда I Старого підтверджувальний лист від 5 вересня, яким господар підтвердив воеводі куплений ним у пана Яна Довойновича маєток Сатиїв у Луцькому повіті, а також дав дозвіл на побудову на цих землях замку й осадження міста з торгом щочетверга та корчмами («дозволили ему в томъ вышереченомъ имени замък збудовати и место садити, и торгъ на кождой недели в четвергъ мети, и корчмы»)¹²⁹.

За даними В. Ульяновського, за службу князь К.І. Острозький отримав право на торги та ярмарки в Дубні, Чуднові, Тучині, Степані, Дорогобужі, Кузьміні, Красилові, Звягелі, Рівному, згаданому вище Сатиеві, Полонному, Черняхові. На всі надання на торги та ярмарки у свої містах та замках на Волині за своє життя князь виклопотав у Сигізмунда I Старого підтверджувальні

---

¹²⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 8; LM 8. — № 608. — Р. 444–445; LM 9. — № 2. — Р. 72–73; LM 22. — № 5.1. — Р. 16–17.

¹²⁹ LM 12. — № 44. — Р. 144–145.

акти від 1 травня 1518 р. та 1 квітня 1526 р.¹³⁰ Цей факт додатково вказує на сумнівність гіпотези А. Груші щодо здійснення великокнязівського пожалування як процесу, котрий супроводжувався двома різновидами документів — листом-повідомленням і жалуваним листом.

Із листа Сигізмунда I Старого від 8 травня 1527 р. дізнаємося про дату проведення щорічного ярмарку в маєтку пана Василя Гостського Почаєві — «на день Матки Божъей перьвое»¹³¹. Цим документом В. Гостський домогся звільнення від збирання поборів намісником кременецького старости Яна Монтовтовича: «мы, з ласки наше, то ему отпустили, и ты бы вжо до тог(о) имени ег(о) Почаева на ярмарокъ наместника своего не всылал и ярмарочных доходовъ брати и людеи судити, не велел и ни въ што се не въступал»¹³².

Привілеєм від 18 листопада 1529 р. Сигізмунд I Старий надав згаданому вище князеві Федорові Михайловичу Чорторийському дозвіл на облаштування в маєтку Білгородці торгу щочетверга, щорічного ярмарку на Різдво, а також право тримати корчми («дозволили єсмо емѡ в томѡ замѡкѡ его Белегороди | в тотѡ ден в четвергѡ торгѡ ѡстановити и корчмы держати, | и арьмарокѡ ѡдин в годѡ на ден Рожества Пречистое мети»)¹³³.

Торгівля була ключовим питанням у процесі отримання містами маґдебурзького права, вона чітко регла-

---

¹³⁰ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький... — С. 97–98.

¹³¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 14. — Л. 350 об.; LM 14. — № 867. — Р. 373–374.

¹³² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 14. — Л. 350 об.; LM 14. — № 867. — Р. 374.

¹³³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 15; LM 22. — № 5.9. — Р. 22–23.

ментувалася в надавчих документах. Кожне місто на маґдебурзькому праві отримувало право організовувати та проводити міські торги та ярмарки в певні дні й таким чином, щоб не перешкоджати таким же торгам у найближчих містах і містечках.

Організацію та діяльність міських торгів визначали певні приписи великокнязівського уряду або власника міста, містечка, селища. Проте виникнення торгів, зазвичай, відбувалося стихійно, не зазнаючи жодних перешкод із боку власника міста, а й навіть отримувало сприяння, адже приносило йому значні прибутки. У ЛМ знаходимо чимало документів із такими прикладами. Так, князь Олександр Збараський, збудувавши замок у своєму Порицькому маєтку, 20 лютого 1532 р. звернувся з проханням до Сигізмунда I Старого дозволити мати торг і корчму. Такий дозвіл він отримав. У ньому, зокрема, зазначався день проведення торгу — четвер («Ино мы з ласки наше на его чоломбите то вчинили в томъ имени его Порицкѡ дозволили есмо емѡ торгѡ ѡ четвергѡ и корчмы мети безъ шкоды торговъ наших»¹³⁴). Із виникненням сприятливої економічної кон'юнктури власники міст чи містечок намагалися якомога більше захопити як місцеве населення, так і приїжджих купців до участі в торгах.

Розвитку внутрішньої торгівлі протегувала й великокнязівська влада, надаючи листи-привілеї на дозвіл мати торг у певних населених пунктах. Як правило, такі привілеї базувалися вже на факті його існування¹³⁵. Єдиним застереженням було те, щоб нові торги не шкодили й не

---

¹³⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 233; ЛМ 17. — № 178. — Р. 202.

¹³⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 556–557, 605 об.–606; ЛМ 17. — № 440. — Р. 418–419, № 493. — Р. 462; Ед. хр. 41. — Л. 213 об.–214, 214–214 об., 227–227 об., 227 об.–228, 297–298 та ін.

збігалися з торгами в найближчих державних містах. Наприклад, торги відбувалися щоп'ятниці та щопонеділка в Ковелі, Клевані, щонеділі — у Луцьку, Вижві, Межиріччі, Черняхіві, щосуботи — у Дубні, щочетверга — в Ямполі, Сатіївці, щосередини — у Дорогобужі¹³⁶.

У 1528 р. Сигізмунд I Старий на прохання князів Василя та Богдана Романовичів Відиницьких дозволив мати торг і ярмарок в їхньому маєтку Любчі. Князі у своєму зверненні вказували, що новозасновані торг і ярмарок не лише не шкодитимуть господарським торгам, а й сприятимуть розвитку місцевої торгівлі («Ино мы з ласки нашеѡ на ихъ чоломъ битье то вчинили дозволили есмо имъ в томъ именьи ихъ Любъчи торьгъ и яръмарокъ и корьчъмы мети безъ шкоды торьговъ и яръмарковъ наших, а мостового на томъ мостѡ дозволили есмо имъ брати ѡтъ кожъдого воза купецкого по грошѡ, а ѡтъ коня по п(є)н(а)зю дла дла ѡправы того мостѡ вѣчно»¹³⁷).

Важливими осередками й формою організації внутрішньої торгівлі були ярмарки. На відміну від торгів, на них, як правило, проходила гуртова торгівля з залученням великих обсягів поставок та укладенням контрактів. Окрім того, ярмарки виступали важливими пунктами міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Тут торгували місцеві ремісники, шляхта, духівництво, а також зі своїми товарами приїжджали купці з різних країн. Організувати ярмарок на своїх землях прагнув чи не кожен заможний, впливовий князь, пан, шляхтич, адже тоді вони мали

---

¹³⁶ Берковський В.Г. Локальні ринки Волинського воєводства (XVI — перша пол. XVII ст.) // Сангушківські читання: Зб. наук. праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути). — Л., 2004. — С. 106.

¹³⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 99–99 об.; LM 22. — № 9.16. — Р. 90.

право стягувати різного роду податки. Зокрема вже згадувані князі Відиницькі на дорозі, що вела до ярмарку в містечку Любчі, брали з купців мостове мито¹³⁸.

Часто шляхта отримувала право організовувати по декілька ярмарків щорічно. Наприклад, у 1566 р. шляхтич Іван Зарецький Ісарний отримав дозвіл Сигізмунда II Августу на осадження міста на землях його маєтку Свірані та проводити там два щорічних ярмарки¹³⁹. На початок XVI ст. припадає створення цілісної системи ярмарків, що відбувалися впродовж року один за одним. Для зручності місцевих та приїжджих купців місця проведення ярмарків формувалися таким чином, щоб вони проходили в містах, розташованих недалеко одне від одного. Так, ярмарок в Острозі відбувався 19 грудня, у Полонному — 22 грудня, знову в Острозі — 7 січня, Черняхіві — 14 січня, знову в Острозі — 19 січня. За протекції князя К.І. Острозького Острог був єдиним містом Волині, де відбувалося чотири двотижневих ярмарки щорічно¹⁴⁰.

Земельні надання були тісно пов'язані з політикою верховного уряду щодо заснування нових населених пунктів, зокрема зі статусом міста. Так, пояснюючи свої наміри в одному з документів, «ижъ для розмноженья пожитковъ скарбу нашого г(о)с(по)дарського и земского», Сигізмунд II Август доручав волинському воеводі князю Олександровичу Федоровичу Чорторійському в господарському селі Смедині, розташованому у Володимирському повіті, «людми

---

¹³⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 99 об.; LM 22. — № 9.16. — Р. 90.

¹³⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 258–258 об.

¹⁴⁰ Берковський В.Г. Острог — важливий торгівельний центр Волині (XVI — I пол. XVII ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. — Вип. 15. — К.; Донецьк, 2001. — С. 102.

похожими неотчизными место осаживати», і що важливо, надавав дозвіл на заснування торгу щочетверга та щорічного ярмарку на 14 вересня, на день Святого Хреста. При цьому великий князь литовський наказував, щоб воевода сприяв приходу «похожих» людей і осаджував їх у новозаснованому місті, а також «всімъ купцомъ, мешчаномъ и подданымъ своимъ до того места нашего Смедина до торгу и на ярмарокъ с куплями ихъ, хто што маеть, добровольне ездити, куповати и продавати не забороняли конечно»¹⁴¹.

Таким чином, із наведених прикладів видна чітка тенденція до намагання шляхтичів-землевласників за найліпшої нагоди отримати дозволи у верховної влади на заснування торгів та ярмарків, а також їх пільгове використання для власних цілей, насамперед збагачення й ведення успішної господарської діяльності. Великокнязівська влада, убачаючи у цьому користь і для господарського скарбу, охоче надавала відповідні дозволи та привілеї на заснування нових торгів, ярмарків — як у шляхетських, так і господарських володіннях.

* * *

Отже за правління Ягеллонів у Великому князівстві Литовському на українських землях практиковано властиві для всієї держави типи й форми земельних надань. Основою надавчої політики стали термінові та безтермінові надання. Особи, які діставали земельні надання, намагалися перевести їх у надійнішу для себе політико-правову форму — вічні володіння. Щодо влади, то вона була зацікавлена якнайефективніше прив'язати отримувачів земель до військової служби. Відтак базовою фор-

---

¹⁴¹ LM 49. — № 41. — Р. 42.

мулою всіх надань стала земська служба, згідно з якою отримувач землі зобов'язувався служити у великокнязівському війську. Оскільки за правління Сигізмунда II Августа значно зросла потреба держави в боєздатному війську, це актуалізувало таку форму служебного землеволодіння, як ленне. Цінність отриманих земельних володінь залежала не лише від площі та якості ґрунтів, чисельності підданих, обсягу їх повинностей, а й від привілеїв економічного характеру (насамперед щодо права на проведення торгів і ярмарків), які одержував від центральної влади конкретний представник шляхетського стану — тримач маєтку. Причому масового роздавання цих привілеїв не було, їх діставали лише ті шляхтичі, яких великий князь вирізняв із-поміж інших насамперед за особливі заслуги.

4.2. Шляхетське землеволодіння: право й судова практика

4.2.1. Правове забезпечення інституту шляхетського землеволодіння та судова практика в достатутівий період

На шляхетську земельну власність усіх видів (вотчинну, вислужену, куплену) поширювалося загальне правило — вона була недоторканною. Це можна простежити у самих джерелах, і неодноразово наголошувалося дослідниками, які ці джерела опрацьовували¹⁴². Для врегулювання взаємовідносин центральної влади з місцевою та населенням великі князі литовські жалували уставні земські грамоти або обласні привілеї, норми яких до часу

---

¹⁴² Див., напр.: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 475.

запровадження Литовських статутів і визначали всі сфери функціонування кожного з регіонів великої держави. Донині фахівцям відомі для українських теренів уставні грамоти, надані Київській та Волинській землям¹⁴³. Норми цих грамот, а також великокнязівські акти лягли в основу правового забезпечення інституту шляхетського землеволодіння до першої третини XVI ст.

Важливо проаналізувати особливості функціонування права у сфері шляхетського землеволодіння. Для цього звернімося до документації, у тому числі судової, про земельні володіння шляхти указанного періоду, тобто до I Литовського статуту.

У цей період шляхта отримувала земельні пожалування й вироки у земельних чи маєткових суперечках за рішеннями великих князів литовських Казимира Ягеллончика та його синів Олександра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого (час правління останнього до введення у дію I ЛС). За дослідженням Дмитра Ващука, Київська земля вперше отримала уставну грамоту з рук Казимира Ягеллончика у другій половині 1440 р., тоді як Волинська — на початку 1452 р.¹⁴⁴ Надалі земські привілеї Київщині та Волині підтверджувалися декілька разів пізніше. Надані землям грамоти в пунктах про шляхетське землеволодіння засвідчили його непорушність у частині прав шляхти на отримання землі та відстоювати право на володіння нею у вищій судовій інстанції — великокнязівській. На це вказують норми обласних привілеїв, за якими надавалося право шляхті переводити судові засідання до великокнязівської канцелярії. Сам же механізм переводу, за

---

¹⁴³ Ващук Д. «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 3.

¹⁴⁴ Там само. — С. 56, 146.

дослідженнями Д. Ващука, у Волинській землі був значно простішим, ніж на Київщині¹⁴⁵.

Книги ЛМ проливають світло на характер землеволодіння та його правову складову. В основному землевласниками виступали представники привілейованого стану — шляхта. У судових справах найбільше дрібних землевласників, які фігурують у документах під термінами «бояри», «зем'яни», утім трапляються і великі — пани та князі.

Одна з книг ЛМ містить документи-справи, якими у судовому порядку підтверджуються попередні пожалування у власність землевласникам одного з регіонів ВКЛ (у даному випадку — Жемайтії) селян з їхніми землями. Такі пожалування започаткував ще великий князь Вітовт, продовжили Сигізмунд Кейстуович та особливо Казимир Ягеллончик¹⁴⁶. У цих справах при винесенні вироку особливої ваги набували підтверджувальні документи на ту чи іншу землю.

Значна частка земельних суперечок стосувалася родових володінь. Причому влада у своїх рішеннях надавала перевагу саме власникам родових маєтностей, навіть у випадках, коли таке володіння було продане. У такому разі нащадки, звертаючись до суду, не втрачали право на продану маєтність: вони могли його викупити. Наприклад, у травні 1523 р. обрусний служебник Васко Зеновійович вирішив викупити продану його батьком господарським людям Вешені і Степану Антоновичам вотчинну землю. Ті відмовилися, і тоді В. Зеновійович звернувся до маршалківського суду Ю.М. Радзивілла, який «тог(о) межи ними досмотревши, и казал тымъ людем пенязи в них

---

¹⁴⁵ Там само. — С. 170.

¹⁴⁶ LM 225. — № 404. — Р. 271–272; № 408. — Р. 274; № 411. — Р. 275; № 417. — Р. 277.

взяти, а землі Васку и его брат(ъ)и поступити ся, и на то имь лист свой судовый дал»¹⁴⁷. Утім відповідачі відмовилися виконувати рішення маршалківського суду. Тоді великий князь литовський призначив повторний, уже більш представницький комісарський суд (до його складу ввійшли дворний маршалок Ю.І. Ілїнич, маршалки князя В.А. Полубенського, дворного і троцького конюшого Я. Кунцевича), який підтвердив рішення попереднього суду й видав позивачам — В. Зеновійовичу та його братам — судовий лист. Цього разу відповідачі виконали рішення суду й, узявши гроші, повернули позивачам їхнє вотчинне володіння, а 8 травня 1523 р. господарський суд видав свій лист, яким підтверджував рішення попередніх судів¹⁴⁸. Цю справу було внесено до однієї з судових книг великокнязівської канцелярії, а її сучасний номер зберігання — 224.

До цієї ж книги ЛМ внесено й інші справи, які проливають світло на специфіку спорів за землю та видані щодо них вироки. Так, у справі від 17 червня 1523 р. дорогицького зем'янина Якуба Мартиновича зі шляхтичем того ж повіту Матеєм Марковичем підтверджується непорушність земельної норми, що стосується вотчинних і родових маєтків. Як показали матеріали цієї справи, родові маєтності ні під яким приводом не могли бути відчужені, вони переходили у спадок. У вказаній судовій справі вирок великий князь Сигізмунд I Старий виніс на користь Матея Марковича, адже той пред'явив перед судом листи-вироки дорогицьких намісників Івашка Ілїнича та Якуба Довойновича, підтверджені привілеями короля Олександра Ягеллончика, за якими право власності визнавалося за відповідачем. Тому великий князь

---

¹⁴⁷ ЛМ 224. — № 54. — Р. 77.

¹⁴⁸ Ibid. — Р. 77–78.

через те, що «они (родичі М. Марковича — А.Б.) так долгий часъ тую землю держали во-в покои, [...] мы тому Якубу Мартиновичу зъ его брат(ь)ею — Шилковичи, в тую землю не казали есмо уступити ся ничим»¹⁴⁹.

На користь вотчинних власників землі було винесено вирок у справі мельницьких зем'ян Миколая Свидера з Яном Климчицьким від 25 жовтня 1525 р. Сигізмунд I Старий, «углянувши в лист-данину отца н(а)шого (Казимира Ягеллончика — А.Б.) и в привилей брата н(а)шого (Олександра Ягеллончика — А.Б.), и тэж у листъ судовый Немирин (Немира Грималич — мельницый староста — А.Б.), и в нашо потверженье, и того межи ними досмотревши, в томъ есмо Яна Климчицкого правого знашли и тую землю Куты ему присудили. И на то есмо Яну Климчицкому дали сесь наш листъ судовый з н(а)шою печатью»¹⁵⁰.

Свої права на родову землю перед великокнязівським судом відстоювала й родина дорогицьких шляхтичів Немийських. Вони прохали у великого князя підтвердити їм пергаментним листом право на володіння маєтком Немії, адже втратили внаслідок пожежі відповідний документ. Вислухавши прохачів, Сигізмунд I Старий постановив: «дали есмо имъ сес нашъ лист и потвержаемъ то им сим н(а)шым листомъ, нехай они тое именье свое Немый держать со всимъ, як зъ стародавна тое именье само в себе и в границах ся своих маєть, и какъ предковех их держали, так и они и их потомки мают(ь) держати вечно»¹⁵¹, оформивши своє рішення підтверджувальним листом від 22 червня 1528 р.

---

¹⁴⁹ Ibid. — № 59. — Р. 83.

¹⁵⁰ Ibid. — № 210. — Р. 182.

¹⁵¹ Ibid. — № 282. — Р. 241.

Підставою для винесення вироку великокнязівським судом часто ставали попередні рішення або ж документальні підтвердження місцевих старост. Так, боярин Войтко Яцкович відстояв у жемайтійських господарських бояр Янушка Мацевича та Яна Батуковича своє право на володіння будинком і землею Петрашовщиною, представивши великокнязівському суду листи жемайтійського старости пана Яна Кезкайловича та його наступника пана Станіслава Яновича. Саме вказані листи й послужили підставою для винесення вироку від 28 травня 1528 р. на користь В. Яцковича: «И мы, судьи, тому зрозумевъшы и тых листовъ выслуhavшы, знашли есьмо того Войтъка в томъ правого и присудили есьмо ему тотъ домъ и землю Петрашовскую держати навеки и службу господарскую с того служыти, водлугъ листовъ пановъ старость, их м(и)л(о)сти, вышей писаныхъ»¹⁵².

В одній із судових справ чітко діє норма земельного права, за якою пожалуваними господарем маєтностями може володіти тільки той шляхтич, якому вони надані, а родичі не можуть їх успадковувати. Так, коли князь Тимофій Пузина після смерті свого брата князя Василя заволодів половиною пожалуваного останньому господарського маєтку Носова, Сигізмунд I Старий наказав троцькому воеводі відібрати її в Т. Пузини. Той звернувся до господарського суду, який, керуючись тим, що маєток було пожалувано князеві В. Пузині та його дружині, присудив Носово дружині покійного «до ее живота», а позов Т. Пузини визнав незаконним. Рішення великий князь виніс у Кракові 16 травня 1524 р.¹⁵³

У судовому порядку вирішувалися питання успадкування маєтностей. Наприклад, 25 червня 1528 р. отри-

---

¹⁵² LM 225. — № 14. — Р. 30–31.

¹⁵³ LM 224. — № 108. — Р. 113–114.

мали декрет великокнязівського суду коневські бояри Юхно, Грегор, Балтромей і Войтко Станьковичі, котрі позивалися зі своєю мачухою Малкоретою Яновою Тужминою. Позивачі вимагали виділити їм половину «отчизної» землі по смерті їхнього батька Станка. До справи мачуха прикріпила судове рішення господарського підкоморія Ондreja Якубовича, яким останній постановив: «*Вси братеники маюг ей з отчызны своее вено заплатити, а заплативъшы вено, тогда маюг землю, отъчызну свою, вси братаники межы себе поделити на части*». Великокнязівський суд по суті підтвердив рішення підкоморія й лише визначив суму віна, яку мали сплатити позивачі своїй мачусі — «*вено заплатятъ, водлугъ обычая, 30 копъ грошей. Как они тую 30 копъ грошей ей заплатятъ, такъ тот дом и землю маюг(ь) ку своей рупе мети и себе на части розделити*»¹⁵⁴.

Ці ж бояри іншим позовом до великокнязівського суду домагалися отримати кошти за заставні поля та сіножаті, які також до своїх рук прибрала їхня мачуха. Вирок суддів полягав у тому, щоб отримані кошти від заставлених поля та сіножаті були включені до віна, яке мали сплатити їй позивачі: «*Што тая мачоха ихъ озметъ за тыи земли заставный, тогда, што озметъ, то в тое жъ маеть положоно бытии в тую 30 коп грошей вена, в личбу*»¹⁵⁵.

У справі зем'ян Більського повіту Миколая Боровського та його братів із зем'янами того ж повіту Дорохом і його братами Макаровими про їхню «отчизну и дедизну», землю Боровських від 4 липня 1528 р. знову рішення великокнязівського суду базувалося на представлених документах відповідачів. У даному випадку це був судовий вирок віленського воеводи пана Гаштольда, яким

---

¹⁵⁴ LM 225. — № 24. — Р. 38–39.

¹⁵⁵ Ibid. — № 27. — Р. 40.

останній засвідчив правочинність купчого договору, що за ним брати Макарові купили маєтність у дядька позивачів — Рафала Боровського. Тому віленський воевода «водлугъ их купли и записов, и презысковъ, зоставилъ тых Макаровъ пры томъ имен(ь)и, а тые Боровские Миколай и братья его в тоє именьє больш того не мають уступати ся, на што *ж* его м(и)л(о)сть и лист имъ свой судувый даль»¹⁵⁶. Рішення великого князя лише підтверджувало раніше прийнятий вирок воеводи: «И мы, тому порозумевъшы, водлугъ суда и листа п(а)на воеводи, его м(и)л(о)сти, тых Макаровъ при томъ имен(ь)и зоставили есьмо, вечно они мают(ь) держати, водлугъ суда и листа п(а)на воеводи, его милости»¹⁵⁷.

На вищій господарський суд шляхта переводила і справи про недотримання однією зі сторін угоди обміну маєтностями. Приміром, 6 жовтня 1528 р. датується вирок великокнязівського суду у справі господарського дворянина Богуша Войтковича та його брата Станіслава з ошмянським боярином Стасем Янушковичем Ворокунцевичем про «не поступене замены отчизны их в повете Ошменьскомъ». С. Ворокунцевич відмовлявся визнавати акт здійснення обміну землями, на що позивачі попросили представити дозвільний лист віленського воеводи пана Миколая Радивиловича, в якому судді побачили факт обміну отчизними землями. Тому вирок був логічним і задовольняв вимоги позивачів: «И мы присудили Б(о)гушу и брату его Станиславу тую отчизну зася свою узяти у-в Ошъмене у поля, которую были з отъцомъ Стесевымъ меняли»¹⁵⁸.

---

¹⁵⁶ Ibid. — № 34. — Р. 44.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Ibid. — № 48. — Р. 56.

Доказом у справах про земельні спори могла бути присяга, яка давала підстави господарським суддям виносити справедливі рішення. Зокрема такий факт засвідчено у справі василішського боярина Богдана Ровбича з господарськими боярами Климом і Пашком, яка розглядалася у великокнязівському суді в липні 1528 р. у Вільні. Б. Ровбич доводив у суді те, що він нібито купив у Клима і Пашка їхню дядьківщину, землю Мацковщину, за 16 кіп грошів литовських. Позивач під присягою («поставил шапку») також представив суддям відповідний записний лист із печатками двох місцевих шляхтичів — Богдана Гінці та Яна Ромашковича. Судді постановили опитати указаних Б. Ровбичем шляхтичів, свідчення яким мали внести ясність у справу. До суду зміг з'явитися лише Б. Гінца (Я. Ромашкович «тыми часы прыфораль») і також, «ставлячи шапку» (присягав), оповідав про те, що дійсно на прохання Клима й Пашка він та його товариш поставили в угоді свої печатки, утім не бачили факту передачі грошей. Свідчення Б. Гінці дали підстави суддям винести вирок на користь господарських бояр: «И намь, суд(ь)ям видело ся такъ, иж тотъ Богданъ несправедливе тое земли ищеть, п(е)незей не давъшь» [...], «и присудили есьмо тую землю Мацковъщину тымъ детемъ, а Богдан земли тое ани пенезей не доискалъ ся»¹⁵⁹.

Рішення господарського суду, як видно з судової практики, закріплювали й відстоювали право на земельну власність шляхти, яка могла нею розпоряджатися. Так, оформлені належним чином договори у сфері перерозподілу земельної власності слугували підставою для винесення низки рішень великокнязівським судом. Наприклад, господарський боярин Станіслав Богданович позивався з василішськими боярами Климом і Пашутом

---

¹⁵⁹ Ibid. — № 58. — Р. 60–61.

Богдановичами, які намагалися розірвати записний лист, яким вони по суті продали третю частину отчизної землі. Суд визнав лист оригінальним і тому постановив, «кгда же они (Клим і Пащут Богдановичі — А.Б.) сами знають, иже добровольне ему за его добродейство и за выклады третью част(ь) отъчизны своее записали, а тепер бы мели отъняти, присудили есьмо — таки третью часть отчизны ихъ Станиславу. Мають он тую третью часть отчизны их держати и вживати вечно, водлугъ ихъ листа записного»¹⁶⁰.

4.2.2. Судова практика в період дії I Литовського статуту

Питання здійснення судочинства щодо земельної власності та землеволодіння складає ключовий аспект економічного розвитку ранньомодерної держави загалом. У I Литовському статуті¹⁶¹ детально прописано всі складові набуття, тримання, володіння та розпорядження шляхетськими маєтками й землями. У відповідних статтях кодифіковано та на правовому рівні узагальнено практику поземельних відносин, що складалася на основі звичаєвого права, великокнязівських грамот, рішень станово-представницьких з'їздів, постанов панів-рад Великого князівства Литовського тощо впродовж XIV — першої третини XVI ст.

Спеціальні дослідження щодо судової практики після запровадження першого статуту підготували Ірина Ста-

---

¹⁶⁰ Ibid. — № 53. — Р. 58–59.

¹⁶¹ Первый Литовский статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гюдавичюс. — Вильнюс: Margi rastai, 2004. — 522 с.

ростіна¹⁶², Анна Хорошкевич¹⁶³. В їхніх розвідках розглянуто факти судової діяльності воевод, причому статутівні норми відразу ж застосовувалися на практиці не лише у центральних районах держави, а й на периферії. Литовські метриканти Станіслав Лазутка та Ірена Валіконіте в підготовлених ними до друку (разом з іншими фахівцями) на основі документів судових книг ЛМ детально проаналізували судоустрій і судовий процес у ВКЛ¹⁶⁴. І. Валіконіте також в одній зі своїх публікацій визначила статус прокуратора першої половини XVI ст.: він був заступником сторони, речником або «лицарем справедливості» (авторка схиляється до першого визначення)¹⁶⁵. Василь Воронін у вступній частині книги ЛМ

---

¹⁶² *Старостина И.* Применение новеллы Юстиниана в суде Великого княжества Литовского 1538 г. (на основании материалов книги Литовской метрики № 228) // *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin.* — Warszawa, 2004. — S. 135–147.

¹⁶³ *Хорошкевич А.Л.* «...У статут угленувшє» // Памяти Лукичева. — Москва, 2006. — С. 80–88.

¹⁶⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. — Vilnius, 1995. — P. XXIV–LIX; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. XCVIII–CX; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, 1999. — P. LXXV–LXXIX; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2001. — P. XXVIII–XXXII; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003. — P. LIII–LVIII.

¹⁶⁵ *Valikonitė I.* Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar «teisingumo riteris» // *Pirmasis Lietuvos Statutas:*

№ 228 надав стислі біографічні відомості службової кар'єри вітебського воеводи М.В. Ключка та його судову діяльність як воеводи¹⁶⁶. Характерно, що основні дослідження проблем судочинства періоду чинності I Литовського статут проводяться в контексті аналізу окремих документів або видання книг судових справ ЛМ. Натомість роль судових урядників залишається маловивченою.

Поточна практика чинності «земельних» артикулів I Литовського статуту вимагала ефективного вирішення різного роду маєткових спорів, які постійно виникали у шляхетській корпорації землевласників і землеутримувачів. Як результат, усталилася процедура вирішення подібних питань у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Верховний правитель був «вищим інтерпретатором статей статуту»¹⁶⁷. Так, у разі виявлення складних судових конфліктів, де норми права остаточно не врегульовували всі правові процедури, до господаря щодо поради («науки») звертався й комісарський суд¹⁶⁸. Утім низка процесуальних процедур покла-

---

straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. — Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. — P. 135–151.

¹⁶⁶ Воронин В.А. Матей Войтехович Ключко и его судебная книга // Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / Подг. В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — Москва: Наука, 2008. — С. 6–12.

¹⁶⁷ Valikonitė I. Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje... — P. 135–151.

¹⁶⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003. — P. 25, 49–51, 52, 72–73, 95, 103–104, 117–118, 131–133 та ін.

далася на великокнязівських суддів, призначуваних великим князем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку господарем.

Для ефективного вирішення поземельних спорів верховний правитель практикував направляти на місце суперечки своїх підданих — великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами права той чи інший спір щодо землі, маєтності. Яскравим прикладом може слугувати судова справа за 1553 р., коли Сигізмундові II Августу скаржився волинський зем'янин Микита Кутровський на справців мит волинської та підляшської комор Олехна й Івана Борзобагатих про те, що митники «через стародавние границы квалтовне земли, поля, дубровы и сеножатья имения его Кутрова отнимают и ку имения своему Галичаном приворочают». До того ж насильне відібрання Кутровського маєтку супроводжувалося постійними наїздами на прилеглі володіння М. Кутровського: «И также дей квалтовне частокрот на тые земли его выезджают, врадниковъ, слугъ и людей его кутровскихъ побили и поранили, и многие шкоды и грабежи починили и тепер дей чинят»¹⁶⁹. Відповідно до норм права М. Кутровський «их листы нашими позовными перед знаку права позывают», прагнучі притягти кривдників до розгляду судової справи на «рок певный». Проте митники на час розгляду справи перебували у Вільні, тому за другим призначенням року Борзобагаті-Красенські зобов'язувалися вивести своїх суддів. Утім і цього разу митникам завадили «державні» справи й доручення короля («нижли они на он час за некоторыми

---

¹⁶⁹ AGAD. — Archiwum Potockich z Radzynia (далі — APR). — F. 334. — Sygn. 417. — S. 1.

послугами нашими для потреб замков українних на то рок за комісіями зложоних на оный кгрунт земляный, где ся розницы деют, сами выехати и судей своих вывести не могли»¹⁷⁰. Зважаючи на вагомі причини, Сигізмунд II Август відстрочив розгляд судової справи на іншу дату, яка мала припасти на день «святое народження панни Марии» (1552 р.).

Вислухавши аргументи М. Кутровського, великий князь литовський дав дозвіл позивачеві вивести на спірні землі своїх суддів, і разом із суддями Борзобогатих-Красенських вирішити всі суперечки щодо земель. У разі неявки суддів однієї зі сторін Сигізмунд II Август своїм листом зобов'язував господарського дворянина Федора Бокія, а також суддю Володимирського повіту Волчка Якимовича та волинського зем'янина Григорія Сенютича Ляховицького розглянути справу М. Кутровського й винести відповідний вирок «водле обычаю и права посполитого статуту земского». До того ж у випадку неможливості якогось судді приступити до виконання своїх обов'язків, сторона, що позивається або відповідає, могла замінити такого («тогда он себе на местко того иного, хто похочет, того мает судею с руки свое взяти, который таковую ж моц будет мети и то справовати»)¹⁷¹.

Таким чином, документ дає чітке уявлення про механізм здійснення розгляду судової справи про земельні спори, коли місцевим урядникам (господарський дворянин, володимирський повітовий суддя), а також суддям двох сторін надавалися повноваження в межах норм I Литовського статуту виносити відповідні вирoki. Тому тут роль «судової бюрократії» була на доволі високому рівні.

---

¹⁷⁰ Ibid. — S. 2.

¹⁷¹ Ibid. — S. 5–6.

Вирішення будь-яких межових земельних спорів, як правило, починалося з призначенням великим князем або господарським судом межових або дільчих суддів, на яких покладалися вельми важливі обов'язки — на місці розібратися в конфліктній ситуації й точно визначити межі спірних територій. Причому ця процедура стала усталеною задовго до I Литовського статуту та без особливих змін була кодифікована в ньому¹⁷². Своє рішення межові судді представляли на комісарський суд, який уже, спираючись на їхню інформацію та попередній вирок, ставив остаточну крапку у судовій справі.

Для винесення вироку у справі 1547 р. київських зем'ян Івана Андрійовича Колочана (його інтереси представляв «умоцований» Венцлав Гладкович Голоб, який доводився Колочанові зятем), з однієї сторони, та Василю Рощиною Андрієвою Костевича — з іншої (причому позивачка доводилася І.А. Колочану рідною сестрою) київський воєвода Фрідріх Глібович Пронський залучив остринського державцю Звіра Львовича та зем'янина Київського повіту Герасима Андрійовича Халецького. Спільно судові урядники (якими вказані особи були на момент розгляду скарги) винесли вирок на користь Василю Рощиної, згідно з яким вона отримала у володіння половину материзної частини маєтку Запрудичі в Київському повіті, якою відмовлявся поступатися її брат після смерті їхньої матері¹⁷³. Як бачимо, воєвода в даній справі потребував допомоги двох осіб шляхетського походження

---

¹⁷² Так, низку судових справ, в яких призначалися межові або дільчі судді, зафіксовано у книзі судових справ ЛМ № 4 (див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. 41–42, 45–46, 65–66, 73–75, 75–76, 78–79 та ін.).

¹⁷³ AGAD. — APR. — F. 334. — Sygn. 92. — S. 100–101.

у винесенні судового вироку. При цьому вказані шляхтичі виконували функції судових урядників.

Сам київський воевода також зловживав урядницьким статусом і, як видно з однієї скарги, поданої на нього до господарського суду, насильно відбирав земельні угіддя у своїх сусідів, осаджуючи їх власними підданими. Це, зокрема, з'ясовується у судовій справі від 5 листопада 1547 р. між мідницьким плебаном ксьондзом Мартином та київським воеводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про перевіз на р. Вілія, землі, сіножаті, ліси, бори та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до маєтку Михалишського¹⁷⁴. Для винесення вироку великий князь, як і в попередніх справах про земельні спори, наказав вивести на місце суперечки комісарських суддів зі сторони мідницького плебана («и з очевистого мовенья на рокъ от его кролевскей милости зложеный, комисарей яко на речъ земленую тамъ выводил») та київського воеводи («А князь воевода тежъ зъ судьями своими тамъ выеждчалъ»). З'їхавшись на місце земельного конфлікту («онъ (мідницький плебан ксьондз Мартин — А.Б.) с тоє копы зъ судьями своими зъехалъ»), судді ксьондза Мартина були допущені до провадження процедури опитування свідків та огляду межових знаків («за слушными знаки граничными от комисарей своих ку доводу былъ припушонъ, а судьи плебанъские выслуhavъши листовъ и присеги плебанъское, и осмънадцати светъковъ его»)¹⁷⁵. Провівши розслідування на місці,

---

¹⁷⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 235. — Л. 44–45. Цю судову справу опублікував Д. Ващук (див.: *Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Український історичний журнал. — 2011. — № 1. — С. 208–209).

¹⁷⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 235. — Л. 44.

комісарські судді дійшли згоди й постановили «тотъ перевозъ плебану и зъ землею, и зъ лесомъ, и с тыми людьми его, што было за держанья пана виленського от костела Медницкого отнято, плебану медницькому къ костелу Медницькому присудили и оный весь кгрунтъ присужоный ему ограничили»¹⁷⁶. Комісарське рішення було направлено до господарського суду, де вже на призначений господарем час (5 листопада) мав з'явитися київський воевода для отримання остаточного вироку. Без сумнівів, великий князь у своєму вердикті спирався на комісарське рішення.

Важливу інформацію про роботу королівських суддів містить, зокрема, комісарське рішення від 6 липня 1543 р. на скаргу господарських підданих маєтків Чернчі-Городка та Маневичів на дії князя Федора Андрійовича Сангушковича. Сигізмунд I Старий доручив холмському войському, любомському старості Миколаю Грабю та ковельському, мельницькому, вижовському, милянвському та фалілейцькому старості Богдану Михайловичу Семашку винести вирок про земельні спори князя з королівськими підданими маєтків господарського домену. Для цього великий князь наказав суддям виїхати до своїх маєтків Чернчі-Городка та Миляновичів, де саме й чинив кривди королівським підданим князь Ф.А. Сангушкович. Головною задачею суддів було визначення межі («границь») між маєтком Карасин князя та Чернчі-Городка й Милянвичів короля: «З ыменя его Карасина осмотрети и справедливое розознане о кгрунт того имени, маючи Б(о)га и справедливост перед очима своими, вчинити»¹⁷⁷.

---

¹⁷⁶ Там же.

¹⁷⁷ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4803. — K. 1.

Приїхавши на місце земельних суперечок, королівські судді відразу звернулися до луцького старости (саме на території Луцького повіту розташовувалися маєтності короля) князя Андрія Михайловича Кошерського, який був урядником королівських маєтків, і той уже супроводив їх до місця знищення межових знаків. Сюди ж прибув і князь Федір Сангушкович, де за його присутності королівські судді розпочали опитувати свідків. Королівські піддані Чернчі-Городка й Маневичів свідчили про те, що піддані Ф.А. Сангушковича зіпсували межові знаки й силою відібрали їхній острів Дубровицю. Князь же свідчив, що то був його острів, а чернчегородські й маневицькі піддані короля самі навмисне зіпсували межові знаки та знищили знаки, які позначали кордони. Мало того, за словами Сангушковича, королівські піддані нанесли свої знаки на його володіннях. Після опитування свідків судді оглянули кордон і межові знаки. Королівські піддані представили суддям речові докази (грані на деревах), якими ще здійснив розмежування маєтків князь Костянтин Острозький через своїх комісарів панів Михайла Семашковича, Степана Воропайовича та князя Василя Сокольського. Ф.А. Сангушкович наполягав на своєму, переконуючи суддів у тому, що ніяких комісарів не було й, відповідно, не було здійснене розмежування за наказом князя К. Острозького. На такі аргументи королівські піддані повідомили суддям, що після розмежування маєтків комісари видали їм межовий лист, який, однак, згорів під час одного з татарських нападів на Волинь. Як доказ цього, королівські піддані склали присягу («шанку ставили»), що за нормами ранньомодерного права та звичаїв було прямим доказом.

На дії чернчегородців і милянівців князь Ф. Сангушкович «на свідчення того заходця слати не хотел», що й послужило для суддів ключовим аргументом у винесенні

рішення на користь королівських підданих: «А так мы, видячи справедливост подданных короля его м(и)л(о)сти и выведавши от обаполних суседов тамошних, маючи Б(о)га и справедливост пред очима своими, а звлаща бачачи на то, иж кн(я)зь староста володимирский самъ свидетельство на тых подданных своих выдал, што они не з уряду, але злодейским обычаем тьи границы клали, подданных короля его м(и)л(о)сти при тых гарницах их есмо zostавили, и межи старыми их гранми новыи границы им есмо казали позначити. А по болотом копцы по грудом казали есмо покопати»¹⁷⁸.

Таким чином, призначені великим князем судді відповідно до його інструкції («маючи науку короля его милости») та норм I Литовського статуту зобов'язувалися вирішити важливу для короля справу. Суддям, окрім досконалого знання права, звичаїв, потрібно було здійснювати й заходи зі збору свідчень шляхом опитування підданих обох сторін, а також перевірки документів і доказів, які часто суперечили й призводили до утруднення винесення вироку. Тому на королівських суддів покладалася вельми відповідальні справа.

Важливу інформативну складову про роботу межових суддів містить судова справа пана Остафія Яциничча з рошським державцем князем Федором Івановичем Заславським, датована 17 листопада 1533 р. О. Яцинич декілька разів звертався зі скаргою до великого князя на безправні дії Ф. Заславського, який разом зі своїми підданими відібрав і розорав Яворські лови та пущі скаржника, супроводжуючи це насиллям та пограбуванням його людей. Господар призначив О. Яциничу межових суддів — берестейського старосту пана Олександра Івановича Ход-

---

¹⁷⁸ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4803. — K. 4–5.

кевича та городенського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича (Ф. Заславський мав самостійно взяти двох своїх межових суддів), які спільно повинні виїхати на місце конфлікту й там встановити межі володінь. Проте коли у призначений господарем час князь Ф. Заславський та його судді не з'явилися, то судді О. Яциничча, виконуючи наказ великого князя литовського, «пан Остафей и [з] светками своими их доводил, ему держати дали, водле Статуту права земьского»¹⁷⁹. Судді також вписали в реєстр усі кривди, спричинені землям О. Яциничча внаслідок грабунків та наїздів, і відіслали до господарського суду.

Князь Ф. Заславський не виконував приговору межових (комісарських) суддів, ігнорував і господарський суд, не з'являючись на його засідання. Тож великий князь повторно видав наказ (науку) комісарським суддям, щоб вони склали реєстр зазнаних паном О. Яциничем збитків: «Котрых жо шкод ихъ комиссары, водле Статуту, осумовали две тисечи и девецот копъ грошей, и тридцат, и польпеты копы, и осмъ грошей. И тую всю суму, на чомъ они присягу вделали, п(а)ну Остафью Яциничу на кн(я)зи Федоре усказали и листъ свій судовый на то ему дали, и тые п(е)н(я)зи казали ему по рокам платити, подле правъ писаныхъ»¹⁸⁰. Сума збитків виявилася значною: 2934 копи і 38 грошів литовських. Як і в попередньому випадку князь Ф. Заславський проігнорував і це рішення суду. О. Яцинич укотре звернувся до великого князя, прохаючи, аби той учинив справедливість у його справі. При цьому позивач активно апелював до рішення

---

¹⁷⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, 1999. — № 129. — P. 78.

¹⁸⁰ Ibid.

призначуваних господарем комісарів: «[...] ажбы, водле оного суда комисарского и листу их судового, был захован и штобы в тыхъ презыскахъ его от кн(я)зя Федора запла́та ся ему стала»¹⁸¹.

Урешті-решт господарський суд на основі вироку комісарського (межового) суду й керуючись арт. 11 розд. VI І Литовського статуту виніс новий остаточний вердикт, за яким князь Ф. Заславський зобов'язувався всю зазначену вище суму «п(а)ну Остафью Яцыничу платити на тьи роки, яко у Статутехъ права земского описуеть — на каждую четверть року по сту копъ грошей — перед двораниномъ г(о)с(по)д(а)рськимъ Семеномъ Гринковичом, ничимъ оныхъ роковъ не отволокаючь»¹⁸². Як і в більшості судових справ, нам не відомо, чим закінчилася ця тяганина між великими землевласниками. Утім цей епізод свідчить, яку роль відігравали комісарські судді. Саме вирок першої інстанції був основою для винесення остаточного рішення господарського суду.

Низкою своїх вироків великий князь литовський наказував місцевим урядникам «чинити справедливість» згідно зі статутом ВКЛ, що було прямим обов'язком для воевод, старост, намісників і господарських урядників¹⁸³.

---

¹⁸¹ Ibid. — Р. 79.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Окремі аспекти судової складової діяльності господарських воевод, старост і намісників висвітлено у праці: *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907; волинського та київського воевод: *Ващук Д.* Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земъли (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К., 2009; луцького старости у статтях: *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 56–72; *Його ж.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Україн-

Наприклад, вироком від 19 жовтня 1547 р. Сигізмунд II Август наказував новгородському воеводі пану Олександру Івановичу Ходкевичу, який одночасно суміщав уряди берестейського старости, а також віленського, остринського та книшинського державця, винести вирок у справі князя Івана Васильовича Полубенського з берестейськими зем'янами Станіславом Войтеховичем, Мацеєм Стоцьким та Августиним Глебовським Хмілевцями про «земляні шкоди» останніх у маєтку Опілля князя: «Переходечи чез границу именья его Ополья земли его власные того именья на колкодесит бочок кгвалтовне забрали и розробили, и некоторые дей с них на тых же землях дома поселили»¹⁸⁴. А 11 серпня 1546 р. великий князь литовський доручив своїм урядникам князю Андрію Семеновичу Одинцевичу та Лукашу Федоровичу Безьському розібратися у справі господарського зем'янина Миколи Миколайовича Юшкевича з Юрієм Миколайовичем Будилою про напади останнього на Недрошленський маєток Юшкевича¹⁸⁵.

У березні 1547 р. за дорученням господаря віленський воевода й канцлер ВКЛ пан Ян Юрійович Глебович виніс вирок за скаргою господарської боярині Віленського повіту Петрової Остиковича Ганни на віленського боярина Ольбрахта Сляжаковича про чоловіка Гринеля Дашковича із землею. За результатом розгляду справи рішення віленського воеводи було на користь Ганни, яка склала присягу, а О. Сляжакович не зміг представити

ський археографічний щорічник: Нова серія. — К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2004. — Вип. 8/9. — С. 266–298.

¹⁸⁴ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. III. — Sygn. 1. — К. 2.

¹⁸⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2009. — № 20. — P. 38–40.

письмових свідчень, що вказували б на право володіння чоловіком із землею¹⁸⁶. Подібні приклади можна наводити й далі.

У січні 1549 р. Сигізмунд II Август своїм листом інформував королеву Бону, кременецького старосту пана Петра Семашка та Петра Загоровського про затяжну суперечку за спірні володіння князя Федора Михайловича Вишневецького з князями Олександром, Юрієм та Войною Федоровичами Вороницькими, що розташовувалися під Мідинською дібровою. Князь Ф.М. Вишневецький окреслені землі ще раніше відсудив у родини князів Збаразьких (у листі указано: «дей, первыи сего мел он право за листы нашими комисейными с княгинею Ганною Андреевою Збаразскою и с панами ее князем Миколаем, князем Шефаном, князем Юрем, князем Владиславом Збаразскими о земли их посполите и судей с obu сторон на той земли пенные выводили»¹⁸⁷). Конфлікт не було вичерпано після першого разу, коли господар «дав науку» конфліктуючим сторонам вирішити спір шляхом комісарського суду із залученням своїх суддів. У листі повідомлялося, що «за которым, дей, зрученьем их (суддів — А.Б.) оное право межи ними конца приняти не могло и, недоконавши тых границ, оттол зъехали проч»¹⁸⁸. Тобто зусилля комісарського суду виявилися марними.

Зазнаючи великих збитків, завчасно зафіксувавши їх у відповідному реєстрі, Ф.М. Вишневецький скаржився на князів Вороницьких, просячи у великого князя взяти своїми суддями осіб, яким було адресовано даний лист господаря (тобто королеву Бону й панів Петра Семашка та

---

¹⁸⁶ Ibid. — № 66. — Р. 91–93.

¹⁸⁷ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (далі — Biblioteka PAN i PAU). — Rękopis 6021. — К. 4.

¹⁸⁸ Ibid.

Петра Загоровського), а Вороницькі на свій розсуд також могли взяти своїх суддів. Сигізмунд II Август таким чином задовольнив прохання позивача, а також «поклав рок» для розгляду комісарським суддями даної справи за дванадцять неділь після 22 січня 1549 р.

Вердикт господаря варто процитувати, оскільки він демонструє стандартну диспозиційну формулу у справах щодо маєткових суперечок: «И вы бы с тыми судьями их поспол ся згодивши, там на тые земли, которые они менуютъ быти своими властным, выехали и о бо всех кривдах его, о чом колвек на них будет жаловати, межи ними досмотрели и справедливость тому вчинили, а мы до них писати велели, приказуючи аж бы они на тот рок на тые земли судей своихъ вывели и сами ку праву стали и права были послушни во всем»¹⁸⁹. У разі ж ігнорування розпорядження правителя князями Вороницькими, великий князь наказував суддям скаржника винести вирок «водле Статуту права земского»¹⁹⁰.

Вердикт такого ж змісту виніс Сигізмунд II Август у справі від 10 вересня 1552 р. шляхтичів Волинської землі господарського дворянина Олександра Богдановича Загоровського та володимирського зем'янина Станіслава Івановича Перевальського. Перший скаржився на володимирського зем'янина, що той землі, поля, сіножаті й діброви його власні міцно ївалтом від його маєтку Суходол, Дьогтева та Солонева позабирав й чималі шкоди та збитки цим завдав, долучивши до скарги відповідний реєстр збитків, попередньо зафіксувавши його у замкових володимирських книгах¹⁹¹.

---

¹⁸⁹ Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6021. — К. 4.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ibid. — К. 7.

Для розв'язання конфлікту О. Загоровський межовими суддями взяв князя Матвія Васильовича Четвертинського, господарських дворян Федора Васильовича Бокія та Волчка Якимовича Жасковського. Господар дозволив С. Перевальському вибрати своїх суддів, «кого захочет», а також «поклав тому праву рок» від дати листа за дванадцять неділь, зобов'язавши двох шляхтичів разом зі своїми суддями виїхати на місце конфлікту й «справедливість учинити не отступаючи от Статута права земского». Так як даний лист адресувався І. Перевальському, великий князь за умови невиконання його вказівок «тым судьям его науку нашу дали, же бы они его в том водле Статуту права земского заховали»¹⁹².

Характерною деталлю у справах про маєткові спори була можливість для всіх конфліктуючих сторін, як позивачів, так і відповідачів, заміни межових суддів за якихось непередбачуваних причин¹⁹³.

Доручення ж розгляду судових справ великокнязівським урядникам було нормою у період I Литовського статуту, за яким у державі функціонували воеводський, комісарський¹⁹⁴, маршалківський, вотчинний та інші су-

---

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Див., напр.: Ibid. — Rękopis 3375. — К. 11; Rękopis 6021. — К. 7.

¹⁹⁴ Наприклад, у 1540 р. у ВКЛ функціонував комісарський суд під керівництвом Яна Миколайовича Радзивілла у складі луцького єпископа Юрія Фальчевського, жемайтійського єпископа Венцлава Вербицького й полоцького воеводи Яна Юрійовича Глібовича, а в 1541 р. на чолі з Матеєм Войтеховичем Яновичем у складі (не завжди однаковому) князя Івана Андрійовича Полубенського, господарського кухмістра Яна Нарбута, двірного підскарбія Івана Андрійовича Солтана, гродненського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича й господарського маршалка Яна Стецковича (див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė

ди. Литовські метриканти С. Лазутка, І. Валіконіте та С. Віскантайте-Савіщевене, посилаючись на арт. 6 розд. VI статуту, припускають існування у цей час й повітового судді¹⁹⁵. Проте уряд професійних повітових суддів буде сформовано лише за результатами проведення судової реформи в 1560-х рр. за польським зразком. Тому урядники господарського двору мали пройти відповідну підготовку й на практиці здійснювати суддівські функції.

Відзначимо, що практика передачі окремих суддівських повноважень місцевим або регіональним урядникам, унормована І Литовським статутом і застосована на практиці після 1529 р., бере свої витоки ще з удільних часів, коли позиції центральної влади не були сильними. Так, до остаточного контролю над Волиню тут судовий вердикт виносив удільний князь. Наприклад, цінну інформацію про судову діяльність володимирського та луцького князя Федора Любартовича надають його документи-вироки від 28 липня 1399 р.¹⁹⁶, 19 січня 1428 р.¹⁹⁷ та 29 травня 1430 р.¹⁹⁸.

Для з'ясування всіх обставин маєткових суперечностей своїх підданих Федір Любартович призначав і направляв на місця конфлікту межового суддю («мы есмо выслали нашего старосту соудечевского п(а)на Ленка»¹⁹⁹), який мав вислухати докази вповноважених осіб конфліктуючих сторін (старців) і представити воеводі попереднє рішення. Спираючись на нього, Федір Любартович разом із панами

S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003. — P. 20–77, 77–176).

¹⁹⁵ Ibid. — P. LIII.

¹⁹⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu. — ADzied. perg III/3.

¹⁹⁷ Ibid. — ADzied. perg III/5.

¹⁹⁸ Ibid. — ADzied. perg III/4.

¹⁹⁹ Ibid. — ADzied. perg III/3.

(найближче оточення князя) виносив остаточні вироки. Наведені приклади вкотре підтверджують висновок литuanістів про рецесію практичних норм судочинства, практикованого удільними князями, у I Литовському статуті.

Варто також торкнутися питання діяльності воеводського суду в межах правового поля I Литовського статуту. Так, важливу інформацію можна почерпнути з матеріалів книги судових справ № 228, яку авторський колектив публікаторів озаглавив як «Судова книга вітебського воеводи, господарського маршалка, волковийського і оболецького державця М.В. Клочка», спираючись на відповідну інформацію з першого аркушу книги²⁰⁰. Із-поміж 212 документів книги нас цікавлять судові вироки вітебського воеводи. Характерно, що свої вироки він здійснював відповідно до норм статуту, зокрема в деяких судових справах указано на конкретні артикули, згідно з якими виносився вирок («и мы казали Статуть отъворыти»)²⁰¹. У своїх рішеннях М.В. Клочко спирався на усні свідчення представників сторони позивача й відповідача²⁰², часто підкріплені вже відповідними документами (різного роду транзакційними договорами, духівницями або тестамен-тами, великокнязівським наданнями чи підтвердженнями, судовими výroками інших інстанцій й т. п.)²⁰³. В окремих випадках у воеводських výroках призначався рок для розгляду відповідної судової справи. Наприклад, це мало місце у справі слуги віленського воеводи

---

²⁰⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 228. — Л. 1; Судебная книга витебского воеводи, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 58.

²⁰¹ Там же. — С. 241.

²⁰² Там же. — С. 302, 323 та ін.

²⁰³ Там же. — С. 140, 141, 148, 243, 327, 330 та ін.

О.М. Гаштольда Ждана Богдановича з вітебськими боярами Михайловою Курейшовою Богданою та її дочкою Оленою Молоденовою про маєток Речею (вирок від 29 квітня 1537 р.), а також у справі волковийських бояр Мартина Вислоуховича та його синів Івашка і Славути з бояринею того ж повіту Мневською Ядвігою про маєток, який був у власності Ждана Богдановича (вирок від 15 липня 1537 р.)²⁰⁴. У двох випадках вітебський воевода призначив рок земський для подальшого вирішення судової справи.

Важливою складовою у процесі внесення вироку вітебським воеводою було здійснення попереднього розслідування на місці конфлікту, пов'язаного із землею чи маєтностями. Тому воевода в низці випадків, коли винесення вироку було неможливим без такого попереднього слідства, призначав і направляв на місце конфлікту межових суддів із числа воеводських урядників. Так, щодо цього усталеною формулярною фразою стає вираз «а такъ, мы для певънейшее речы и хотячы ся того достаточъне доведати, высылали есмо тамъ на тые земъли врядника нашего», а у винесенні свого вироку воевода спирався на те, що «то пакъ тыи суди нашы, тымъ, на тых земъляхъ, бывъшы и кождую речъ на писме написавъшы, намъ дали»²⁰⁵.

Часто межовим суддею міг бути призначений воеводою у конкретній справі виж, як, наприклад, у справі від 11 вересня 1538 р. Згідно з нею, путні люди, господарські озерницькі слуги Матвій Шостак, Сазон Хотев, Марко Васильович, Медвідь Іванович, Гапон Белоусов спільно зі своїми братаничами скаржилися на озерницького під-

---

²⁰⁴ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 87, 93.

²⁰⁵ Цит. за: Там же. — С. 163.

даного королеви Бони Власа Івановича Парховича з його братами про насильне захоплення їхньої отчизної землі. Воевода, зважаючи на складність справи та чисельність її учасників, «и мы, бачачи то, и ж они, обе две стороне, один на другого жалуютъ, путъные люди поведають, же бы то ихъ земля была, а данъныи кажутъ, же бы ихъ то отъчызна, и мы для вчыненья справедливости мижи них, обоюхъ сторонъ, посылали вижом служебника н(а)шого Федора Валаха» і разом із судьями конфліктуючих сторін (старцями) «того межы них справедливее досмотрели, и мне бы тот суд свои отъказали»²⁰⁶. Зваживши всі аргументи й особливо вирок межового («сумежного») суду, М.В. Ключко знайшов «того Шостака и его товаришов в томъ правыхъ и при тои земли есмо zostавили»²⁰⁷. Як бачимо, воевода практикував — і шляхта вповні це підтримувала — залучати до суддівських дій у земельних спорах «старців», тобто авторитетних і досвідчених людей із числа місцевої шляхетської корпорації. А їх роль у таких діях не викликала сумнівів, оскільки даний інститут мав давню традицію в досудових та судових діях, особливо під час копного (вічового) суду²⁰⁸.

Уповноважений воеводою межовий суддя практикував брати з собою помічників із числа «людей добрих, бояр і міщан». Так, вітебський намісник Климко Федкович, направлений вітебським воеводою М.В. Ключком 20 серпня 1539 р. межовим суддею у справі вітебських міщан Бориса, Івана та Мишка Ходорових, Сліжикових дітей, із

---

²⁰⁶ Там же. — С. 205.

²⁰⁷ Там же. — С. 207.

²⁰⁸ Див. докл.: *Гурбик А.* Трактуння «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. I. — К., 2009. — С. 11–33.

Мишком Лучиним разом із його «братією» Сухорукими про спільну землю «там, на тую земљу, выездил з людьми добрыми, бояры и мещаны, и того межы нихъ досмотрель, и намъ тотъ суд свои отъказалъ»²⁰⁹. У результаті воеводський вирок, зіпертий на межовий суд намісника, був на стороні Сліжикових дітей.

Земельні спори, які виникали між представниками заможних князівських чи панських родів, вимагали участі в їх вирішенні більш широкого кола суддів. Таким конфліктом стало посягання підляського воеводи, господарського маршалка й дорогицького старости пана Івана Богдановича Сапіги на маєток Вейсей господарської маршалкової та писаревої пані Коптевої Васильовича Марії Костянтинівни. Тож вирок «висаженого суда» у цій справі від 24 липня 1540 р. спільно винесли вітебський воевода М.В. Ключко, господарський маршалок і браславський староста Павло Іванович Сапіга та князь Іван Андрійович Полубенський. При цьому вони також спиралися на межових суддів, які «на которыи рокъ мають они, обедеве стороне, тамъ на тыи земљи суди вывести, которые маот межы них о вьсихъ тыхъ кривьдахъ ихъ досмотрети и справедливость тому вчынити»²¹⁰.

Важливою складовою у винесенні вітебським воеводою (як і для інших судових і владних інстанцій) вироку була процедура публічності, а конкретно — присутність та участь у засіданні суду свідків із числа авторитетних шляхтичів, які водночас тримали місцеві уряди. Так, за даними 228-ї книги судових справ ЛМ, «оптимальний» склад свідків вітебського воеводського суду було представлено так: городничий і хорунжий пан Роман Гара-

---

²⁰⁹ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко... — С. 251.

²¹⁰ Там же. — С. 341, 343.

симович, земський ключник Іван Яцькович Зелепуга, господарські бояри Олександр Олехнович, Матвій Молодень, Кміта Ширкович, Іван Павлович Поливка, Богдан Белиницький, Олехно Павлович та «инъшыхъ людеи добрых было досить»²¹¹.

Господар неодноразова доручав воеводам розглядати конкретні справи про земельні суперечки з причин своєї зайнятості або відсутності на території Великого князівства Литовського²¹². Так, в одній із таких справ Сигізмунд I Старий доручив винести вирок віленському воеводі пану Яну Юрійовичу Радзивіллю. Суть земельного конфлікту полягала в тому, що одну й ту саму маєтність було надано двом господарським підданам — черкаському міщанину Степану та канівському драбу (через зіпсованість частин документа неможливо встановити ім'я драба та назву спірного селища). Воевода доручив пану Яну Кміті та князю Богушу Корецькому оглянути надавачі документи двох власників селища, а вже сам вирок виніс 17 серпня 1544 р. під час роботи сейму в Бересті. Перевагу було надано тому власнику селища, котрий отримав від великого князя надавчий документ раніше за свого конкурента²¹³.

Підсумовуючи, зазначимо, що більшість судових справ у державі розглядав особисто великий князь литовський. Утім він часто залучав для цього своїх підданих із числа

---

²¹¹ Там же. — С. 324, 330 та ін.

²¹² «Про то приказуем, же бы перед нами, а в небытности нашей в Великом князстве Литовском перед урядниками нашими ку праву стал [...], и в том их усправедвил на роках судовых, которые от нас наперед зложоны будут» (див.: Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6021. — К. 8.). Така усталена формула була поширеною у великокнязівських вирокках за відсутності чи ймовірності такої відсутності особисто господаря під час розгляду судових справ.

²¹³ Ibid. — Rękopis 6089. — К. 3.

господарських бояр, які мали на місці винести попередній вирок, що ставало основою для великокнязівського рішення-вироку. Також господар виносив вирoki спільно з панами-радою²¹⁴. Наприклад, 30 жовтня 1529 р. Сигізмунд I Старий саме так присудив частину маєтку Зелви панові Ілліничу²¹⁵. Упродовж 1546–1548 рр. спільно з господарем судові вирoki виносили такі члени панів-ради: біскуп луцький та берестейський князь Юрій Фальчевський, біскуп жемайтійський князь Венцлав, віленський воевода Ян Юрійович Глебович, пан троцький, староста жемайтійський, державець плотельський і тельшовський пан Яронім Олександрович Ходкевич та господарський підкоморій, рівненський староста пан Григорій Олександрович Ходкевич. Склад панів радних за дорученням великого князя литовського міг і сам виносити вирoki²¹⁶.

Таким чином, діяльність великокнязівських урядників у сфері розгляду судових справ про маєткові суперечки була важливою складовою під час проходження служби при дворі великого князя литовського, і при сумлінному виконанні доручень господаря могла закласти фундамент для кар'єрного зростання та/або нарощування земельних володінь. Залучення ж до виконання великокнязівських чи воеводських доручень під час судового розслідування

---

²¹⁴ Про склад, повноваження, функції та діяльність панів радних у XV ст. див.: *Korczak L.* Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku. — Kraków, 1998. — 120 s.; *Idem.* Monarcha i poddani: System władzy w Wielkim księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim. — Kraków, 2008. — 207 s.

²¹⁵ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. I: Dokumenty pergaminowe (Archiwum Nieświeskie). — Sygn. 7554.

²¹⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviėnė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2009. — P. 13–173.

давало гарну можливість службовій шляхті набувати досвіду правової практики.

4.2.3. Судові спори та їх вирішення в період дії II Литовського статуту

У комплексі реформ середини 1560-х рр., що впроваджувалися у Великому князівстві Литовському за польським зразком, чільне місце посіла судова, за якою передбачалося створення окремих спеціалізованих судів повітового рівня — ґродського, земського, підкоморського. Правову основу діяльності таких судів було закладено в низці положень статуту 1529 р. та вдосконалено в редакції 1566 р., яка стала чинною саме в період реформування.

Литовська шляхта, як показують сучасні дослідження, добре усвідомлювала значення права, володіла правовою культурою. Вагомого значення в діяльності судової системи набув інститут захисту. Поступово формувалося професійне коло адвокатів, термінологічно означене в документах як «умоцовані», «приятелі», «прокуратори»²¹⁷. Паралельно у судах та під час здійснення будь-яких інших правових процедур інтереси клієнтів представляли обізнані у праві шляхтичі, які ще не мали статусу професійного адвоката. Саме про їх діяльність і йтиметься у цьому параграфі, джерельною базою якого послужать

---

²¹⁷ *Старченко Н.* Умоцовані — прокуратори — приятелі: Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 111–144. Литовська дослідниця І. Валіконіте вважає занадто модернізованим термін «адвокат» для першої половини XVI ст., та осіб, які виконували захисні функції (заміщення) або ще представницькі, пропонує йменувати прокураторами (див.: *Valikonitė I.* Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar «teisigumo riteris»... — P. 150–151).

документи Литовської метрики, що хронологічно охоплюють середину 1560 — початок 1570-х рр.

У цей перехідний, реформаційний, період масив судових справ шляхти ще фіксується у книгах великокнязівської канцелярії. До них заносилися й ті справи, які переводилися рішенням повітового суду на розгляд вищим, великокнязівським, судом. За інерцією у цей період шляхта продовжувала фіксувати приватно-правові дії саме у книгах канцелярії великого князя литовського. Через це неабияку цінність мають книги ЛМ реформаційного періоду, адже в них уміщено документацію різноманітного роду й характеру. Певний сегмент у них представлено даними про перших адвокатів або таких, що виконували їх функції.

У перші ж дні впровадження судової реформи до однієї з книг ЛМ було внесено запис від 18 серпня 1566 р. про перенесення справи на комісію волинських шляхтичів Ванка, Олехна, Івана, Матвія, Яцька, Грицька та Василя Білостоцьких із князем Янушем Андрішевичем, берестейським і луцьким біскупом, про межі між маєтком Білостоки перших та Торчином князя. Суть справи полягала в тому, що для залагодження суперечки між підданими згаданих маєтків великий князь литовський призначив розгляд справи (рок) на певний час. Для цього він створив комісію у складі суддів — великокнязівського маршалка Михайла Єла-Малинського та волинського зем'янина Григорія Федоровича Гулевича.

Утім великий князь через державні справи (перепис війська) вирішив перенести розгляд справи на інший час: «Вед же мы, г(о)с(по)д(а)рь, хотечи, абы на обеѣ стороне межѣ вами справедливый розсудокъ стал, тот рокъ на иншыѣ час преложили, то ест по выволоню сойму Берестейского в року теперешнем шестдесятъ шостомъ, недавно минулого, за шест недель, который рокъ еще и

тепер вамъ дойти не можетъ, с тое причины и их милост панове рада н(а)ша, духовные и светские, будучи на сойме Берестейскомъ и маючи слухи о небеспечности от неприятеля нашего московского, всимъ вобецъ обывателемъ того панства нашоꝝ(о) Великоꝝ(о) князства Литовского через листы свои розказали на службу нашу г(о)с(по)д(а)рьскую земьскую военъную ехати, за чимъ его милост на тот кгрунт пенныйъ выехати и росправы з вами приняти не можетъ, и жадалъ нас кн(я)зь бискупъ за то, абыхмо и тотъ рокъ на инший час преложили»²¹⁸.

Далі великий князь литовський розпорядився вповноважити комісарів вирішити земельний спір між луцьким і берестейським бискупом та волинськими шляхтичами. Уповноважені комісари у цьому випадку виступали стороною захисту інтересів родини Білостоцьких, адже «на который рокъ комисаров н(а)ших водле першых листовъ наших не з руки его м(и)л(о)сти и не з руки вашео, одно з рамени нашоꝝ(о) г(о)с(по)д(а)рьского на тотъ кгрунтъ вашъ пенныйъ вышлемъ и справедливость вамъ зъ его м(и)л(остью) вчинити кажемъ. А княз бискупъ повинен будетъ передъ тыми судьями нашими на тотъ рокъ тепер от нас зложоный, на оный кгрунтъ самъ выехать и въ томъ ся вамъ водле права всправедливит»²¹⁹. Як бачимо, за неможливості персонально розглянути судову справу, господар уповноважував на це довірених служебників (у даному разі призначив комісарів).

Великий князь литовський за допомогою комісарського суду намагався залагодити справу про розмежування маєтку Ощов, який отримав у власність за правом опіки віленський воевода, зі Слонімською пущею, що належала до господарського Слонімського замку. Про це відомо з

²¹⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 47. — Л. 35.

²¹⁹ Там же. — Л. 35–35 об.

листа Сигізмунда II Августа від 7 серпня 1568 р., яким він призначив комісарський суд у складі берестейського воеводи Юрія Васильовича Тишкевича, новгородського каштеляна Григорія Воловича та господарського ловчого Федора Скумини. Віленський воевода (відомо зі змісту листа) намагався здійснити розмежування, уповноваживши представляти його інтереси ощовського урядника, утім «врадникъ его м(и)л(о)сти ощовскийй [...] на тотъ кгрунтъ доводы и весь поступокъ правныйй перед вами оказати хотель, нижли, дей, вы часъ ему на то не взычыли»²²⁰.

На прохання віленського воеводи Сигізмунд II повторно призначив час здійснення розмежування: «Ведь же мы, чынечы на жеданье пана воеводи виленьского прыказуемъ вамъ, ажъ бы есте оземшы ведомость отъ его м(и)л(о)сти, кого з руки своее на тую справу будетъ мети вольно его м(и)л(о)сти послати, порозумевшыся с тыми судьями и часъ и рокъ назначывшы, повторе тамъ на оный кгрунтъ выехавшы, оного кгрунту такъ яко через вас ку замъку нашому Слонимъскому подали, з держанья нашего г(о)с(по)д(а)рьского не выпускаючы кграниць положонных, не казали, и копцовъ не роскопываючы, тую речъ поступкомъ правнымъ або обычаемъ еднальнымъ скончыли, ничымъ не одступуючы росказанья и науки нашеое, перво сего пры отправе в(а)шойй»²²¹. Тут уже віленському воеводі великий князь литовський гарантував можливість представляти його інтереси призначеним на цю справу урядником, який по суті виконував функції адвоката, адже представляв інтереси свого патрона.

Іменуючись у судовій документації «умоцованими», такі шляхтичі виконували поряд з адвокатськими (захист) ще

²²⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 337.

²²¹ Там же.

й представницькі функції. Часто такі дії були разовими та стосувалися різних сфер суспільно-правового життя шляхти. Яскравим свідченням цього стало занесення до книг великокнязівської канцелярії «оповідання» шляхтича Криштофа Граєвського від 25 березня 1567 р., за яким він, будучи на службі віленського воеводи пана Миколая Радзивілла (у тому числі виконував адвокатські функції), фізично не зміг доїхати до місця отримання боргу, який мали повернути воеводі королівські дворяни Іван Яцкович Борзобогатий Красенський та його братаничі Іван, Степан, Обяш і Семен Олехновичі Борзобогаті, і тому доручив («умоцовал») свого брата Станіслава Граєвського, «абы за тые долъги отъ него узялъ досить вчыненье»²²². При цьому дане доручення було оформлене письмово й засвідчене печаткою поручителя: «[...] и пры томъ, дей, мамърамы на листы зашытые и отворонные с подписомъ руки своее и за печатю своею ему подавалъ для писанья квитовъ и инъших листовъ ку справованью у Борздобогатых того долгу потребныхъ»²²³. Як бачимо, уповноваження («умоцване») на здійснення правової дії мало бути письмовим й тому оформлялося відповідним чином.

Суть же листа Криштофа Граєвського полягала в тому, що уповноважений ним Станіслав Граєвський «того долгу, на них (Борзобогатих — А.Б.) не правившы, листы и записы з вызнаньемъ на вряде виленскомъ на свое имя от Борздобогатых на тот долгъ побралъ», а сам поручитель «то пакъ тепер онъ, обьваровываючы, абы о тую суму от брата его Станислава Кграевског(о) Иван Борздобогатый и сыновцы его, и потомки их записами на ймя Ивана Борздобогатого учыненными, трудности и шкоды не прыймовали и о то правомъ не были утиснены,

---

²²² Там же. — Л. 154.

²²³ Там же.

поднялься на враде Ивана Борздобогатог(о) и сыновъцовъ его в томъ заступити и боронити нигде инде, только перед судом г(о)с(по)д(а)рьскимъ на позовъ очевисте ему даный, и за зложенъемъ року слушного, яко бы могъ и перед его королевскою м(ил)о(с)тью з братомъ своим Станиславу Кграевъскому о тое мовити, а Борздобогатый в томъ успокоити»²²⁴. Інакше кажучи, К. Граевський гарантував правовий захист Борзбогатим у разі порушення збору боргу «умоцованим» ним С. Граевським.

Подібне доручення зустрічаємо в «оповіданні» князя Кантимера П'ятигорського від 3 серпня 1568 р., в якому він «умоцовал» Захар'яша Мурзу отримати по квітах з королівської скарбниці кошти, заслужені ним і його братом Давидом. Зі змісту квітів дізнаємося, що певну суму З. Мурза мав забрати собі (як повернення боргу, наданого К. П'ятигорським), а решту доставити Кантимеру і Давиду П'ятигорським. Доручення в тексті оформлене наступним чином: «[...] подавал вси тые квиты пану Захаряшу, поручивши ему вси тые п(е)н(я)зи заслужонные, на квитехъ описаные, што на ихъ почъты приходить в скарбе его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскомъ, справивши с тое сумы себе яко оную сто осмъдесять копъ грошей, которую кн(я)зь Канътимер в него позычилъ, такъ и тые заслужонные п(е)н(я)зи, што з ними петигорцы посполъ заслужилъ, то есть всего сумою семьсотъ копъ грошей литовскихъ взяти, а остатокъ тое сумы п(е)н(я)зей, которая отъ тыхъ семисотъ копъ грошей, збывати будетъ кн(я)зю Давыду Петигорскому, брату его, и ему прислати»²²⁵.

Для представлення у суді інтересів конкретних осіб «адвокат» мав отримати письмове доручення («лист умоцо-

---

²²⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 154–154 об.

²²⁵ Там же. — Ед. хр. 263. — Л. 96–96 об.

ваний»), за яким, власне, він і ставав на період розгляду справи адвокатом. Наприклад, 7 серпня 1568 р. до канцелярських книг було записано оповідання й визнання господарського писаря та водночас васковського, корасницького, індурського державця Лаврина Войни про доручення представляти його інтереси у вількомирському суді князеві Павлові Соколенському Друцькому і його дружині княгині Ганні Любецькій.

Умоцовані мали захищати інтереси Лаврина Войни у суді у справі про наїзд на утримуваній у заставному володінні маєток Коварськ, здійснений паном Григорієм Остиком зі своїми слугами. Л. Война так мотивував своє рішення доручити представляти у суді його інтереси: «А такъ ижъ я о том жал и кривду мою у права кгородского вилькомирского самъ тамъ до кгороду ехати и справедливости доводити не будучи доспешонъ, для пильныхъ а обецьныхъ послуг г(о)с(по)д(а)рьскихъ злетиломъ и даломъ моцъ зуполную на листе своемъ вмоцованомъ такъ в речи моей, яко и своей с паномъ Григоремъ Остикомъ у права мовити и справедливости доводити кн(я)зю Павлу Соколенському Друцькому, подкоморему витебскому, ротмистру его королевское м(и)л(о)сти ездному, и малжонце его м(и)л(о)сти кн(я)гини Ганъне *Любецкой*»²²⁶. Відповідно у «листе вмоцованом» було описано й саму скаргу позивача: «Яко то жалоба моя ширей а достаточней на листе вмоцованомъ, *от* мене их м(и)л(о)сти (князеві Сокольському та його дружині — А.Б.) даным, описано и доложено есть»²²⁷.

У цьому судовому випадку особливе те, що Л. Война обрав для своєї справи адвокатами саме Соколинських, власників маєтку, які віддали його у заставу позивачеві.

---

²²⁶ Там же. — Ед. хр. 269. — Л. 53.

²²⁷ Там же.

Тут яскраво відображено санкційну частину транзакційних договорів шляхти Великого князівства Литовського, за якою власники володінь, котрі віддавали їх у заставу або в оренду, у разі різноманітних правопорушень зобов'язувалися своїми власними зусиллями відстоювати у судах²²⁸.

Окрім згаданих вище прикладів адвокатської діяльності на непрофесійній основі у 1560-х рр. (початок реформ), вона мала місце й в 1570-х рр. Шляхтичі та представники інших суспільних верств залучали одночасово до конкретних справ тих чи інших «адвокатів». Термінологічно вони фігурують у джерелах також як «умоцовані».

Так, 28 липня 1571 р. господарський підданий краківський єврей Феліск визнавав перед урядом королівської канцелярії, що має справу з віленським міщанином Юрком Шнайдером про срібло, розгляд якої призначено в міському віленському суді. Утім, маючи інші справи, він сам не зміг стати перед судом. Тому Феліск «поручилъ того права *от* себе зъ Юркомъ Шнайдеромъ доводити и того с нас на немъ позысковати сыну своему Соломону, которому на то теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ своимъ моцъ зуполную *от* себе далъ на зыскъ и старту»²²⁹. Феліск також наголошував на тому, що після завершення цієї справи у віленському міському суді його сина Соломона, якого Феліск уповноважив бути умоцованим, з Юрком Шнайдером «на томъ вжо он» (Соломон — А.Б.)

---

²²⁸ *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 88–89.

²²⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 268. — Л. 420 об.–421.

вечне перестати маеть»²³⁰. Тобто надалі Соломон переставав бути «адвокатом» краківського єврея.

У справі господарського дворянина Павла Станіславовича Тетерського з мінським воеводою паном Гаврилом Івановичем Горностаєм перший просив перед урядом королівської канцелярії, «абы тоє оповеданье и данье моцы черезь него до права Евлашевському до книгъ его королевское м(и)л(о)сти канцлярейскихъ записано»²³¹. В «оповеданьи», датованим 2 квітня 1572 р., П. Тетерський повідомляв Сигізмунда II Августа про те, що притягнув до королівського суду мінського воеводу «ку праву о неучыненье отъправы сумы п(е)н(я)зей, то есть десети тисечей копъ грошей литовськихъ и двохсотъ золотыхъ польскихъ на дворенине его королевское м(и)л(о)сти Аньдрею Врелевському отъ владу его м(и)л(о)сти кгородского меньского за не досить учыненье описови его в розделенью имени Сверженьского и неотданье двохсотъ золотыхъ польскихъ сказаныхъ, и невзяте от него над право посполитое, от тоє сумы ему на Врелевскомъ сказаное, черезь пана воеводу меньского самого пересуду сто шестьдесятъ и осмъ копъ грошей, чого он всего якъ за неотправеньемъ оное сумы презысканое, такъ и в пересуде о пятьсотъ копъ грошей себе шкоды менуеть»²³².

Як і в інших прикладах надання адвокатських повноважень для ведення конкретної справи П. Тетерський «поручилъ то отъ себе прыетелю своему земенину короля его м(и)л(о)сти Федору Евлашевському тоє менованое sprawy своеє за позвомъ перед его королевскою м(и)л(о)стью пильновати с паномъ воеводою меньскимъ водле оного позву у права мовеньє мети и сказанье

---

²³⁰ Там же. — Л. 421.

²³¹ Там же. — Л. 475.

²³² Там же.

судовое прыймовати, на што ему теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ своим далъ отъ себе моцъ зупольную на зыскъ и страту»²³³.

У реформаційний період окрім осіб, які виконували адвокатські функції не постійно, з'являється група професійних адвокатів, які своєю роботою заробляли собі на життя та мали перспективи кар'єрного росту у місцевих владних структурах. Такі адвокати вже постійно виступають у судах від імені своїх патронів. Так, 20 січня 1569 р. «оповедаль его королевської м(и)л(о)сти умоцований служебникъ державцы гольмейского пана Михайла Мышки Варковського Матыс Кушевський», який «пильность чынилъ зъ с трема маньдатами его кор(олевской) м(и)л(о)сти отъ пана своего противъ суди и подсудку повету Луцкого о неслушное выдане позову на него Григору и Василью Гулевичомъ» про несправедливі судові вироки у маєткових справах Михайла Мишки Варковського з Гулевичами²³⁴.

Документально повноваження адвоката М. Мишки Варковського зафіксовано наступним чином: «ино тотъ служебникъ пана Мышчын за моцью зупольною, от пана его ему на то даною, в той речы з оными особами, верху имени описаными, именемъ пана своего пана Мышки росправу прыняти хотячы (підкреслено мною — А.Б.), тую пильность свою на томъ року за маньдаты его королевское м(и)л(о)сти прыпаломъ зъ стороны пана своего перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью оповедаль»²³⁵. Як результат, дії умоцованого Матиса Кушевського сприяли перенесенню розгляду справ за трьома мандатами на

---

²³³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 268. — Л. 475.

²³⁴ Там же. — Л. 251 об.

²³⁵ Там же. — Л. 252.

великокнязівський суд по поверненню великого князя литовського з Польщі до Литви.

У 1572 р. до книги великокнязівської канцелярії було внесено «оповеданье» Каспора Шимковича, умоцovanого жемайтійського войскового пана Себастьяна Ждана, яким адвокат засвідчував пильність «ку усправедливленю за мандатом скарбною г(о)с(по)д(а)рською Ивану Зарецькому о недане п(е)н(я)зей на потребу кор(олев)скую»²³⁶. Як бачимо, інтереси жемайтійського урядника представляв шляхтич, якого вже можна вважати професійним адвокатом. Із запису дізнаємося особливості надання повноважень при веденні справи. Так, умоцований К. Шимкович «за моцю зупольною, от п(а)на войскового на листе его ему даною, на тотъ самыи рокъ сезде перед его королевскою м(и)л(о)стью ку праве постановившыся, ажъ до сего дня (28 травня — А.Б.) пильност зъ стороны его чынилъ»²³⁷.

Важлива для нас інформація стосується противника жемайтійського войскового — Івана Семеновича Зарецького, котрий відмовлявся сплатити до королівської скарбниці 6 тис. польських золотих із володінь упітського і віленського тивунства, де він урядував. Так, І. Зарецький, «который тое речы водле манъдату и данья sprawy своее на пана войскового попирати мель, самъ сезде не есть и никого ку той справе отъ себе з моцю не прислалъ, просилъ, абы тая пильност его для памети до книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рських канцлярейскихъ записано»²³⁸. Як бачимо, тивун не міг мати чи ще не мав шляхтича, який виконував би адвокатські функції.

---

²³⁶ Там же. — Л. 487 об.

²³⁷ Там же. — Л. 487 об.—488.

²³⁸ Там же. — Л. 488.

Про глибоке знання литовського права, що засвідчує фаховість адвоката, дізнаємося зі справи пана Миколая Кишки Техановського з Миколаєм Кончою про неслухне отримання привілею на писарство земське вількомирське та про невписання до декретів доказів його прав у справі з панами Остиками, занесеної до канцелярських книг 29 липня 1570 р. Інтереси підляшського воеводи й дорогицького старости М. Кишки Техановського представляв його умоцований Мартин Менжинський, а Миколая Кончі — умоцований Романовський. Причому вони, на нашу думку, уже були професійними адвокатами. Про це свідчить зміст їхніх промов, записаних писарем великокнязівської канцелярії і внесених до однієї з канцелярських книг. Так, промови обох адвокатів насичено цитатами з литовського права, зокрема II статуту.

Наприклад, після запису суті позову підляшського воеводи умоцовані по черзі висловлювали свої доводи: «[...] што зъ strony того Миколая Кончи умоцований его река мовил, тыми словы поведил, ижъ на тотъ позовъ пану воеводе подляшскому *отказывати не повиненъ*, бо за границу Великого князтва Литовского 10 розделу четвертого арътыкулъ шестьдесятъ первый, в которомъ такое есть описано, ижъ за границу якъ ништо никого позывати не мает, такъ и апелевати никому не вольно»²³⁹; інший йому апелював: «[...] зъ стороны Миколая Кончи Романовский поведилъ, есть позванъ, беручи [...] статуту Великого князтва Литовского, што, *дей*, панъ воевода подляшский менить на позве своемъ яко бы Конча, не будучи обраный, на тотъ вряд писарский вступилъ, ино онъ отъ братьи своее шляхты повету Вилькомирского на тотъ вряд обранъ, и межы електы былъ вписанъ, и отъ короля его м(и)л(о)сти на тотъ вряд преложонъ, и того

---

²³⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 269. — Л. 66 об.

листомъ дали кор(ролю) его м(и)л(о)сти под печатью и с подписью руки его кор(олевской) м(и)л(о)сти»²⁴⁰.

Окрім апелювання до конкретних статутів артикулів умоцвані вдавалися й до письмових доказів. Наприклад, М. Менжинський представив перед королівським судом випис із земських судових книг: «[...] того такъ же выпишь покладаль и поведил Межинский»²⁴¹. Беручи таку дію на озброєння, противник М. Менжинського Романовський «поведил, што, дей, панъ воевода подляшський домогається, абы Конъча елекъцью положилъ»²⁴², тобто вимагав оригінал документа, який засвідчував правдивість обрання писарем конкретного шляхтича.

Адвокати у цій справі долучали й свідчення свідків. Так, М. Менжинський просив долучити до справи свідчення двох шляхтичів, на що Романовський різко апелював: «А што, дей, беретъ себе ку помочи оповеданье оного шляхътича вилькомирского Матея Мартиновича, такъ же тежъ и служебника своего Павла Кгодленского, ино то пану воеводе ку помочи ити не можеть, бо, дей, тот Матей Мартиновичъ в повете Вилкомирскомъ не есть оселый»²⁴³.

Що важливо у цій справі, великокнязівський суд відмовив долучати до справи іншого адвоката підляшського воеводи — Миколая Павловича, «который ся умоцванымъ пана воеводы подляшського быти менилъ, о то

---

²⁴⁰ Там же. — Л. 66 об.–67.

²⁴¹ Там же. — Л. 67 об.

²⁴² Там же.

²⁴³ Там же. — Л. 68. Неосілим у регіоні шляхтичам відповідно до статутів норм заборонялося чинити будь-які правові дії: бути адвокатом, свідчити у суді, виступати свідком під час оформлення приватно-правових документів тощо.

ничого не мовил, але яко неслушный умоцованный отъ права отъставень былъ²⁴⁴.

Як бачимо, дана судова справа яскраво засвідчує спеціальні юридичні знання та професіоналізм двох умоцованих, які на цей період уже можуть уважатися професійними адвокатами.

* * *

Таким чином, із практики розгляду судових справ достатучого часу у Великому князівстві Литовському впливає, що у правовій та політичній свідомості представників панівних верств суспільства інститут шляхетського землеволодіння поставав як непорушний у частині права шляхти на отримання землі, а також її права обстоювати своє землеволодіння у вищій, великокнязівській судовій інстанції. Це підтверджують норми обласних привілеїв, в яких застережено прерогативу шляхетства домагатися судового процесу у великокнязівській канцелярії. Важливо наголосити, що у справах про земельні суперечки щодо родових володінь влада зазвичай ставала на бік власників родових маєтностей — навіть у випадках, якщо володіння було продане. Таким власникам завжди надавали право викупити продане.

Дослідження фахівцями різноманітних аспектів інституту захисту істотно полегшує наявність документації ЛМ, що хронологічно охоплює період дії Литовських статутів. За нормами I статуту великий князь відігравав ключову роль у судових справах, у тому числі земельних. Саме він був верховною інстанцією щодо винесення остаточного вироку, а також призначення розгляду тієї чи іншої справи. У випадках, якщо законодавство не регулювало

---

²⁴⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 269. — Л. 68.

певні правові процедури, до господаря по інструкції («науку») звертався комісарський суд. Водночас низку процесуальних процедур було покладено на великокнязівських суддів, призначених господарем для розгляду конкретних земельних справ. Вагому роль відігравали й свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, присутні під час винесення вироку великим князем. Дедалі більшої доказової ваги набували писемні, а не усні свідчення.

У II Литовському статуті широкого застосування набув інститут адвокатури, законодавчо закріплений із середини 1560-х рр., тобто від початку судової реформи. Документи ЛМ цього періоду дають можливість простежити початок формування прошарку професійних адвокатів. Утім у цей час поширеною залишалася й практика виконання адвокатських функцій особами, уповноваженими вчинити ту чи іншу правову дію, приміром, одноразово. Найчастіше адвокати «реформаційного» періоду постають у джерелах під терміном «умоцований», іноді — «приятель». Поняття «прокуратор» (ним позначали адвокатів у II статуті) у цей час ще не використовували. Значущим зрушенням в юридичній сфері стало те, що писемне право й документ як його невід'ємна складова остаточно були закріплені у судовій процедурі, пов'язаній із земельними справами.

4.3. Ринок землі у Великому князівстві Литовському

4.3.1. Акти перерозподілу земельної власності в достатувовий період

Земельна власність у Великому князівстві Литовському була шляхетською прерогативою. Верховне право розпорядження земельним фондом належало правителю, а шляхта (князі, пани, зем'яни) отримала лише

частину відповідних повноважень, які в достатутівий період регулювалися уставними земськими грамотами, а з набуттям чинності I Литовським статутом — його артикулами.

Правовою підставою на володіння чи розпорядження шляхтою певними маєтностями стали великокнязівські привілеї — листи-надання, привілеї та підтвердження²⁴⁵. Також юридичне регулювання ринку нерухомості на українських землях ВКЛ знайшло відображення в уставній земській грамоті Київській землі (підтвердження від 1507 та 1529 рр.), натомість жодних правових положень щодо цього сегменту економіки не міститься в аналогічній грамоті Волинській землі (підтвердження від 1501 та 1509 рр.)²⁴⁶.

Хоча не в усіх обласних привілеях землям держави включено положення про земельний ринок, проте не варто трактувати це як відсутність таких узагалі. Вірогідно, що вказані питання через лаконічність загальноземських привілеїв не були на той час до них внесені. Поза тим, чисельні документи, що виходили з канцелярії ВКЛ і підписувалися власноручно великим князем, дають підстави

---

²⁴⁵ Про джерела шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському див: Блануца А.В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 194–207. Не вдаючись до детального аналізу історіографії питання, звернемо лише увагу на останню працю, пов'язану із запропонованою тематикою: *Topolska M.B.* Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwińą i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku). — Zielona Góra, 2009. — S. 47–74.

²⁴⁶ *Ващук Д.В.* Обласні привілеї Київщина та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV — початок XVI ст.) // Український історичний журнал. — 2004. — № 1. — С. 90–101.

говорити про усталені норми, які передбачали здійснення операцій із нерухомістю. Документально такі угоди оформлялися за усталеними правилами тогочасного діловодства (з часом виробився й стандартний формуляр транзакційних угод купівлі-продажу, застави, дарування, оренди й обміну). Тут на основі відповідних документів з'ясуємо головні принципи функціонування ринку нерухомості у ВКЛ. Перерозподіл земельної власності всередині шляхетської корпорації здійснювався шляхом укладання транзакційних угод (купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування).

Акти купівлі-продажу відомі з джерел у достатувовий період. Зокрема цікавий документ такого характеру автор віднайшов та опрацював у фонді Державного архіву Рівненської області. Це найдавніший документ, який зберігається у цьому архівосховищі. Ідеться про, власне, купчу угоду князя Юрія Васильовича Заславського з паном Семеном Олізаровичем, згідно з якою перший продав другому свій родовий маєток Білашів на Волині.

Відразу постала проблема датування вказаного документа, у датаційній частині якого зазначено лише індікт — чотирнадцятий. Він припадає на такі хронологічні відтинки 1465.09.01–1466.08.31, 1495.09.01–1496.08.31 та 1510.09.01–1511.08.31, у межах яких можна встановити точну дату документа.

Уперше в історіографії с. Білашів згадується в контексті купчої угоди від 24 червня 1466 р.²⁴⁷ Якщо рік теоретично можна прийняти за правильний, то автор відповідної статті вже помилився з числом: за оригіналом — це 26 червня, а не 24. Для з'ясування дати документа необхідну інформацію можна почерпнути з років життя

---

²⁴⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Рівненська область. — К., 1973. — С. 469.

князя Юрія Васильовича Заславського. Для цього довелося звернутися до довідкових праць із генеалогії, а також студій про шляхетські й князівські роди Волині та Великого князівства Литовського загалом. Так, згідно з Н. Яковенко, князь Юрій Васильович Заславський помер близько 1500 р.²⁴⁸, проте відсутня інформація про дату народження. У праці польського генеалога А. Бонецького вказано дату народження (1401 р.), проте це — дата народження князя Юрія, сина Михайла Євнута Гедиміновича. А князь Василь у генеалогічній таблиці А. Бонецького, який міг би бути батьком князя Юрія, відсутній²⁴⁹. Це пояснити можна тим, що А. Бонецький у своїй праці не виділив іншу гілку князів Заславських, яка бере свій початок на Волині від фігуранта даного документа — князя Юрія Васильовича Заславського, батько якого, князь Василь Федорович Красний, ще входив до князівського дому Острозьких. Тож на Волині було сформовано Заславську волость, територіально землі якої в основному розташовувалися в межах Кременецького повіту й частково в Луцькому та Володимирському²⁵⁰.

Тепер з'ясуємо другого фігуранта документа, покущя маетку Білашів. У документі його названо паном Семеном Олізаровичем, ідентифікувати якого можна з Семеном Романовичем Олізаровичем-Волчковичем (вочевидь при-

---

²⁴⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, перегл. і випр. — К.: Критика, 2008. — С. 309.

²⁴⁹ Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 397–405.

²⁵⁰ Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. — К., 2007. — С. 99, 149; Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. — К., 2005.

звище походило від маєтку на Волині — Олізарова)²⁵¹. Він посідав уряд житомирського (1486–1488 рр.), овруцького (1506–1507 рр.) та черкаського (1502 р.) намісника²⁵². Тож найраніша згадка про життя пана Семена Олізаровича відноситься до 1486 р. Щодо свідків укладення купчої угоди вдалося відшукати інформацію про великокнязівського ловчого пана Льва. За даними списків центральних урядників ВКЛ ловчим із таким іменем був пан Бекневич (Вейкневич), найдавніша джерельна згадка про якого сягає 1494 р.²⁵³ Таким чином, зіставивши дані про роки життя та діяльності осіб, причетних до появи даного документа, можна визначити його точну дату. Це — 26 червня 1496 р.

Яскравим прикладом, що дає можливість визначити ключові положення здійснення заставних угод, може слугувати договір застави від 10 липня 1491 р., за яким дорогичинський шляхтич Койця Ярославич Строчевич заклав дорогичинському старості пану Якубу Довойновичу свої маєтності у сумі 545 злотих і 10 широких грошів. Об'єктом застави послужили володіння К. Строчевича: двір Липа з підданими (людьми, боярами, челяддю) та його господарством, а також частина в Дідковичах (10 людей із данинами й доходами) та Кожі (з людьми й папшнями). Цей договір можна кваліфікувати як застава з триманням маєтностей.

Дорогичинський староста за договором мав право користуватися вказаними маєтностями К. Строчевича до часу (не означеного в документі) повернення боргу остан-

---

²⁵¹ *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти... — С. 177.

²⁵² *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... — С. 170.

²⁵³ *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.: Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba.* — Kórnik, 1994. — S. 65.

нім. Договір набував статусу юридичного акта за умови, коли він укладався за наявності свідків та скріплювався печатками транзакційних сторін, а також когось зі свідків. Так, К. Строчевич свідками укладення заставної угоди обрав дорогичинських шляхтичів, а також міщан, бурмиистра польського й писаря руського (як бачимо, важливо було заручитися свідченнями представників різних конфесій). А сам договір скріплювався печаткою позичальника та одного зі шляхтичів — Станіслава Колимонтовича. У дотаційній частині документа важливо було вказати місце та дату здійснення транзакції²⁵⁴.

Чільне місце з-поміж операцій із нерухомістю займали договори обміну. Для шляхти ВКЛ обмін маєтностями часто був чи не єдиним найоптимальнішим способом вирішення проблем земельного ринку. Так землевласники на обоєльних договірних засадах вирішували важливе питання (у кожному окремому випадку мало свою специфіку)²⁵⁵ отримання у власність тієї чи іншої маєтності безготівковим способом.

У 1508 р. відповідну угоду обміну маєтностями уклали шляхтич Івашко Сенькович Русинович та пан Лев Боговитинович²⁵⁶. Згідно з договором обміну, І. Русинович обмінював свій маєток Сомин у Володимирському повіті, а також фільварок Хмельник і двір у Володимирі на володіння Л. Боговитиновича: маєток Берестечко в Луцькому повіті, а також Ляшки в Перемишльському повіті (існував

---

²⁵⁴ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). — Dz. X (далі — AGAD. ZDP). — Sygn. 4783. — К. 1.

²⁵⁵ Див., напр.: Ibid. — Sygn. 4800. — К. 1; Sygn. 4802. — К. 1; Sygn. 4805. — К. 1; Sygn. 4806. — К. 1.

²⁵⁶ Про Лева Боговитиновича детальніше див.: *Собчук В.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. I. — К.; Л., 2004. — С. 498–537.

до 1566 р., після чого внаслідок адміністративної реформи 1564–1566 рр. ввійшов до складу Луцького повіту) і фільварок у Луцьку на Гнідаві²⁵⁷.

У документі зазначено, що свої маєтності Л. Боговитинович отримав у винагороду за службу великому князеві литовському Олександрові Ягеллончику, і тому в угоді вони класифікуються як вислужені. У диспозиційній частині договору, що важливо, внесено санкцію про зобов'язання І. Русиновича, його родини та всіх близьких до нього дотримуватись умов договору, а в разі його порушення — фіксувалася сума заруки. Так, вона визначалася, відповідно, на великого князя — 1000 кіп, на місто Володимир — 100 кіп, на пана Л. Боговитиновича — 500 кіп грошів²⁵⁸.

Специфікою цієї мінової угоди було те, що Л. Боговитинович доплачував за маєтності І. Русиновича певну суму — 20 кіп грошів. У договорі також визначалося, на що припадала компенсація: 10 кіп грошів — на поминання батьків Л. Боговитиновича у церкві, а решта — сплата десятини на користь тієї ж церкви (у документі не вказано, якої саме). Оформлення транзакції відбувалося за присутності «людей добрих», у даному випадку це були

---

²⁵⁷ AGAD. ZDP. — Sygn. 4782. — К. 1.

²⁵⁸ Дет. про функціонування інституту заруки у Великому князівстві Литовському див.: *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawnohistoryczne.* — 1985. — Т. XXXVII. — З. 2. — С. 123–137; *Idem.* Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII w. — Warszawa, 1993. — 192 s; *Steponavičėnė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // *Lietuvos istorijos studijos.* — 2002. — Т. 10. — Р. 9–21; *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). — К., 2005. — С. 10–22; *Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.* Вип. 1. — С. 29–32.

пан Матвій Миткевич Скуйбіда Угриновський, а також пани Федко й Томко Яловичі.

Не менш важливою процедурою в укладенні мінового договору було залучення володимирського владики Васіяна, за присутності якого відбувалося закріплення угоди печатками І. Русиновича та Л. Боговитиновича. Окрім владики правомочність міни свідчили також шановані в повіті шляхтичі — володимирський намісник князя Андрія Олександровича Сангушка пан Богуш, а також володимирський війт пан Федко Єлович і шляхтич Сирота Бобицький. У дотаційній частині документа вказано точну дату й місце укладення договору — у Володимирі 15 травня 1508 р. (індикт 12)²⁵⁹.

Дев'ятьма роками по тому (в 1517 р.) обмінані в І. Русиновича маєтності вже син Л. Боговитиновича — Богдан²⁶⁰, успадкувавши їх від свого батька, продав князеві Василю Михайловичу Сангушковичу Кошерському за 250 кіп грошів²⁶¹. Саме вказаний договір купівлі-продажу є класичною угодою даного типу транзакційних актів достатутного періоду. У диспозиційній частині договору чітко визначався об'єкт купівлі-продажу із зазначенням відомостей про історію його попереднього набуття («которое имѣне от(е)ць мой выменил ѿ пана Русина за отчизнѣ н(а)шу за Берестечко а за Лашки с подворьемъ, што ѿ Володимѣри оу городе, и с фолварьком на передмѣстьи Володимѣрскомъ и со всимъ с тым, как от(е)ць мой от предка н(а)ш(о)го пана Рѣсина мал и как на после отца своего то держал»). У цій же частині угоди також перераховувалися й об'єкти господарського комплексу, що

²⁵⁹ AGAD. ZDP. — Sygn. 4782. — К. 1.

²⁶⁰ Про Богдана Львовича Боговитиновича див.: *Собчук В.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки... — С. 498–537.

²⁶¹ AGAD. ZDP. — Sygn. 4791. — К. 1.

для даного періоду не є обов'язковою протокольною формою документа (масовості вона набуде після прийняття I Литовського статуту). Санкційна складова договору виражена гарантією Б. Боговитиновича, наданою князеві В. Сангушку, наступним чином: «А вжѡ чрез тоє на самъ ани жона моя, ани дѣти, ани ближнии мои не маю^т са в тоє имѣне вступати и къ своємѡ лѣпшомѡ и вжиточномѡ обернути, як сам (В. Сангушко — А.Б.) налепеѣй розумѣючи». Що важливо: у договорі не передбачено виплату заруки за порушення умов купівлі-продажу.

Як і в інших типах транзакційних договорів цей контракт набував правочинності за умов його засвідчення шанованими свідками. Тому Б. Боговитинович запросив «людей добрих» Володимирського повіту: князя Михайла Івановича Ружинського²⁶², панів Якіма Волчковича Жасковського, Грицька Івановича Янчинського, Тишка Кисіля та Костюка Івановича Хоболтовського, які скріпили договір Б. Боговитиновича з князем В. Сангушком своїми печатками. Таку ж процедуру здійснив і сам Б. Боговитинович.

На відміну від розглянутих нами транзакційних договорів, у даній купчій угоді в дотаційній частині документа не вказано місце укладення договору. Проте з контексту документа чітко зрозуміло, що цю операцію з нерухомістю було оформлено відповідним договором у Володимирі.

Таким чином, правові приписи та формуляр документа транзакційних договорів шляхти ВКЛ у достатутівий

---

²⁶² Про князя Михайла Івановича Ружинського див.: *Новицкий И.П.* Князья Ружинские // Киевская старина. — 1882. — № 2. — С. 64; *Ворончук І.* Родовід князів Ружинських: відоме і невідоме (доповнення і уточнення за матеріалами гродських і земських актів Волині XVI — початку XVII ст.) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Зб. наук. праць.* — Луцьк, 2004. — С. 15–18.

період отримали усталену практику принаймні з 1470–1480-х рр. і до часу запровадження I Литовського статуту їх основні положення застосовувалися на практиці. Очевидно, що вироблені у цей час правові норми та процедури здебільшого було кодифіковано статутами.

4.3.2. Ринок землі в період дії I Литовського статуту

Звернімося до артикулів I Литовського статуту²⁶³, якими регулювалися ринки землі та, невід'ємно з ним пов'язаний, нерухомості. Насамперед звернемо увагу на те, що питання земельної власності, умови її набуття, перерозподілу та втрати проходять наскрізною темою. Уже в арт. 2, розд. I указуються типи набуття володінь: за правом вотчинного успадкування, вислуги та купівлі. Причому з усіх земель шляхта мала нести земську (військову) службу на господаря, окрім тих, які були у заставі (розд. II). Незалежно від типів набуття чи тримання земельних володінь, шляхта безповоротного втрачала їх на користь великого князя в разі державної зради. Ті шляхтичі, які придбали землю у власника, котрий невдовзі втік до ворога, зобов'язувалися присягнути, указуючи на незнання про такий учинок попереднього власника. Відмова від присяги автоматично призводила до втрати набутих володінь (арт. 3, розд. I). Утеча або зрада того чи іншого шляхтича призводила також до позбавлення права на маєтності зрадника його дітьми та близькими родичами. Такі землі переходили до великокнязівського домену й могли слугувати резервом для пожалувань іншим шляхтичам.

---

²⁶³ Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senaja balt., lot. Ir senaja lenkų k. — T. 2, d. 1. — Vilnius: Mintis, 1991. — 428 p.

Наприклад, після втечі до Московської держави князів Василя та Семена Масальських усі маєтності, якими вони володіли у Великому князівстві Литовському, відійшли до великокнязівського домену та були надані колишнім московським боярам²⁶⁴. Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на «хлебокормление» боярському сину Івану Степановичу Поросукову чотири чоловіки і чотири землі «пустовских» під Василішками, якими раніше володів князь В. Масальський²⁶⁵. Того ж року господар у своєму листі до василішського і марківського державця пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на «хлебокормление» боярському сину Федору Селеву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василішках, що відійшли до короля після зради й втечі до Москви В. Масальського²⁶⁶.

Другим листом великий князь наказував василішському і марківському державцеві панові Янові Миколайовичу Радивіловичу надати на «хлебокормление» боярському синові Іванові Козіновичу одного чоловіка і дві землі «стовских» у Василішках²⁶⁷. Через декілька місяців до книги ЛМ було зроблено запис — список колишніх бояр московського князя, котрим Сигізмунд I Старий наказав давати осілості на «хлебокормление» у Василішках і Жолудку, які до цього відбив князь Василь Масальський. Це згадані вище Іван Степанович Поросуков, Федір Селев (у списку Киселев), Артем Василевич, Іван Козінович (у списку Козанов)²⁶⁸. У даному випадку не порушувалася

---

²⁶⁴ Див.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. ... — С. 116.

²⁶⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylą knyga / I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999 (далі — LM 227). — № 347. — Р. 165.

²⁶⁶ Ibid. — № 349. — Р. 165.

²⁶⁷ Ibid. — № 348. — Р. 165.

²⁶⁸ Ibid. — № 296. — Р. 131.

норма, за якою великому князю заборонялося надавати землі у ВКЛ іноземцям (арт. 3, розд. III), так як московські бояри присягли на вірність Сигізмундові I й, відповідно, стали підданими великого князя.

Діти та кровні близькі зрадника могли зберегти за собою землі лише в тому випадку, коли ще до втечі їхній батько розділив їх між ними. У такому разі на користь господаря припадала лише частина зрадника (арт. 4, розд. I). Саме вказаними артикулами I Литовського статуту визначалося верховне право великого князя на розпорядження земельним фондом держави.

У сфері визначення правил та умов обігу земельної власності шляхти ключове положення унормовувалося арт. 15, розд. I. Згідно з ним, надавалося право відчужувати (продати, віддати, подарувати) не більше 1/3 маєтності²⁶⁹, а решту віддати під заставу (арт. 16, розд. I) з обов'язковим викупом, так як на заставні володіння не розповсюджувалося право давності (арт. 5, розд. X). В арт. 15, розд. I визначалася й процедура здійснення операції з нерухомістю. Так, шляхтич, який вирішив відчужити частину свого володіння, зобов'язувався отримати відповідний дозвіл у самого господаря, а за його відсутності — у регіональних чи місцевих урядників (панів, воевод, маршалків, старост). Причому в разі відчуження на землі, надані за особистим привілеєм великого князя, мали видаватися дозволи господаря. Цим же артикулом було передбачено штрафні санкції у випадку зловжи-

---

²⁶⁹ Про функціонування інституту «третини» у ВКЛ див.: *Bardach J.* Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI w. // *O dawnej i niedawnej Litwie.* — Poznań, 1988. — S. 120–139; *Блануца А.* Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському статуті та її рецепція до кінця XVI ст. // *Pirmaisī Lietuvas Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė.* — Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. — P. 99–106.

вання при здійсненні відчуження маєтностей чи земель. Так, якщо відчужувалася маєтність обсягом, що перевищувала її третину і за неї вже було сплачено кошти, то така транзакція мала бути скасована. Якщо ж у випадку, коли кошти, сплачені за третину маєтності, перевищували її реальну вартість, то їх надлишок переходив до великокнязівської скарбниці. Таким чином, у I Литовському статуті було передбачено можливі зловживання, а також механізми щодо їх подолання.

По суті, норма про обмеження продажу третини шляхетської земельної власності відображала намагання як самої шляхти, так і верховної влади стримати процес швидкого й масового перерозподілу земельної власності всередині стану. Влада зі своєї сторони намагалася таким чином утримати постійне скорочення числа дрібних землевласників, які складали основу війська ВКЛ.

В одній із книг ЛМ (№ 225), документи якої хронологічно припадають на перше десятиріччя після прийняття I статуту, міститься низка актів, пов'язаних із купівлею-продажем землі²⁷⁰. У деяких із них проступають рецидиви звичаєвого права, за яким не лише закладені, але й куплені маєтки підлягають викупу родичами²⁷¹. У цих актах відображене намагання землевласників утримати свої володіння в межах роду. Утім процес товаризації землі розвивався стрімко й число малоземельних або безземельних шляхтичів продовжувало зростати.

---

²⁷⁰ LM 225. — № 20. — Р. 35–36; № 34. — Р. 44; № 58. — Р. 60–61; № 62. — Р. 63–64; № 91. — Р. 76–77; № 98. — Р. 79–80; № 123. — Р. 96–97; № 157. — Р. 114; № 184. — Р. 129–130; № 251. — Р. 180–181; № 328. — Р. 228–229; № 337. — Р. 232–233; № 374. — Р. 256–258. та ін.

²⁷¹ LM 225. — № 62. — Р. 63–64; № 68. — Р. 65–66; № 114. — Р. 90–91; № 119. — Р. 94; № 220. — Р. 164.

Важливе положення, що визначало правомочність володіння шляхтою маєтностями чи землями, ґрунтувалося на функціонуванні права давності. Так, якщо шляхтич, котрий отримав у власність або володіння в результаті транзакції тут чи іншу маєтність і не пред'явив перед урядом (повітовим, великокнязівським) відповідні документи, тобто не здійснив запис до канцелярських чи повітових судових книг упродовж 10 років, то втрачав юридичні підстави на володіння нею. Якщо у власність чи володіння маєтність отримав неповнолітній шляхтич, то відлік права давності починався від часу його повноліття (для чоловіків — із 18, для жінок — із 15 років). Право давності не розповсюджувалося на шляхту, яка перебувала за межами держави, а початок дії такої норми відраховувався від часу її повернення на Батьківщину (арт. 18, розд. I).

Не менш вагоме значення для ринку нерухомості мало положення, за яким землі, надані шляхті за часів Казимира Ягеллончика, проте не підтверджені за правління його наступника Олександра Ягеллончика, усе ж визнавалися власністю того чи іншого шляхтича (арт. 19, розд. I). У цьому випадку яскраво ілюструється широко декларований литовськими володарями постулат «старини не рухаємо, новин не вводимо», яким гарантувалася непорушність усіх давніх порядків, у тому числі й один із базових у ВКЛ — право власності чи володіння на землю.

Як свідчила практика, дозволи великого князя або його представників на місцях радше слугували постфактумом (однак правова дія дозволу на укладення транзакції мала визначальне значення, бо у разі нехтування нею — транзакція визнавалася не правочинною) здійснення транзакцій шляхтою та лише затверджували факт зміни власника маєтності. У джерелах відклалися й відповідні документи, якими на юридичному рівні закріплювалися угоди

купівлі-продажу, оренди, застави, обміну, дарування тощо. Це або листи-дозволи на здійснення операції з нерухомістю («нонсенс»), або листи-підтвердження («підтвержене»). Що важливо, такі акти набували правомочності, коли великий князь підписував їх, перебуваючи на території держави. Винятки поширювалися лише на документи, якими надавався дозвіл на купівлю-продаж маєтності чи землі. Документи, що засвідчували пожалування чи підтвердження маєтності вічним правом, мали видаватися спільним рішенням великого князя й панамірадою лише під час вального сейму (арт. 25, розд. I).

Таким чином, низкою артикулів I Литовського статуту регулювався ринок землі та визначалися правові норми перерозподілу шляхетських земельних володінь. Відзначимо, що розглянуті вище нормативні положення, а також більшість артикулів, якими регулювалися практично всі сфери функціонування державного організму, стали результатом кодифікації як звичаєвих, так і правових норм, що широко застосовувалися в юридичній практиці Великого князівства Литовського задовго до створення I статуту²⁷².

I Литовський статут містив норми, за якими визначалися правила укладання транзакційних угод. Їх практичне застосування яскраво ілюструється конкретними договорами купівлі-продажу, застави, дарування або запису, оренди та обміну. Угоди (контракти) купівлі-продажу стали особливо поширеними у середині XVI ст.

---

²⁷² Див., як приклад, практичне застосування норм щодо регулювання ринку землі у ВКЛ до ІЛС: *Блануца А.* Транзакційні угоди шляхти Великого князівства Литовського у достатутівий період // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. — С. 196–202.

Цьому сприяла позитивна економічна кон'юнктура, що склалася як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Власне литовська, а також українська й білоруська шляхта після запровадження I статуту отримала певні можливості для розширення своїх володінь не лише за рахунок великокнязівських пожалувань, а й через купівлі, хоча й обмежені третиною від загальної величини маєтності. Причому придбані таким чином землі (купівлі) відразу отримували статус приватної власності шляхти.

У результаті здійснення купівлі віленським біскупом Яном у волинських шляхтичів Тихна й Олехна Гринковичів Козинських Ісаєвського дворища, а також полів і сіножатей Хотенового, Ловчого та Грем'ячого у Кременецькому повіті за 60 кіп грошів було оформлено відповідний запис продажу, датований 8 квітня 1532 р. в Луцьку. Указані володіння перейшли братам Козинським у спадок від їхнього батька Гринка Мжачича Козинського, які той вислужив у великого князя Олександра Ягеллончика. Продавці передавали новому власникові разом із володіннями також і документи, які підтверджували їхні права на вказані землі (у даному разі — привілей Олександра Ягеллончика Гринкові Мжачичу Козинському).

Тихно й Олехно Козинські в диспозиційній частині договору записали умову (санкцію), згідно з якою ані самі вони, ані їхні нащадки чи родичі не будуть у майбутньому претендувати на продані землі. Важливою складовою запису продажу мали стати притиснуті печатки свідків — авторитетних шляхтичів, присутніх безпосередньо під час оформлення угоди. Договір купівлі-продажу Козинських із віленським біскупом Яном своїми печатками засвідчили князі Василь Федорович Четвертинський і Юрій Михайлович Сокольський, пани Боговитин Петрович Шумбарський і Богдан Костюшкович Ставицький, котрий був

луцьким намісником, уповноважений князем Федором Михайловичем Чорторийським²⁷³. Наступного року віленський біскуп Ян збільшив свої володіння на Кременеччині. Про це свідчить запис продажу від 20 березня 1533 р. кременецького шляхтича Івашка Сенкевича Денисковича віленському біскупові на вислужені ним у великого князя Олександра Ягеллончика селище Демківці і двірець верх Вілії неподалік Кременця за 230 кіп грошів.

І. Денискович, як і попередній продавець земель віленському біскупу, зобов'язувався не претендувати на продані володіння, а також гарантував «оказывати и заводити и при его м(и)л(о)сти у праве мощно стояти и очищати, как скоро его м(и)л(о)сть мне через листъ свой розказати рачил под виною его ж м(и)л(о)сти тремасты копами грошей» та представляв усі документи на свої володіння: «а который листы и потвержене гос(пода)рей королей ихъ м(и)л(о)сти на тыи селища есми мел, ям тыи листы всии потверження ихъ м(и)л(о)сти его м(и)л(о)сти кн(я)зю Яну в руки дал, а тыи пенязи двесте копъ и тридцат копъ грошей зуполна у его м(и)л(о)сти взялъ»²⁷⁴. Свідками укладання контракту стали князі Іван та Федір Михайловичі Вишневецькі, Кузьма Іванович Заславський, ейшицький державець, а також пан Боговитин Петрович Шумбарський, котрий одночасно обіймав уряди кременецького судді, городничого та мостовничого²⁷⁵.

У 1542 р. литовські шляхтичі Брожин, Мартин та Урбан Станіславовичі Борбенаевичі разом зі своєю матір'ю продали власні сіножаті Петрові Станкевичу Гуделю, ключнику князя Миколи Радзивілла й підберезького

---

²⁷³ AGAD. ZDP. — Sygn. 4789. — К. 1.

²⁷⁴ Ibid. — Sygn. 4790. — К. 1.

²⁷⁵ Ibid.

плебана, за 310 кіп грошів литовських. У документі було також визначено «заруку» (своєрідна компенсація за недотримання або порушення умов укладеного договору)²⁷⁶ на господаря в розмірі 12 рублів грошів. Цей контракт купівлі-продажу було укладено 3 серпня в Підбереззі й скріплено трьома печатками²⁷⁷. Подібна форма запису продажу маєтності зберігалася і напередодні запровадження другої редакції статуту. Так, 20 квітня 1562 р. господарський маршалок князь Олександр Андрійович Сангушкович Кошерський оформив у Вільні запис продажу Річицького маєтку шляхтичеві Матису Савицькому за 4 тис. кіп грошів литовських²⁷⁸. Якщо в попередніх прикладах у змісті договорів купівлі-продажу ми не знаходимо вказівок про відчуження третини маєтностей їх власників (вочевидь, це малося на увазі як певна аксіома), то князь О. Сангушкович Кошерський уважав за необхідне у своєму запису вказати на те, що «вынявши з третее части всихъ именей моихъ отчизных, одно имень мое Речицу, лежащее на Полесьи mezi волостьми Ратечскими и Ковелскими Хотяшева, продал есми тое имень свое Речицкое пану Матису Савицькому»²⁷⁹. Із цього запису видно, що Річицький маєток не перевищував третю частину від усіх володінь князя.

---

²⁷⁶ Про інститут заруки див.: *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). — К., 2005. — С. 22; *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawnohistoryczne.* — 1985. — Т. XXXVII. — З. 2. — С. 123–137; *Idem.* Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku. — Warszawa, 1993.

²⁷⁷ Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. — F. 6–190. — Аруг. 1.

²⁷⁸ AGAD. ZDP. — Sygn. 4806. — К. 1.

²⁷⁹ Ibid.

Цікаву інформацію про особливості перерозподілу земельного ринку надають привілеї та підтверджувальні листи литовських володарів. Так, 27 вересня 1538 р. у Кракові господарський боярин Іван Леонович отримав лист-підтвердження від Сигізмунда I Старого на свою вислугу й купівлю. Купівля в листі означена наступним чином: «Кгардиянь кляштора панны Марии у Вильни князь Юрий зъ дозволеньемъ всее братьи свое тамошнее продали ему два человеки отчизныхъ того кляштора панны Марии на ймя Мартина Неверовича а Юхна Дацевича зъ братьею, и з детми ихъ, и со всеми полми, сеножатми, дубровами, з водами и службами тыхъ людей, з данми грошовыми и медовыми и иншими всякими пожитки, которыи от давныхъ часовъ з оныхъ людей бывали и со всимъ с тымъ, якъ ся тыи люди здавна в себе мають за сорок копь грошей литовскихъ вечно»²⁸⁰. Великий князь своїм рішенням наказував І. Леоновичу «держати и вживати водле купли свое и листов купчихъ на вечные часы, а с тою выслугою, которую на князи Матфеи выслужил, маеть онъ князю Матфею служити до его живота, а по животе князя Матфеевомъ воленъ он самъ и его потомки з оными двема человеки кому хотят служити водле листу его, который онъ на то в себе маеть. И на то дали есмо ему сесь нашъ листъ, до которого и печать нашу казали приложити»²⁸¹.

Із таких листів можна також почерпнути інформацію про обіг тих чи інших володінь. Зокрема в диспозиційній частині привілею польського короля й великого князя литовського Сигізмунда II Августу від 12 листопада 1557 р. раконтішському намісникові Дмитрові Ігнатовичу на

---

²⁸⁰ Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. — F. 6—166. — Аруг. 1.

²⁸¹ Ibid.

будинок у Вільні вічним правом згадується попереднє надання цього будинку Сигізмундом I Старим панові Богданові Скипорову, котрий невдовзі продав цей двір предкові Дмитра — Войтехові Павловичу Влошку («ино ач колбек тот продок его Войтех Павлович Влошко сам доброволне под право местское был поддался и почал был к нему через который час послушенство чынити»²⁸²).

Дмитро Ігнатович виклопотав у Сигізмунда II Августу підтверджувальний лист на вказану маєтність. Господар задовольнив прохання шляхтича наступним чином: «Тот дом его в месте Виленском лежащий за рекою Вилнею против пляцу пани Войтеховое Носилевское от права местского и всяких поплатков капщизны, повинностей и послушенства к нему належачого и от стояня в нем господою кожного гостя и дворан наших вызволили есмо, и сим нашим листом вызволяем и подтвержаем то ему самому, его жоне, детем и их потомком вечно и навеки непорушно»²⁸³. Як бачимо, перш, ніж указаний будинок у Вільні потрапив у власність до Дмитра Ігнатовича, він змінив двох господарів.

Не менш поширеними документами, які засвідчували стан ринку землі у Великому князівстві Литовському, були дарчі угоди. Як правило, такі договори уклалися в колі кровних чи близьких родичів, а також між патронами та слугами. Так, дарчим записом від 13 листопада 1530 р. у Коріжичах шляхтич Сенко Гринкевич Гавсович подарував своєму патрону луцькому старості князю Федору Михайловичу Чорторийському третю частину купленого у свого брата Федка маєтку Тудорова. У договорі була обумовлена санкція («а я, Сенко Гавсович, и жона, и

---

²⁸² Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir Rankraščių skyrius. — F. 93–1. — Аыр. 73.

²⁸³ Ibid. — Аыр. 73 v.

брата, и сестры, и ближнии мои не маем ся ни чим у тую третью част уступовати, и ни о то з их милостью правом правоват, ани з детьми их милости и вже некоторыми причинами того под их милостью того поискивати не маем») та визначалася зарука в розмірі по 100 кіп грошів на користь князя і замок Новгородок. Що цікаво, у цьому ж документі С. Гавсович зробив запис, згідно з яким заставляв князю Ф. Чорторійському дві третини маєтку Тудорова у сумі 80 кіп грошів «до живота» заставника²⁸⁴. Даний документ ілюструє поширену на той час практику, яким чином шляхта оминала нормативні положення про заборону відчуження всієї маєтності цілком. Численні приклади свідчать, що згідно зі статутними артикулами шляхтичі продавали чи дарували третину маєтності, а дві третини або віддавали у заставу чи в оренду у позитивний термін («до живота» заставника або орендодавача).

Із підтверджувального листа Сигізмунда II Августа від 24 грудня 1552 р. у Вільні дізнаємося, що новгородський воевода, маршалок дворний, підскарбій земський, староста слонімський і мстибоговський пан Іван Горностай подарував своїй дружині пані Марії Богданівні Заславській чотири двори «з двори мурованными и деревеными по своемъ животе до ее живота на доживотное ее мешканье и к тому и иншии речи, и самъ то усты своими нам обявил и привилеем нашим господарскимъ то в нас ей потвердилъ». Далі І. Горностай, шануючи вірність і цнотливість своєї дружини, розпорядився наступним чином: «Одно именьє с тых именей своих купленное дал даровал и записал ей малжонце своей с тых чотырех дворцов своих один двор свой Солнининский з дворцомъ, Мустенянский з будованьемъ дворным и с пашнею дворною, и с челядью

---

²⁸⁴ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей (далі — РНБ. ОР). — Ф. 293. — Оп. 1. — Ед. хр. 43. — Л. 1.

неволюю, и с паробками и людми тяглыми, и со всеми землями тых дворцов, и с озера и со всем на все, яко его милость *тот* двор купил и што к нему прислужил *от* всих детей, сынов, дочок и *от* близких своих по своемъ животе вечно и навеки непорушно». Таким чином, І. Горностай надавав право дружині по його смерті вільно розпоряджатися подарованими дворами й до того ж «*от* інших близких своих ее заховываючи и в моц, и в поживанье, и в шафование по своем животе *тоей* малжонце *своей* пускаючи»²⁸⁵.

Такий самий прихований механізм переходу нерухомості в повному обов'язі від одного власника до іншого простежується у двох транзакційних договорах між подружжям Пронських. Так, першим листом від 11 січня 1556 р. у Вільні дружина житомирського старости князя Андрія Глібовича Пронського Ганна Миколаївна Сапіжанка записала своєму чоловікові 8 тис. кіп грошів литовських заставним правом на двох частинах своїх «именей отчизныхъ и материстых. Того есть меновите именья подъ Браславлемъ Литовскимъ лежащие, замокъ и место, и кажно дворъ и место Задвичье, двор Лужьки, а в Литве дворъ Ятвезьско, двор Титовячы и двор Овновячы в Жомайти». Мотивацією позики було те, що князь А. Пронський зазнав значних збитків. У договорі також визначалася зарука у 2 тис. кіп грошів литовських²⁸⁶.

Своїм другим листом, датованим як і попередній, Ганна Миколаївна Сапіжанка дарувала своєму чоловікові, посилаючись на відповідний артикул статуту, третю частину всіх своїх володінь²⁸⁷. Таким чином, вона спочатку

---

²⁸⁵ Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. — F. 4—10. — Аыр. 1.

²⁸⁶ Ibid. — F. 2—48. — Аыр. 1.

²⁸⁷ Ibid. — F. 2—49. — Аыр. 1.

записала дві частини борговим записом, а третю подарувала, у результаті чого відчужила всі свої володіння на користь А. Пронського. У двох випадках княгиня зверталася з проханням до віленського воєводи пана Миколая Радзивілла, щоб її договори було внесено до замкових книг. Тим самим укладені угоди засвідчувалися публічно.

5 березня 1555 р. у Вільні датується договір, згідно з яким Ганна Миколаївна Сапіжанка та її чоловік князь Андрій Глібович Пронський дарували дядьку Сапіжанки дворному маршалку князю Павлу Івановичу Сапізі (на знак подяки за його опікунство над Сапіжанкою) і записували вічним правом «часть мою всю имени Понемоня и Кгедикголдишок, которая на мене, Ганну Михайловну, по небожчику пану Фридриху Ивановичу Сопезе, дядьку мему, приржоным спадком пришла, якъ двор, такъ бояр, слугъ путных, людей тяглых месцких и их земель, так и челяди невольное, пашен, пол лесов, боров, бортей, дубров, пуць, сеножатей, озер, лововъ звериных, пташих и бобровых гон, рекъ, ставовъ и всяких пожитков пеняжных, медовых, житных, дяколных и куничных»²⁸⁸. Наведені приклади дарчих угод підтверджують положення про обіг шляхетських маєтностей шляхом дарування в колі родичів.

Серед шляхтичів широко практикувалося укладання заставних та орендних договорів, натомість меншого поширення набули угоди обміну. Як зазначалося вище, шляхом укладання заставних чи орендних контрактів шляхта могла приховувати свої наміри щодо відчуження власних володінь у повному обсязі. Утім дані договори також надавали можливість вирішувати фінансові проблеми. Адже передаючи у заставу чи в оренду маєтності шляхтичі отримувала готівку для нагальних потреб і тим

---

²⁸⁸ Ibid. — F. 2–47. — Аруг. 1.

самим не втрачали своїх володінь, маючи можливість викупити їх у випадку застави, а у випадку оренди — припинити її. Так, наприклад, за умовами договору застави від 15 березня 1540 р. київський воєвода пан Андрій Якубович Немирович отримав 1600 кіп грошів литовських (солідна для того часу сума). Він заставив 2/3 всіх своїх володінь, як отчизних, так і материзних, своєму синові Станіславові²⁸⁹.

В орендних договорах чітко визначався термін оренди та її вартість. Наприклад, листом від 25 квітня 1563 р. луцький та острозький єпископ Марко Жоравницький повідомляв перед луцьким замковим урядом, що передає в оренду князеві Іванові Чорторійському Медківське дворище з виплатою щорічно по 5 кіп литовських грошів²⁹⁰. Двома днями пізніше князь і луцький та острозький єпископ уклали відповідний контракт²⁹¹, а через півтора місяці (19 червня 1563 р.) І. Чорторійський отримав від Сигізмунда II Августа підтверджувальний лист, за яким йому та його нащадкам надавалося право на володіння церковним дворичем Медківським, отриманим в оренду від луцького й острозького єпископа Марка Жоравницького зі щорічною виплатою по 5 кіп литовських грошів на користь соборної церкви Іоанна Богослова в Луцьку²⁹².

Контракти обміну укладалися шляхтою здебільшого за потреби або для концентрації своїх володінь у межах однієї господарсько-адміністративної одиниці, або ж при зміні місця проживання (наприклад, унаслідок отримання уряду в іншій адміністративній одиниці). Так,

---

²⁸⁹ Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. — F. 72–1820. — Арг. 1.

²⁹⁰ РНБ. ОР. — Ед. хр. 176. — Л. 1–2.

²⁹¹ Там же. — Ед. хр. 177. — Л. 1.

²⁹² Там же. — Ед. хр. 178. — Л. 1.

договором обміну від 17 листопада 1536 р. Федір Якович Вористський віддавав боярину маршалка Волинської землі свої села Лепесовку та Радощівку в обмін за маєток Біличі²⁹³. Згідно з контрактом від 12 квітня 1540 р., князь Дмитро Іванович Путятич обмінявся з паном Іваном Ілліничем селами «во Дрюцку на имя сельцо Ильи Диринича, а Харкович». Село Дириничі отримав І. Іллінич з усіма прилеглими землями, а князь Д. Путятич одержав село Харковичі «так жо со всем, какъ пан Ивашко держаль [...], а менили есмо промежи собою вечно непорушно при наших животех и по насъ будучимъ ближнимъ нашим и детемъ нашим ненадобно того рушати»²⁹⁴.

Траплялися й випадки, коли в обміні маєтностей були зацікавлені представники правлячої династії. Наприклад, 29 вересня 1544 р. королева Бона Сфорца ініціювала укладення угоди обміну з луцьким старостою князем Андрієм Михайловичем Сангушковичем Кошерським. Згідно з контрактом, останній (а також усі наступні луцькі старости) отримував у володіння Луцьке війтівство взамін за Мельницький маєток. Цим договором також визначалися умови відносин луцького старости з луцьким лентвійтом²⁹⁵.

У 1565 р. ініціатором укладення договору обміну з Сигізмундом II Августом став дорогицький зем'янин Матис Савицький Так, 23 травня 1565 р. було укладено угоду обміну великого князя литовського з М. Савицьким, за якою ініціатор договору прохав у господаря взяти «до свого столу» (у власність) куплений у князя Олександра Андрійовича Сангушковича Кошерського за 400 кіп

---

²⁹³ Там же. — Ед. хр. 115. — Л. 1.

²⁹⁴ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział 1 (Archiwum Nieświeskie). — Sygn. 7609. — К. 1.

²⁹⁵ Ibid. — ZDP. — Sygn. 4805. — К. 1.

литовських грошів маєток Річицю у Володимирському повіті й надати взамін 60 волок землі в Упітській волості. Дане прохання М. Савицький мотивував тим, що він надалі не може володіти Річицею через постійні сутички річицьких підданих із сусідніми ковельськими. Великий князь зважив на аргументи дорогицького зем'янина й погодився на обмін, у результаті чого видав М. Савицькому відповідний транзакційний договір²⁹⁶.

Вище аналізувалося нормативне положення (арт. 19, розд. I), згідно з яким за шляхтою визнавалося право на володіння маєтностями, якщо їхній власник мав відповідні надавчі або підтверджувальні листи Казимира Ягеллончика чи його нащадків. Саме дана норма широко функціонувала у сфері ринку землі шляхти ВКЛ, що підтверджується низкою документів. Так, книги записів ЛМ здебільшого й зберігають інформацію про великокнязівські надання та підтвердження. Механізм укладання транзакційних договорів набував щодамі більшої досконалості, тому з часом оформився стандарт формуляра відповідних договорів оренди, застави, обміну й запису²⁹⁷.

Процес отримання великокнязівського підтвердження на володіння тією чи іншою маєтністю мав декілька складових. Спершу шляхтичі укладали відповідний транзакційний договір, потім вони його оприлюднювали: записували або у замкові книги (у вказаний період по різних регіонах держави вони зберіглися нерівномірно й часто

---

²⁹⁶ Ibid. — Sygn. 4807. — К. 1.

²⁹⁷ Про формуляр транзакційних договорів див.: *Лазутка С., Валиконите И., Карпавичене Й.* Введение // Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylą knyga. — Р. СІ; *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. — К., 2007. — С. 86–97; *Його ж.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти... — С. 6–22.

через незадовільне збереження містять фрагментарні дані про реальний стан їх джерельного наповнення), або до книг ЛМ. Таким чином, теоретично документи угоди мали зберігатися у двох контрагентів (набувача та збувала землі), а також переписана копія впису до замкових чи до книг ЛМ. За потреби власник маєтності міг отримати ще одну копію угоди — т. зв. випис²⁹⁸. Після цього власник маєтності клопотав перед великим князем із проханням, щоб той видав йому підтверджувальний лист на володіння. Саме така процедура забезпечувала шляхтичу правомочність його дій щодо оформлення документів на володіння його нерухомістю, а підтверджувальні листи великих князів литовських слугували відповідним гарантом у разі можливих судових процедур, порушених проти землевласника. Тому шляхта ВКЛ намагалася якнайшвидше отримати такі листи.

Так, підтверджувальні листи на свої купівлі від Сигізмунда I Старого отримали князь Костянтин Іванович

---

²⁹⁸ Наведемо типовий приклад отримання випису. 1568.05.12, Поневіж. Випис із книг земських упітських, за змістом якого господарський зем'янин Упітського повіту Станіслав Юрійович продав упітському земському судді пану Бартоломею Яновичу Левону «службу людей своїх властних отчизних у повіте Упитском лежачую найме Грица Рувовича і з синми его за певную суму пенязей за пядесят коп. грошей литовських на вечность». Цей запис він вніс спочатку до книг упітських гродських і звернувся з проханням до земського судді перенести його до книг земських. Земський упітський підсудок Якуб Юрійович Лемеша та писар Ян Млечко перевірили, чи була на виписі печатка й чи цей випис було підписано свідками (ними виявилися: упітський державця князь Іван Крошинський та гродської упітський писар). Перевіривши це, підсудок наказав слово у слово перенести гродський випис у земські книги (див.: Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir Rankraščių skyrius. — F. 93–441. — Аур. 1–2 v.).

Острозький (1529.02.17, Вільно)²⁹⁹, Дашко Васильович (1532.12.10, Краків)³⁰⁰, волинський зем'янин Василь Юрійович (1533.04.06, Краків)³⁰¹, князь Федір Андрійович Сангушкович (1533.08.12, Вільно³⁰², 1533.09.10, Вільно)³⁰³, князь Ян, біскуп віленський (1533.10.10, Вільно³⁰⁴, 1534.09.22, Вільно)³⁰⁵, господарський дворянин Томко Сачкович (1536.01.02, Вільно)³⁰⁶, князь Василь Михайлович Сангушкович (1536.05.20, Вільно)³⁰⁷; на застави князь Ілля Костянтинівич Острозький (1535.04.07, Вільно)³⁰⁸; на записи або дарчі договори князь Ян, біскуп віленський (1531.03.06, Краків³⁰⁹, 1533.10.08, Вільно)³¹⁰, волинські зем'яни Яцько Яцькович Склєнський

²⁹⁹ Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001 (далі — LM. 12). — № 705. — P. 542–543.

³⁰⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 361 об.–363; LM 17. — № 289. — P. 286–287.

³⁰¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 425–426; LM 17. — № 331. — P. 327–328.

³⁰² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 480–481 об.; LM 17. — № 380. — P. 365.

³⁰³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 490 об.–491 об.; LM 17. — № 387. — P. 371–372.

³⁰⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 498 об.–499 об.; LM 17. — № 392. — P. 376–377.

³⁰⁵ AGAD. ZDP. — Sygn. 4786. — К. 1.

³⁰⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 601 об.–603; LM 17. — № 490. — P. 458–460.

³⁰⁷ AGAD. — ZDP. — Sygn. 4805. — К. 1.

³⁰⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 578 об.–581 об.; LM 17. — № 467. — P. 438–441.

³⁰⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 150 об.–151 об.; LM 17. — № 81. — P. 125–126.

³¹⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 493–495; LM 17. — № 390. — P. 373–375; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 495 об.–498 об.; LM 17. — № 391. — P. 375–376.

(1532.03.16, Краків)³¹¹ та Олехно Богданович Княгининський (1533.03.01, Краків)³¹², князь Федір Михайлович Чорторийський (1534.03.01, Вільно)³¹³, вінницький зем'янин Грицько Олексійович (1536.03.12, Вільно)³¹⁴. Такі ж приклади можна наводити й у період правління інших литовських володарів³¹⁵. А наведений перелік підтверджень Сигізмунда I Старого лише за 1529–1536 рр. дає чітке уявлення про масштаби операцій зі шляхетською нерухомістю й, відповідно, про стан ринку землі у Великому князівстві Литовському.

---

³¹¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 254 об.–255; LM 17. — № 197. — Р. 216.

³¹² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 432 об.–433 об.; LM 17. — № 339. — Р. 332.

³¹³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 547–547 об.; LM 17. — № 431. — Р. 412–413.

³¹⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 612–613; LM 17. — № 500. — Р. 468.

³¹⁵ Див., напр.: *Блануца А.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 124–140; *Його ж.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Terra cossacorum*. — К., 2007. — С. 434–455; *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. — К., 2007. — С. 17–19; *Блануца А.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 78–97; *Блануца А.* Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV — начало XVI столетия) // Российско-польский исторический альманах. — Вып. 3. — Ставрополь; Волгоград, 2008. — С. 117–122.

4.3.3. Ринок землі в останній період правління Ягеллонів у ВКЛ (60-ті — початок 70-х рр. XVI ст.)

Указаний період припадає на останні роки правління Сигізмунда II Августу, коли у Великому князівстві Литовському було впроваджено II статут (1566 р.), а також стартували важливі реформи — судова й адміністративно-територіальна. У вирі цих бурхливих зрушень продовжив стрімко набирати обертів і ринок землі. Цьому сприяло зняття обмеження на продаж шляхетської землі та нерухомості.

II Литовський (Волинський) статут низкою артикулів визначав економічні умови шляхетського землеволодіння, які певною мірою стосувалися ринку землі. Документ закріплював права й норми, за якими повинні були здійснюватися контракти із земельною власністю. Порівняно з першим, другий статут скасовував усі обмеження на розпорядження приватними володіннями шляхти. Суто формальним явищем стало й «шафвання» (розпорядження) вислугами, пожалуваними великими князями литовськими. Для того, щоб продати, дарувати чи записати вислужений маєток потрібна була лише формальна згода великого князя, відмова на яку стутутовим артикулом не передбачалася: «Только пришедшы и постановившы се передъ нами Господаремъ и зъ ведомомъ нашимъ, а мы того боронити не будемъ» (арт. 34, розд. III)³¹⁶.

Симптоматично, що вагому юридичну силу зберігали письмові документи-надання попередників Сигізмунда II Августу. Посилання на зазначені документи знімали

---

³¹⁶ Тут і далі посилання на видання II Литовського статуту: Статут Великого князства Литовского 1566 года // Издание Императорского Московского общества истории и древностей российских. — Кн. 23. — Москва, 1885. — Материалы.

будь-які сумніви щодо правомірності володіння тим чи іншим маєтком або землею (арт. 36, розд. III).

Як зазначено вище, принциповим моментом в еволюції приватної власності було оголошення вільної, без обмежень, торгівлі земельними володіннями. Так, за I Литовським статутом шляхті можна було продавати лише 1/3 частину своїх маєтків, а решту 2/3 — віддавати у заставу (арт. 16, розд. I). Це положення засвідчило функціонування так званого права близькості, яке було інструментом охорони маєткових позицій тієї групи шляхетської верстви, якій загрожувала втрата земельної (отчизної чи діди́зної) власності через активність на ринку нерухомості більш заможних конкурентів³¹⁷.

II Литовський статут у своїй початковій редакції залишив без змін артикули, що стосувалися торгівлі земельною власністю³¹⁸. Утім натиск станів, передусім шляхти, призвів до того, що на Берестейському сеймі у червні 1566 р. була прийнята зміна (поправа) до вже готового тексту статуту. Так звана «берестейська поправа» замінила перший, другий, третій і четвертий артикули початкової редакції одним новим, згідно з яким знімалися всі обмеження на операції із земельною власністю³¹⁹.

Таким чином, II Литовський статут проголосив вільну торгівлю земельною власністю. Тим самим він заклав підґрунтя до стрімкого росту ринку нерухомості та відповідно до поглиблення майнової диференціації всередині

---

³¹⁷ *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średniowiecznej Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. — Т. XXIII, Z. 2. — 1971. — S. 196–197.

³¹⁸ *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. — Lwów, 1916. — S. 45.

³¹⁹ *Bardach J.* Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. — Poznań, 1988. — S. 136.

шляхетського стану. Утім власники маєтків і землі не поспішали продавати цілком свої володіння. У цей період, як показують спеціальні дослідження, у більшості випадків об'єктом купівлі-продажу, як і в попередні достатутіві роки, залишалися частини сіл або маєтків. Таку ситуацію можна частково пояснити тим, що на другу половину XVI ст. земельний фонд, зокрема Волині, в основному був сформований, і в подальшому відбувався процес перерозподілу шляхетських земельних володінь³²⁰. Подібна ситуація простежувалася й на білоруських землях Великого князівства Литовського, де вже починаючи з першої половини XVI ст. «формування нових феодальних володінь ішло тепер за рахунок перерозподілу земельної власності у середині класу феодалів»³²¹.

В статті «О записех именей купныхъ» чітко й детально визначалися умови оформлення контрактів купівлі-продажу шляхетських маєтків і землі. Наголошувалося на обопільній згоді сторін, що укладали такі угоди, обов'язковості їх публічного оформлення та запису до земських книг новоствореного у ході реформ земського суду.

Факти дотримання зазначених у статуті вимог на практиці підтверджують актові матеріали, зокрема створеного за адміністративною реформою Волинського воєводства. Наприклад, договір купівлі-продажу від 8 жовтня 1571 р., укладений Олександром, Михайлом, Яном і Василем Жоравницькими з князем Богушем Корецьким, було скріплено їхніми власними печатками. Окрім того, ці

---

³²⁰ *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти... — С. 74–75.

³²¹ *Менжинский В.С.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история белорусского землевладения первой половины XVI века // Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов Академии наук СССР / Под ред. Пашуто В.Т., Хороскевич А.Л., Щавелева Н.И. — Т. II. — Москва, 1989. — С. 194.

особи «для лепшого твердості, и ведомости, и певнейшого умоцнення сего листу» просили авторитетних шляхтичів Волинського воєводства (на території якого знаходився об'єкт купівлі-продажу) Михайла Єловича Малинського, Михайла Вільгорського, королівського маршалка Олександра Вагановського, володимирського військового Василя Гулевича, луцького земського писаря Михайла Коритенського, а також братів Михайла та Івана Хрінницьких засвідчити цей договір своїми підписами й печатками³²².

Окрім продажу частин маєтків, навіть виходячи з позицій збереження володінь у межах родинного оточення, шляхта або ж була вимушена, або задля заробітку продавала свої володіння без обмежень. Так, 16 лютого 1567 р. шляхтянка Опранка Петрова Волчковна продала цілком свою материзну частину маєтку Жаскова за 10 кіп грошів своїм братам Олехну, Петру і Федору³²³, а 21 жовтня 1570 р. інша шляхтянка, Ганна Василева Радовицька, продала пану Станіславу Граєвському свою дідичну частину маєтку Радовичі (ціна в договорі через незадовільний стан збереження невідома)³²⁴. 9 квітня 1571 р. княгиня Катерина Василева Ружинська, опираючись на норму статуту «ижъ волно каждому зъ станов шляхетских не только третю част имени своего, але и все з доймою кому хочечи от детей и потомков и близких отдаляючи на вечность продати», продала Роговицький маєток пану Івану Воритському за 600 кіп грошів³²⁵.

У випадку ж, якщо угода не була внесена до земських книг чи не скріплена печатками шляхтичами-свідками,

---

³²² Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 379.

³²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. — Ф. II. — Спр. 22217–22241. — Арк. 27–28.

³²⁴ Там само. — Арк. 45–48 зв.

³²⁵ Там само. — Арк. 49–52 зв.

вона вважалася недійсною («тогда таковой лист або запись у права mocy никоторое мети не будеть» — арт. 6, розд. VII). До того ж за статутним артикулом усі приватно-правові договори повинні були вноситися до земських актових книг того повіту, в якому розташовувався об'єкт угоди (арт. 3, розд. VII). Утім робота земських повітових судів була регламентована певними днями («рочками земськими»), тому під час перерви в роботі судів записи таких контрактів дозволялося вносити до ґродських книг (ґродські суди працювали регулярно), а потім, упродовж часу, що не перевищував одного року, перенести у земські книги. Таке положення відображене в арт. 2, розд. VIII статуту. Норми ж реалізації цього пункту дуже часто зустрічаються у відповідних записах, здійснених шляхтичами. Зокрема в наведеній вище угоді братів Жоравницьких із князем Б. Корецьким натрапляємо саме на такий випадок. Тобто Жоравницькі зобов'язувалися внести продажний запис «на перший ден заседаня суду земського кремьянецкого до книг земскихъ судовыхъ явне зознати и записат его дати»³²⁶.

Статутіві положення дають також відповідь на питання володіння маєтностями й землею де-факто, однак не де-юре. Так, у випадку отримання спадку ще за життя свого батька син не отримував права розпоряджатися виділеним спадком: «Не можетъ записувати, ни продати, а ни отдати, а ни сумы никоторое на томъ записувати, оли жъ бы въ руках своихъ мелъ» (арт. 7, розд. VII). Тільки після смерті батька він ставав повноправним власником успадкованих маєтностей.

У наступному артикулі зафіксована норма, за якою вищу юридичну силу мала перша, тобто раніше від усіх інших укладена угода. Заборонялося також робити «дожи-

---

³²⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — № СХІІІ. — С. 378.

вотні» (пожиттеві) записи кілька разів на одній і тій самій маєтності, — за винятком, коли майбутній отримувач такого запису помер раніше надавача. У такому випадку власник-надавач міг оформити «доживотний» запис на іншу особу (арт. 8, розд. VII). Варто зауважити, що для угод купівлі-продажу встановлювалася так звана «давність земская» — положення, за яким усі борги (після 10-річного терміну з дня заборгування) на продану маєтність втрачали юридичну силу: «И въ молчанью былъ о тотъ долгъ десеть летъ, черезъ давность земскую, и правомъ его не находыль (арт. 10, розд. VII).

У литовському праві передбачалася юридична норма про страхування угод-транзакцій із земельною власністю. Розглянемо це положення на прикладі дарчих записів. Із боку дарувальника або його родичів давалися певні гарантії новому власникові на даровану нерухомість від можливих у майбутньому претензій щодо останньої. Ідеться про так звану «заруку»³²⁷ — добровільно взяте та юридично оформлене дарувальником фінансове зобов'язання, що страхувало одержувача даровизни. Як правило, умовами заруки передбачалося, що в разі, коли хто-небудь став претендувати на дарований маєток або своїми діями перешкоджав («чинив переказу») власникові даровизни у його законному володінні, то така особа мусила виплатити відповідну заруку (означену у договорі дару) на користь короля чи суду, а також власника, причому сума виплати ділилася порівну між власником та коро-

---

³²⁷ Див.: *Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne. — 1985. — Т. XXXVII. — Zeszyt 2. — S. 123–137; Idem. Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku. — Warszawa, 1993. — 193 s.; Steponavičėnė L. Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. 2002. — Т. 10. — P. 9–21.*

лем: «Тогда тую заруку зъ уряду положоную маеть платити половицу на нась, Господара, а половицу стороне жалобливой», а також не повинна була перевищувати вартості майна — «а ведже зарука болшая не маеть быти только водле важности тое речы» (арт. 49, розд. IV). Приміром, волинський шляхтич Ян Венгленський у дарчому запису на маєтність своїй дружині Марині Марковській (18 червня 1572 р.) визначив суму заруки у 600 кіп литовських грошів, причому в разі порушення угоди дарування належало виплатити 300 кіп грошів «на вряд кгородский Луцкий або Володимерский и малжонце моей милой другую 300 коп грошей литовских»³²⁸. Загалом суму заруки визначали залежно від «важності речі», тобто вартості зафіксованої в дарчому акті маєтності. Слід зазначити, що заруки оформляли як у дарчих, так і у всіх інших актах приватної волі — купівлі-продажу, обміну, застави, оренди.

Дарчі угоди в контексті визначення стану ринку землі можна розглядати як перерозподіл нерухомості в межах кола родичів або прихований правовий спосіб передачі у власність маєтності чи її частини особі, яка не пов'язана родинними зв'язками. Здебільшого такі дарування проходили як розрахунок за певну підтримку чи надану послугу дарувальнику з боку впливового в регіоні шляхтича. У родинному колі дарування практикувалося чоловіками своїм дружинам за внесений у його дім посаг. Наприклад, 12 січня 1570 р. Іван Ляховський своїм дарчим листом записав дружині Гелені дві частини маєтків Ляхова та Щенютина, окрім віна на третій частині указаних володінь³²⁹. Цього ж року, 10 квітня, інший шляхтич Кирик

---

³²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. — Ф. II. — Спр. 22217–22233. — Арк. 78.

³²⁹ Там само. — Спр. 22217–22235. — Арк. 3–7.

Дривинський дарчим записом відписав своїй дружині Ганні Гаврилової Яковицькій третю частину свого вотчинного маєтку Дривина³³⁰.

II Литовський статут закріпив правові норми, що стосувалися заставного землеволодіння, яке у другій половині XVI ст. набуло значного поширення в поземельних операціях шляхти, які визначали стан ринку землі. Оскільки спеціальних обрахунків за такими типами операцій із нерухомістю за першу половину XVI ст. авторові невідомо, то про кількісні показники можна судити в розрізі статистики по території Луцького повіту Волинського воєводства за другу половину XVI ст., де за означений хронологічний відтинок шляхтою було укладено близько 500 заставних угод³³¹. Дані підрахунки зроблено на основі ґродських і земських актових книг Луцького повіту. Для прикладу, в останні роки правління Сигізмунда II Августа до луцької земської актової книги (1570–1575 рр.) за 1570–1572 рр. було внесено кількадесят записів договорів купівлі-продажу, застави, дару та оренди³³². Можемо також на основі підрахунків за збереженими актовими книгами Кременецького земського суду навести кількісні дані про транзакційні договори по Кременецькому повіту за час, що нас цікавить. Так, від 1568 по 1571 рр. (попри фрагментарне збереження актових книг за цей період) до земських книг Кременця було внесено 4 договори оренди, 8 — купівлі-продажу, 11 — дарування, 13 — застави³³³.

---

³³⁰ Там само. — Спр. 22217–22239. — Арк. 23–24 зв.

³³¹ *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти... — С. 79.

³³² Підрах. за: ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 13–760.

³³³ Підрах. за: Там само. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 1–2, 4; Кременецький земський суд: Описи актових книг XVI–XVIII ст. — Вип. I. Книги 1–11 (1568–1598 рр.). — К., 1959.

За статутним положенням заставні угоди укладалися тоді, коли певна особа позичала в іншій якусь суму грошей, зобов'язуючись у випадку невиконання боргу в домовлений час віддати у володіння позикодавцеві частину свого рухомого й нерухомого майна до сплати всієї суми (арт. 15, розд. VII). Так, наприклад, в угоді від 6 лютого 1567 р. князь Лев Сангушко Кошерський узяв позику (2 тис. польських золотих) у городельського єврея Марка і зобов'язувався в разі несплати у визначений термін усієї суми боргу віддати у заставне володіння свій маєток Завидів³³⁴.

Особливістю заставних угод було те, що позикодавець користувався маєтком, відданим у заставу, як процентом із наданої в борг суми. Така форма застави була притаманна як староримському, так і праву новоевропейських народів, а також була відомою й у Московській державі. Економічне значення застави полягало в тому, що заставний власник «отримував право на повинності, які виконувалися селянами в маєтності, але не на самих селян»³³⁵.

Потрібно наголосити, що маєтки й землі не можна було викупити достроково («межы роковъ»). Якщо до закінчення обумовленого терміну борг не виплачувався, то застава автоматично продовжувалася ще на рік, тобто в даному випадку правило земської давності на заставні угоди не поширювалося, що й було обумовлено відповідним статутним артикулом: «и каждая застава давности земское не мела» (арт. 14, розд. VII). Навіть у випадку, коли помирав заставник, то право викупу автоматично переходило на його родичів (арт. 15, розд. VII). Підтвердження такої норми знаходимо, наприклад, в акті

---

³³⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — № LXX. — С. 195–196.

³³⁵ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение... — С. 3, 34.

від 13 жовтня 1569 р., укладеному в м. Володимир. Згідно з цим договором, шляхтич Василь Болобан Осекровський віддав у заставу частину маєтку Секров шляхтичу Миколі Дубровському за 80 кіп грошів терміном на 8 років: «Я сам або ести бы в тых годах з божего допущеня з сего света зшол, тогда жона и сынове мои мают п(а)ну Дубровскому або малжонце и детем тую осмъдесят копь грошеи литовских всю сполна заплатити»³³⁶.

Характерно, що в разі невиконання боргу й відібрання заставленого маєтку, заставник обкладався грошовим штрафом у сумі «дванадцять рублей грошей» та мав сплатити заруку (арт. 19, розд. VII). Причому заставник також зобов'язувався здійснювати охорону заставних володінь (відстоювати інтереси кредитора у судах, захищати від нападів, посягань тощо), а у випадку захоплення маєтку — звільняти його власними силами (арт. 19, розд. VII). Дію такого статутного положення можемо проілюструвати на прикладі заставної угоди від 10 січня 1577 р., згідно з якою волинський шляхтич Іван Ключський, передаючи шляхтичеві Гнівошеві Луковському половину маєтку у Ключові за 100 кіп грошів терміном на 8 років, зобов'язувався відстоювати інтереси кредитора у земському або гродському судах, а також оберігати маєток від будь-яких посягань. У контракті ця формула відображена так: «А естли быхмо мы сами, дети, близкие, кривные н(а)ши, братья мои Матфеи а Богдан мели ему в чом-колвекъ кривду чинити, переказу чинячи в держаню его, тогда я маю и буду повинен то все своим коштомъ очищати»³³⁷.

---

³³⁶ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. — К., 1995. — № 24. — С. 41.

³³⁷ Там само. — № 92. — С. 157.

Як бачимо, усі норми II Литовського статуту щодо заставного володіння спрямовано на захист інтересів власників маєтків. Лише за положенням одного з артикулів заставник міг втратити своє володіння. Це могло статися за умови, якщо укладалася так звана «застава під страченням», або застава на упад. Тобто у самому контракті було обумовлено те, що у випадку несплати боргу у визначений договором термін кредитор отримував право на вічне володіння маєтком і лише тоді, коли й родичі заставника не змогли викупити заставу (арт. 18, розд. VII).

Подібними за правовим статусом до заставних угод були орендні договори. Згідно з такими контрактами, орендодавець на подібних до застави умовах надавав орендареві землю чи маєтність за певну плату. Оренди також мали обмеження у часовому вимірі, а були й такі, які укладалися пожиттєво. Наприклад, розглянемо механізм передачі в оренду луцьким та острозьким єпископом Марком Жоравницьким дворища Медковського князеві Івану Чорторійському у квітні 1563 р. Процедурно дана оренда оформлена кількома документами. Спершу М. Жоравницький видав І. Чорторійському «уступочную запись» на маєток, за який князь зобов'язувався щорічно платити єпископові по 5 кіп грошів³³⁸. Другий документ фіксував умови, на яких було віддано в оренду Медковський маєток. Він датований 25 квітня 1563 р.³³⁹ Цією ж датою з-під пера М. Жоравницького вийшов його лист про віддачу в оренду указанного маєтку³⁴⁰. Урешті 27 квітня було укладено контракт договору оренди³⁴¹, а 19 червня

---

³³⁸ РНБ. ОР. — Ед. хр. 174. — Л. 1–2.

³³⁹ Там же. — Ед. хр. 175. — Л. 1–2.

³⁴⁰ Там же. — Ед. хр. 176. — Л. 1–2.

³⁴¹ Там же. — Ед. хр. 177. — Л. 1.

Сигізмунд II Август видав князеві І. Чорторийському підтверджувальний лист на орендований маєток із гарантією, що він і його нащадки можуть володіти Медковським дворичем на правах оренди зі щорічною виплатою на луцьку соборну церкву Іоанна Богослова по 5 кіп грошів³⁴².

Таким чином, у II Литовському статуті 1566 р. було кодифіковано всі норми стосовно шляхетського землеволодіння, які склалися і практикувалися в поземельних відносинах станом на середину XVI ст. Вони також визначили правове поле функціонування ринку землі, що набирив обертів у державі, та на українських землях зокрема. Статут зафіксував шляхетські права й вольності, у тому числі у сфері правових операцій із земельною власністю. Відповідні правові норми було спрямовано на захист шляхетської власності. Важливим стало те, що вони створили нове, властиве для раннього нового часу, правове поле у сфері економічної діяльності, що передбачало вільне, необмежене право розпоряджатися цією власністю.

* * *

Проаналізований комплекс документів, пов'язаних із транзакційними операціями (з урахуванням сутності кодифікованого права, зафіксованого в уставних земських грамотах землям ВКЛ, а також у Литовських статутах 1529 та 1566 рр.) дає підстави сформулювати думку про зародження та поступовий розвиток ринку нерухомості у ВКЛ. Транзакційні договори стали інструментом набуття і розширення земельних володінь, яким скористалися заможніші представники шляхетської верстви. Обмеження

---

³⁴² Там же. — Ед. хр. 178. — Л. 1–3.

щодо продажу маєтностей, які тривалий час зберігалися у законодавчому полі, не витримали натиску підприємливої шляхти й були скасовані за її ініціативи. Відтоді ринок землі у ВКЛ запрацював на повну силу та дав можливість новому прошарку заповзятливих шляхтичів застосовувати економічні важелі, аби домогтися реалізації своїх політичних інтересів.

РОЗДІЛ V.
ПОЛІТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ НАДАнь
ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ
У СЕРЕДИНІ XV — НА ПОЧАТКУ XVI ст.

**5.1. Політика земельних надань Казимира Ягеллончика
(1440–1492 рр.)**

Постать, життя та діяльність литовського-польського правителя представлено в історіографії належним чином. Проте історики, котрі проявили інтерес до особи Казимира Ягеллончика, в основному приділяли увагу висвітленню політико-правових та воєнних аспектів його правління, значно менше уваги відведено економічній проблематиці¹.

Відзначимо, що питання земельних надань Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського не було ґрунтовно висвітлено в історіографії. Зокрема, класики-литуаністи М. Довнар-Запольський та М. Любав-

---

¹ Див., напр.: *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915; *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. — Warszawa, 1981; *Biskup M., Górski K.* Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV w. — Warszawa, 1987; *Rowell S.* Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais... — P. 45–74; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998; *Її ж.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998; *Baczkowski K.* Wielka historia Polski. — Т. 3: Dzieje Polski późnosredniowiecznej (1370–1506). — Kraków, 1999.

ський лише частково торкалися питань великокнязівських надань. Політику застав королівських земель на території Корони Польської у загальних рисах висвітлила польський фахівець А. Сухені-Грабовська². Тож зважаючи на брак спеціальних досліджень із теми земельних надань Казимира Ягеллончика, його політику у цій сфері проаналізуємо за матеріалами ЛМ.

5.1.1. Земельні надання та підтвердження на Волині

Про особливості, характер та обсяги земельних надань і підтверджень шляхті ВКЛ, у тому числі й на українській землі, Казимиром Ягеллончиком проливає світло так звана «Книга данин» за 1440–1492 рр., що дійшла до нас у збірці ЛМ. На відміну від інших попередників, надання Казимира Ягеллончика значно краще збереглися в документованому вигляді й тому на їх основі можна представити наближену до дійсності картину земельних надань. Укажемо на одне застереження — у реєстрах надань у більшості перелічених документів не зазначено дату. Тому хронологічно такі документи позначатимуться часом правління Казимира Ягеллончика або ж за датами, які встановлені публікаторами цієї книги ЛМ.

За нашими підрахунками, за час свого правління з канцелярії великого князя Казимира вийшло більше півтори сотні надавчих та підтверджувальних документів, що стосуються українських земель ВКЛ. Територіально найбільшу увагу Казимир Ягеллончик приділяв розподілу земельного фонду на Волині. Тут більше, ніж у 80 випадках, було надано чи підтверджено земельні володіння місцевій шляхті.

---

² *Sucheni-Grabowska A.* Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548. Wyd. drugie. — Warszawa, 2007. — S. 42–49.

Першими в реєстрі «Книги данин» ідуть пожалування волинській шляхті неосвоєних земель. Це свідчить про те, що на середину XV ст. земельний фонд Волині ще мав резерви, якими користувався великий князь. Так, у Кременецькому повіті господар надав порожні землі таким шляхтичам: Кузьмі Волошину в Березі з річкою й бобровими гонами; Данку Волошину, Кості Тилянці (раніше тримав Мелешко Волошин) та Сидорові (останньому було надано порожню землю Волковці з бобровими гонами)³. Характерно, що всі перелічені пожалування обмежувалися «доживотним» терміном без права передачі у спадок («без наслідька»).

У 1443 р. господар видав низку підтверджувальних документів шляхті в Луцьку, Володимирів та Кременці. Володимирські шляхтичі отримали наступні підтверджувальні документи на свої володіння: Федір Барсович на села Крюхиничі, Воднове, Смедин і Накорсовичі; Яцько — на Березовичі та Ускеревичі; Грицько — на Голничі; Войтко — на Коїльно і Свойчове; Федько Боброкович — на Буршковичі та Черчичі; Зазубня — на Менчичі, Гнотин, Заболотці, Ракутинське дворище та церкву Дванадцяти святих апостолів у Володимирі⁴.

У цей же час підтверджувальні документи на свої володіння отримали луцькі шляхтичі. Зокрема Борис Ясманович — на села Портейко, Глухів та дворище Серхонти; Ісачко — на Сапунів; Федко Боброков — на Гуцу, Панів та Хоцинє; Яцько Немирович — на Волбирев; Родослав — на Горбовці; Микула Свирбнус — на Паньківці; Ондрейко Сунатович — на Серн, Лосятин і Турію; князь Василь Острозький — на Лопатин, Красне і Тростянець⁵.

---

³ LM 3. — Р. 41.

⁴ Ibid. — № 3. — Р. 62.

⁵ Ibid.

У Кременецькому повіті відповідні підтвердження на володіння своїми маєтками і землями отримали такі шляхтичі, як Онанья — на Корницю; Матфій — на Нижні та Верхні Болозорки; Скирмонт — на Марковичі та Болбол; Єско Прибиткович — на Черняхів; Волчко Вячкович — на Лосятиничі; Матфій — на Жерд і Шиловець; Богдан — на Вороновець; Данило Занкович — на Дрибов⁶.

Відзначимо, що факти та практика видачі правителем після осадження на великокнязівський трон підтверджувальних актів на право володіти землями й маєтностями місцевою шляхтою ілюструють механізми правонаступництва та легітимізації володінь перед новою владою.

У 1450–1452 рр. своє право на володіння маєтностями у Володимирському повіті підтвердили Яцько Немирович на Летин і Моковичі, а під Перемилем Шибине; Івашко Собегордович — на Тоганич, Кустичі та Березолуши; Федько Злотошев — на Ордутичі, Сунчича став, Бобичі, Киселин та сільце під Турійськом⁷.

У частині реєстру «Книги данин» за 1452 р. зафіксовано пожалування великого князя, які територіально відносяться до Луцького повіту. Так, маєток Пісочна пожалувано пану Маску Сулевичу; Пешку — «тое именьє, што кн(я)зь Швитригаило ему дал, на имя Серхов а Хорохарин»; князеві Івашку Сангушковичу — маєток Марцишово; шляхтичам Матфійку — «под Мацкомъ» Рудники, Скирмину — «под Сокирками» Сокирки, Іванку — «под Марцишомъ» Сади, Мартину — «под Галецкими» Галки; Станку і Богдану з братією — «под Марцишомъ» Вірозуби⁸.

---

⁶ Ibid.

⁷ Ibid. — Р. 64.

⁸ LM 3. — Р. 57.

Упродовж 1450–1452 рр. великий князь Казимир видав низку документів, якими жалував волинську шляхту землями й маєтностями на невизначених часом умовах. Така форма надання в документах відображена формулюванням «до воли и ласки господарской» і була досить поширеною у часи його правління. Наведемо кілька прикладів таких надань. Це, зокрема, дані в реєстрі про отримання у володіння села Поворська шляхтичем Скирмином; села Смедина — Федьком Барковичем; села Росашов та присілка Бронники, які раніше Маско Пуминович тримав, — Єском Чапличем; села Добратин, а до нього належного дворища Воронко, Наполонно та Индихово дворища під Луцьким повітом, а під Перемишльським повітом — Миркова і до нього належного дворища Чернчича — Савостьяновим⁹.

Маємо і приклади надань Казимира Ягеллончика, якими він жалував шляхту землею на правах вотчинного володіння. Наприклад, великий князь провів такі надання: «Гриньку Яглищевичу *отчина*, берегъ у Мелници, Дубень, выслуг(а). Ходкова *отчина* Данковича Ршичин а Злеевъ. Иванова Хомяковича *отчина* Смордовъ а Туря, под Шумьскомъ, а к тому Бараново дворищо. А Хыдырева Манышичъ *отчина* Малын у Кременци»¹⁰. У Луцькому повіті шляхтич Сачко Лучанин, як записано в реєстрі, повернув собі у вотчинне володіння села Свищов та Лигіно, які «зануж за ним была села Несвидских, и то опять *отчичомъ* вернули противъ того». Казимир Ягеллончик також тут надав пану Ґаштовту, троцькому воеводі, селище Полонну, що Окуна тримав, у вотчину¹¹.

---

⁹ Ibid. — № 3. — Р. 63.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

Окремо виділимо лист Казимира Ягеллончика від 2 листопада 1449 р., яким він пожалував пана Немиру Резановича розлогими маєтностями у Луцькому повіті: містом Літовижем, селами Торговицею, Червищем та Стволовичами, якими останній володів ще за часів великого князя литовського Вітовта¹². Це надання особливе тим, що зафіксувало найбільш стійку форму землеволодіння — вічне володіння, яке у часи Казимира Ягеллончика було рідкістю.

На території Кременецького повіту господар своїм привілеєм пожалував розлогі маєтності пану Дениску: Серн, Вандрогу, Ляховці, Чжемелинці, Олешницю, Паньковці, Татаринівці, Берщку, Підгайці, Рудомль, Олфеевці, Піщатинці, Матфеевці, Єсковці, Очби, Вербую, Ходавці, Яктребль, а також Серн на Случі у Городку. Привілеєм обмежував право володіти указаними селищами до двох «животів» («А после его живота жене и детемъ его, и ближнему его»)¹³.

В окремих випадках уточнювалося місце розташування маєтностей та характер надання. Наприклад, у 1450 р. Казимир Ягеллончик надав луцькому зем'янину Олізару Шиловичу Серники, Любче, Горохів, Губин, Марковичі в Луцькому повіті та Підлісці, Доросин і Поворське в Мельницькій волості, які він вислужив у князя Свидригайла¹⁴, а братам Сватку і Ондрейку сільце Кустичі в Турійській волості та Мечиславське й Лучинське дворища у Соловищах у Володимирському повіті «до волі»¹⁵. Рік по тому господар підтвердив Олізару Шиловичу його вотчинні маєтності: Горюхів, Марковичі, Губин, Серники, Любче,

---

¹² LM 3. — № 2. — Р. 59.

¹³ Ibid. — № 3. — Р. 63.

¹⁴ LM 3. — Р. 59.

¹⁵ LM 3. — № 3. — Р. 64.

Поворськ, Подолці і Дорошин на Волині, а також три чоловіки, яких вислужив у князя Свидригайла¹⁶.

Підтвердження на володіння певними маєтностями надавалися Казимиром Ягеллончиком, як правило, на умовах земської служби. Наприклад, у 1486 р. в підтверджувальному листі великого князя литовського волинському боярину Богдану Волчковичу на вислужений у княгині Свидригайлової маєток Привередів під Мнинським повітом (Луцький повіт — А.Б.) було наголошено на тому, що вказаний маєток Б. Волчкович може тримати лише на умовах служби. У документі також вказувалось, що раніше Привередівський маєток тримав якийсь Нелюб. Б. Волчкович наголошував також на тому, що з маєтку з давніх часів ішла боярська служба, а не тягла¹⁷.

У 1488 р. в іншому підтверджувальному листі господаря князю Богдану Васильовичу також підтверджувався маєток Любче, записаний йому від тітки пані Олізарової Шиловича, на Волині на умовах служби¹⁸. Наступного року (березень 1489 р.) Казимир Ягеллончик підтвердив слuzі луцького старости Матвію право володіти маєтком Угринове, подарованим йому тіткою Івашковою Ієвлевича, у Волинській землі на умовах земської служби. Тітка відписала маєток свого чоловіка в опіку Матвієві, котрого прийняла за сина, а віддалила від іншого племінника — Якуба Домоткановича. Великий князь литовський зважив на рішення Івашкової Ієвлевича й надав Угринівський маєток Матвієві¹⁹.

---

¹⁶ Ibid. — Р. 60.

¹⁷ LM 4. — № 96. — Р. 123.

¹⁸ Ibid. — № 111. — Р. 131.

¹⁹ Ibid. — № 122. — Р. 135–136.

5.1.2. Земельні надання й підтвердження на Сіверщині

Вагому роль у надавчій політиці великого князя литовського відігравала Сіверська земля. Це був стратегічний регіон з огляду на постійну небезпеку, що йшла від Московської держави. Тому Казимир Ягеллончик намагався заручитись якнайбільшою підтримкою місцевої шляхти шляхом пожалування останній земельних угідь, маєтностей та володінь. Так, у Стародубі великий князь надав у 1449 р. шляхтичу Бобру землю та маєток Данила Михайловича²⁰. У 1467 р. об'єктом надань Казимира Ягеллончика тут стали порожні бортні землі, які він надав Ганусу та Сеньку Стародубцям. Інший з роду Стародубців — Івашко Ортюшкович, отримав привілей на бортну землю Коренщину на умовах вотчинного володіння²¹. У Стародубі право на володіння своєю отчиною й дідиною, а також селищем Грим'ячим із людьми, половиною Знобва, у Радогощі Долгиним (також «отчизна») отримав шляхтич Яцько Іллінич. Згодом стародубський шляхтич Янко Данилович, узявши вдову по Яцькові Ілліничу, отримав від великого князя Казимира привілей на маєтки, успадковані нею по Я. Ілліничу²². Менше надань було у Чернігові. Тут, зокрема, господар надав двір Домислін князеві Борисові Глинському та данника — шляхтичеві Мишкові Сачковичу²³.

Загалом на територію Сіверської землі з канцелярії великого князя литовського вийшло понад 40 надавчих і підтверджувальних листів. Більшість із них стосувалися земельних надань та підтверджень на так звані «верхов-

---

²⁰ ЛМ 3. — № 3. — Р. 66.

²¹ ЛМ 3. — Р. 41.

²² Ibid. — Р. 30.

²³ Ibid. — Р. 30, 38.

ські уділи». Це, зокрема, 1 пожалування у Мценську, 11 надань на території Брянського повіту та 24 — у районі Любутська²⁴.

Характерною ознакою великокнязівських надань у Брянському повіті було те, що Казимир Ягеллончик у більшості випадків жалував місцевій шляхті села та маєтки на умовах військової служби. Наприклад, у 1446 р. князеві Іванові Кромському було надано селища Жилине, Юдине й Біримінове, а в 1450 р. також дві порожніх землі: Поникавиці, Тименичі²⁵.

У 1448 р. Гридку Скипоревичу дісталися селища Гобя та Риковичі у Брянську на заміну його смоленських маєтків²⁶. У 1487 р. господар пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову селища Тюфанове та Андрееве до «осмотренья»²⁷. Причому обидва шляхтичі наголошували, що з їхніх селищ ішла боярська служба.

На умовах військової служби у 1488 р. були надані маєтки Городець, Олешня та Молвотин брянському боярину Івану Євлахову. Їх І. Євлахов отримав від великого князя литовського, одружившись зі вдовою Івашка Курова, котра від першого шлюбу мала двох дочок. Тому І. Євлахов зобов'язувався піклуватися ними до повноліття й видати заміж²⁸.

В окремих випадках Казимир Ягеллончик підтверджував брянським боярам їхні маєтності, надані ще раніше. Це, зокрема, підтвердження Єлфимію Мокієву на

---

²⁴ Підрах. за матеріалами «Книги данин» Казимира Ягеллончика: *Ibid.* — Р. 19–58.

²⁵ *Ibid.* — Р. 38.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ LM 4. — № 102. — Р. 127; № 112. — Р. 131.

²⁸ *Ibid.* — № 113. — Р. 131.

село Черпетів, Артюшку — на село Знобів та Колонтаєву — на Орельську і Волчкову землю з усіма уходами і бобрами, надану раніше трубчевським державцем паном Петраш-ком²⁹. Незначні надання стосувалися «пустих» земель та окремих данників, про що свідчать три надання господаря в 1450 та 1452 рр.³⁰ Більшість пожалувань великого князя Казимира в межах Брянського повіту, як показують джерела, обмежувалися у часі («до волі й ласки господарської»). Очевидно, це було пов'язано із прикордонним розташуванням жалуваних земель і маєтків.

Низку пожалувань Казимир Ягеллончик здійснив упродовж 1470–1477 рр. у межах Любутського уділу. Причому тут лише у чотирьох випадках великий князь литовський підтверджував уже раніше надані землі, а в решті — надавав³¹. Це свідчить про те, що Казимир таким чином намагався заручитися підтримкою місцевої боярської корпорації. Характерно, що об'єктом данин господаря були як окремі землі, так і цілі маєткові комплекси³².

5.1.3. Політика земельних надань на Брацлавщині та Київщині

Чимало надань і підтверджень великого князя литовського адресувалися шляхті Київщина та Брацлавщини, землі яких також мали стратегічне значення з огляду на близькість до степової зони. Більша частина надань та підтверджень стосувалися території Брацлавського повіту.

---

²⁹ LM 3. — Р. 38–39.

³⁰ Ibid. — Р. 38.

³¹ Підрах. за матеріалами «Книги данин» Казимира Ягеллончика: Ibid. — Р. 19–58.

³² Ibid. — Р. 42.

Упродовж 1440–1492 рр. у так званій «Книзі данин» Казимира Ягеллончика зафіксовано низку земель та маєтків, які «кому корол роздал», у тому числі й на Брацлавщині. Наприклад, шляхтичу Скабарні в 1448 р. було надано Остолопів, Дашів, Ометинці, Сидговці, Кропивну і Рогівці³³.

В інших випадках у Брацлаві на Поділлі об'єктами пожалувань ставали також цілі села й маєтності. Зокрема тут зафіксовано наступні пожалування за 1448 р.: Грицьку Ясмановичу — Крюківці, Жорнвища, Погребища та Ратів; Грицьку Баласепревичу — Палчиківці, Ідолінне; Пушці — Поріївці; Рагозі — два села вислуги (Воробевичі, Щпекове) і три села-вотчини (Мервинці, Гиківці і Кобилле); вйту Станіславу — Єрмолинці; Менку — Іллінці; Коптю — Кожинці і Коп'ївці; Шелібору — Колнік, Шандирів і Куничне; а також Івашку Львовичу — підтвердження на вотчину Селерелев, Расечеев, а на Лебединське «доходь»³⁴. Хоча в перелічених реєстрах надань міститься вкрай скупа інформація про характер та умови таких земельних пожалувань, утім уже вони указують на намагання великокнязівської влади впорядкувати земельні роздачі своїм підлеглим.

«Книга данин» містить інформацію про жалувані листи, що стосувалися Київщини. Вони вийшли з канцелярії великого князя литовського наприкінці його правління. Так, у Київському повіті господар у червні 1486 р. надав великокнязівському сокольнику Воропаю Кунцевичу селище Толстейковщину на р. Десна на умовах служби «до нашого осмотренья». Великий князь Казимир, жалуючи шляхтича указаним селищем, адресував свого листа київському воєводі пану Юрію Пацевичу з відповідним на-

---

³³ Ibid. — Р. 55.

³⁴ Ibid. — Р. 55.

казом. У диспозиційній частині документа В. Кунцевичем наголошувалося на тому, що селище Толстейковщина було запустілим, а також у податковому відношенню не тяглим або данним. Великий князь у результаті постановив таким чином: «Ино, если то будетъ такъ, какъ онъ намъ поведалъ (Воропай Кунцевич — А.Б.), будетъ ли тое селищю не тяглое, ани данъное, а намъ нешкодно, и мы ему тое селищю дали до нашего осмотра, а онъ маеть намъ с того селища служити по тому, какъ и перво с того селища намъ служба шла»³⁵.

Наступного року (травень 1487 р.) Казимир Ягеллончик пожалував якомусь Тишкові землю на умовах служби. Дану землю тримав шляхтич Карп Лупандич, яка була пожалувана йому ще київським князем Семеном Олександровичем до того часу, як «тогъ Карпъ Лупанъдичъ побегъ до Волох, а тая земля пуста зостала, а службы намъ с нее не было». Київський воевода Юрій Пацевий, очевидно з метою ефективного використання земельного фонду, відразу ж увів у володіння вказаною землею Тишка та звернувся до великого князя, «просячи насъ, абыхмо таки того Тишъка при тои земли оставили»³⁶.

Звісно, великий князь Казимир підтримав рішення київського воеводи й наказав йому, щоб «нехаи онъ тую землю держить, а намъ с тое земли служить службы по тому, какъи перед тымъ намъ с тое земли служба шла». Остаточна правова процедура щодо передачі у володіння вказаної землі новому власникові мала відбутися після повернення великого князя Казимира у Литву: «А какъ дасть Богъ,будемъ у в отчине нашои, Великомъ Княжъстве Литовъскомъ, а ты (київський воевода — А.Б.) тогда при насъ жо будешъ, и мы тогъды, доведавши ся

---

³⁵ LM 4. — Р. 134.

³⁶ Ibid. — № 119. — Р. 134–135.

гораздъ о томъ, и тому делу концеу вчинимъ»³⁷. Як бачимо, господар за допомогою київського воеводи стежив за максимально раціональним залученням шляхти до несення служби через надання вільних або запустілих земель.

Під датую 2 квітня 1487 р. у Клодаві у «Книзі данин» внесено реєстр «Што король его м(и)л(о)сть волости давал бояром житомирскимъ». Згідно з ним, Казимир Ягеллончик пожалував Макара Володковича волостю Бирин, Юшка Полковича — Жолвяж, пана Сенька Романовича — Хотень, Петрушка Скипоревича — Утешков, владику Попковича — Жолвяж, Сенька Жеребятича — Лопатин, Ворону Івашка — Хотень після пана Сенька Романовича³⁸. Звісно, указані волості житомирські бояри отримали не лише як землеволодіння, а також в управлінському значенні.

У 1488 р. господар підтвердив житомирському наміснику пану Сеню Романовичу право на тримання маєтку Дорогині в Овруцькому повіті. Він перейшов йому від овруцького боярина Андрія Клуса, котрий узяв пана Романовича за сина. Підтвердження надавалося на прохання С. Романовича через те, що перша грамота згоріла в Києві під час пожежі, спричиненої татарським нападом³⁹.

Окремі надання Казимира Ягеллончика у «Книзі данин» було зафіксовано на території Мозирської волості, яка входила до складу Київської землі. Зокрема пан Довгидр отримав чотири чоловіки Перетрутовичі, Митко Убрузейкгайлу — сільце (назву не вказано) та Олександр — людей-данників, яких «держалъ» Митко Товтвиллович⁴⁰.

³⁷ Ibid. — Р. 135.

³⁸ Ibid. — № 16.1. — Р. 54.

³⁹ Ibid. — № 104. — Р. 127–128.

⁴⁰ LM 3. — Р. 42.

Звернімося до аналізу типів надань великого князя в період його правління. Загалом матеріали «Книги данин» дають змогу встановити число надавчих і підтверджувальних документів, що стосуються означених у книзі регіонів. Так, Казимир Ягеллончик видав 108 актів-надань (66%) та 55 актів-підтверджень (34%). Із них термінові й безтермінові типи надань склали 139 документів: акти-надання — 99 (71%), а підтвердження — 40 (29%) документів. Відповідно за типами пожалувань вони розподілилися наступним чином:

Акти-надання	Частка (у % від 71)	Акти- підтвердження	Частка (у % від 29)
«До волі й ласки господарської»	96	«До волі й ласки господарської»	100
«До лепшого осмотренья»	3	—	—
«До очищення»	1	—	—
Усього актів	71	—	29

Як бачимо, домінуючим типом надань стала форма пожалування «до волі й ласки господарської», тобто на невизначений час. «До лепшого осмотренья» було пожалувано 3% надань і лише 1% — «до очищення». Водночас великий князь у 100% підтверджував попередні надання на умовах «до волі й ласки господарської». Усе це вказує на чітку лінію Казимира Ягеллончика на прив'язку шляхти до землі на вигідних для влади умовах — на невизначений термін. Тобто, великий князь у будь-який момент міг скористатися своїм правом змінити форму надання або взагалі відібрати землю. Таким чином, він повністю контролював систему володіння нею.

Друга група надавчих документів, які характеризуються більш стійкими умовами володіння землею — вічні

(до них відносяться також володіння на вотчинному праві, купівлі та за спадковим правом), склали лише 15% від усієї кількості актів пожалувань та підтверджень Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського. Деталізуємо такі пожалування за їх типом/формою:

Акти-надання	Частка (у % від 38)	Акти-підтвердження	Частка (у % від 62)
Вічним правом	56	У вотчину	87
У вотчину	44	Купівлі	6,5
—	—	За спадковим правом	6,5
Усього частка актів у %	38	—	62

Як бачимо, перший правитель із династії Ягеллонів у своїй земельній політиці дотримувався чіткої лінії щодо максимального забезпечення служебного землеволодіння на безтерміновій основі. Натомість надання вічним правом та у вотчину, які для шляхти були найбільш бажаними, не стали пріоритетними у великокнязівській політиці. Це давало можливість Казимиру Ягеллончику повністю контролювати систему землеволодіння.

У територіальному аспекті за час свого володарювання Казимир Ягеллончик проводив активну надавчу політику на українських землях держави, особливо на Волині та в тих регіонах, які мали стратегічне значення — «верховські уділи» Сіверщини, Брацлавщина. Незважаючи на брак даних по Київщині, вона набула не меншої ваги для великого князя литовського. Водночас щодо Київщини цю тенденцію можна пояснити й тим, що довгий час за правління Казимира цей регіон перебував у руках удільних князів та великокнязівських намісників.

5.2. Акти великого князя у сфері землеволодіння за правління Олександра Ягеллончика (1492–1506 рр.)

Наступником великого князя литовського Казимира в 1492 р. став Олександр (Казимирович) Ягеллончик, котрий після смерті свого старшого брата Яна Ольбрахта в 1501 р. став володарем ще й польської корони. Постать, життя та діяльність литовського-польського правителя, на відміну від інших представників династії Ягеллонів, найменше представлено в історіографії. Те незначне коло істориків, котрі проявили інтерес до особи Олександра Ягеллончика, в основному приділяли увагу висвітленню політико-правових, воєнних та конфесійних аспектів його правління⁴¹.

Не було відображено питання земельних надань Ягеллонів на українських землях і у працях істориків-литуаністів М. Довнара-Запольського та М. Любавського. Так, перший, досліджуючи державне господарство Великого князівства Литовського під час правління Ягеллонів, лише побіжно згадував, посилаючись на М. Стрийковського, про щедрість роздач маєтків великого князя литовського Олександра⁴². Другий у своїй фундаментальній

---

⁴¹ Див., напр.: *Papée F.* Aleksander Jagiellończyk. — Kraków, 1999, wyd. II. — 123 s. (перше видання побачило світ у Кракові 1949 р.); *Pietkiewicz K.* Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka... — S. 65–86; *Idem.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagellończyka... — 256 s.; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — 243 с.; *Її ж.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — 320 с.; *Baczkowski K.* Wielka historia Polski. — Т. 3: Dzieje Polski późnosredniowiecznej (1370–1506). — Kraków, 1999. — 327 s.; *Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. — Poznań, 2002. — 336 s.

⁴² *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... — С. 342.

праці про територіально-адміністративний поділ та місце управління у ВКЛ, широко залучаючи документи Литовської метрики, наводив деякі приклади пожалувань Олександра Ягеллончика. Проте, такі матеріали дослідник використовував у ракурсі вивчення та встановлення територіальної належності населених пунктів до певних адміністративних одиниць⁴³.

У подальшому проблематика економічного розвитку українських земель в складі ВКЛ XV — першої половини XVI ст. залишалася на узбіччі історичних студій. Певні зрушення в економічній тематиці відбулися з виходом монографії О. Русиної. В одному з розділів авторка, досліджуючи тенденції господарського розвитку Чернігово-Сіверщини у XIV — на початку XVI ст., розглянула й надання тут Олександра Ягеллончика⁴⁴. Відзначимо, що надавчу політику польських правителів щодо Поділля⁴⁵ у сучасній історіографії висвітлює В. Михайловський⁴⁶.

Великокнязівські надання у ВКЛ здійснювалися шляхом видачі привілеїв, надавчих і підтверджувальних листів на звернення та прохання шляхти. Нагадаємо, що М. Ковальський у групі документів надавчого характеру,

---

⁴³ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление... — 884+С+VI с.

⁴⁴ *Русина О.* Сіверська земля... — С. 150–152.

⁴⁵ Лише короткий час, із 1418 по 1430 рр., за все XV ст. Поділля перебувало під зверхністю великого князя литовського Вітовта.

⁴⁶ Див., напр.: *Михайловський В.* Земельні надання Владислава II — джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. // Молода нація. — № 1. — К., 2000. — С. 246–264; *Його ж.* Чотири надання для родини Гинковичів (20-ті — 40-ві рр. XV ст.) // Там само. — № 4. — К., 2000. — С. 129–133; *Його ж.* Західне Поділля під Володінням Вітовта у 1411–1430-х рр.: надавча політика у світлі документів // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. II. — К.; Л., 2004. — С. 110–128.

що відклалися у книгах записів Литовської метрики, виділяє такі різновиди: «листи» — грамоти надавчі (привілей), підтверджувальні — «конфірмації» чи «підтвердження»⁴⁷. В опрацьованих автором джерелах книг записів для позначення надань Олександра Ягеллончика писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміна — «лист» та «привілей», а для підтвердження — «птверженє». Тому, приймаючи за основу класифікацію М. Ковальського, для позначення документів надавчого характеру послуговуватимемося термінами «привілей», «лист-надання» (надання) та «підтверджувальний лист» (підтвердження). Розглянемо найбільш типові й цікаві з погляду поземельних відносин надавчі документи за часів правління великого князя Олександра Ягеллончика.

5.2.1. Особливості земельних надань: типи й форми пожалувань

Зазначимо, що надаючи земельні ділянки чи угіддя шляхті й боярам великі князі литовські зобов'язували їх відбувати різного роду служби, зокрема прикордонну та військову. Так, привілеєм від 2 червня 1498 р. Олександр Ягеллончик надав панові Бику Олександровичу чоловіка Мартинця Пупковича з його братами Олешком і Сидором в Овруцькому повіті. У документі також указувалося, що М. Пупкович зі своїми братами виконує одну панцирну службу⁴⁸. Того ж року господар надав звягільському намісникові Яцькові Мезю чоловіка Лазарка Мошкевича з його синами і братаничами в Овруцькому повіті. Я. Мезь,

---

⁴⁷ Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первой половины XVII в.: Структура источниковой базы. — Днепропетровск, 1982. — С. 16.

⁴⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 217–218.

звертаючись до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому вказаного чоловіка, повідомляв, що на Л. Мошковича припадає одна служба з повинностями: 24 відра меду, 2 гроші помірною, подимщина, 3 дні сіно косити, 3 дні жито жати⁴⁹.

Свої надання Олександр Ягеллончик здійснював і шляхом повідомленням про власне рішення відповідних місцевих урядників — воевод, старост, намісників. Так, актом від 20 жовтня 1492 р. великий князь литовський пожалував господарського дворянина Сурина селом Соколовичі з людьми в Київському повіті, і повідомив про це рішення київського воеводу князя Дмитра Путятича⁵⁰. Такий правочин був актуальним з огляду на те, що процедура ув'язання в надані маєтності проходила за безпосередньої участі відповідного місцевого урядника.

У 1493 р. овруцький намісник Горностаї Романович звернувся до Олександра Ягеллончика, указуючи, що ще король Казимир надав йому чоловіка Дитятковича з землями і службами в Київському повіті, про що й наказав повідомити київському воеводі пану Юрію Пацу. Проте невдовзі Казимир Ягеллончик помер, а лист Ю. Паца про виконання наказу щодо введення у володіння Г. Романовича вже отримав новий великий князь, наступник Казимира. Фактично ж овруцький намісник володів указаним чоловіком, а з землі, на якій він «сидів», брав наступні повинності: 4 караmoni меду прісного і 2 відра, 2 кузні меду, 3 копи грошей, сокиру, стіг сіна, одного коня ставив на тиждень до Чорнобиля і виставляв одну службу. Олександр Ягеллончик завершив процес надання свого батька, задовольнивши прохання Г. Романовича про на-

---

⁴⁹ Там же. — Л. 128.

⁵⁰ ЛМ 3. — № 12. — Р. 72.

дання одного чоловіка з вказаними землями й повинностями⁵¹.

Поширеною практикою в наданнях і підтвердженнях було звільнення підданих шляхти від відбування служби чи виконання різноманітних повинностей. Так, надаючи 5 червня 1598 р. підтвердження князеві Костянтинові Острозькому на Атачиківський двір у Луцьку й фільварок із двором Хмільником та млином на Яровиці, Олександр Ягеллончик звільняв підданих князя від сплати міських плат, підвод та городових робіт зі вказаних володінь⁵².

Практикувалися також надання із заміною маєтностями. Наприклад, великокнязівський дяк Манець Калусовський звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням про обмін його землі в Лутові Дорогицького повіту на три дворища в селі Вербичне Володимирського повіту. Великий князь литовський зважив на прохання свого дяка і видав йому надавчий лист на вказані дворища до своєї волі («осмотренья») і наказав великокнязівському дворянинові Сенюті ув'язати Манця у володіння дворищами⁵³.

У надавчому листі від 25 квітня 1498 р. вказувалося, що великий князь литовський надав волинському зем'янину Олізару Петрашковичу Трісці Кракосовське і Лашовське дворища в Луцькому повіті заміною на присілок Окунін Здолбицького маєтку князя Костянтина Острозького. Останній отримав надання Олександра Ягеллончика на маєток Здолбицю, проте присілок Окунін, що входив до Здолбицького маєтку, ще раніше був наданий луцьким старостою Олізаром Кірдейовичем О. Петрашковичу за його службу. Тому К. Острозький, бажаючи

---

⁵¹ Ibid. — № 28. — Р. 80–81.

⁵² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 220.

⁵³ Там же. — Л. 109.

отримати у володіння ще й присілок Окунін, звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням здійснити його обмін на два дворища в Луцькому повіті⁵⁴.

Про важливість розуміння того, які йдуть служби й податки з маєтності, котрою володів шляхтич, читаємо в одному з надавчих документів, що вийшов із канцелярії великого князя Олександра. Причому цей документ, за нашим дослідженням, не ввійшов до жодної з метричних книг часів правління Олександра Ягеллончика, а в оригіналі збережений у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі. Ідеться про лист Олександра Ягеллончика від 17 травня 1499 р. щодо пожалування господарському дворянинові Івашкові Русиновичу с. Сомине у Володимирському повіті, належного до Турійського замка⁵⁵.

Зі змісту акта дізнаємося, що шляхтич І. Русинович, довідавшись про відсутність власника цього села, «которое держал землянин володимерский на имя Козарин, а после того Козарина держал братанич его Тишко, и того Тишка тыи ж люди соминци забили», звернувся із чолобитною до великого князя литовського про надання йому вільного маєтку. Олександр Ягеллончик, попередньо перевіривши правдивість відомостей шляхтича у володимирського намісника Василя Хребтовича («И он перед нами поведил, што ж тое вышей писаное село Сомино держал Козарин, а после того Козарина держал братанич Козаринов Тишко и того ж Тишка тыи люди соминци забили и после них ближчих никого ся не остало, и отец наш король его милости тое село привернул къ Володимирю къ двору нашему Турийску»), а також дізнавшись у нього про податки й повинності, що йшли з вакантного володіння

---

⁵⁴ Там же. — Л. 209–210.

⁵⁵ РНБ. ОР. — Ф. 293. — Оп. 1. — Ед. хр. 9.

(«с того села Сомина хоживало нам чотыри колоды овса з чотыри бочки пива, а с корчом хоживало плату по сороку грошей, а за яловицу або за велря по двадцати грошей, и теж тыи люди соминци на роботу хоживали к двору нашому Турийску»), у винагороду за службу при дворі великого князя пожалував І. Русиновича селом Сомине вічним правом⁵⁶.

28 жовтня 1497 р. датується привілей Олександра Ягеллончика Бику Олександровичу на маєток Брилеве у Житомирському повіті на умовах пожиттєвого («до живота») володіння. У привілеї зазначено, що вказаний маєток вислужив Ничкір ще у князя Семена Олельковича. Він помер бездітним, не маючи також нікого з ближніх, окрім дружини. Казимир Ягеллончик надав Бикові Олександровичу Брилівський маєток на умовах пожиттєвого догляду й утримання Ничкірової дружини. Ув'язання у володіння здійснював полоцький намісник пан Юрій Пацович. Коли ж листи на маєток згоріли, пан Бик Олександрович звернувся з проханням до великого князя Олександра надати нові листи на володіння Брилевим. Доказом того, що Бик Олександрович мав листи Казимира Ягеллончика, було свідчення Юрія Пацовича про ув'язання його у володіння вказаним маєтком⁵⁷, що й дало підстави для Олександра Ягеллончика видати свій привілей Бикові Олександровичу на володіння маєтком Брилеве.

На окрему увагу заслуговують звернення шляхти до великого князя литовського, де вагомим аргументом у проханнях отримання певних земельних володінь була причетність до маєтностей за правом близькості. Так, у 1495 р. черкаський шляхтич Микита звернувся до Олек-

---

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 194.

сандра Ягеллончика з проханням надати маєток у Черкасах по смерті його дружини Федькової Рачковича. Відсутність претендентів на спадщину померлої Микита доводив тим, що в першому шлюбі його покійна дружина не мала дітей, не було в неї і близьких. Зважаючи на аргументи черкаського шляхтича великий князь видав йому привілей на маєток у Черкасах за умови несення служби⁵⁸. Можливістю отримати у володіння маєтності вдови та її покійного чоловіка скористався Данило Дідкович. Після одруження з удовою київського боярина Степана Мутишича Марією Д. Дідкович у жовтні 1497 р. звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому маєтки її покійного чоловіка Кучукове, Лодижичі, Теремці та Білки в Київському повіті. Проте С. Мутишич спільно з Марією мав сина й дочку (син утопився, а дочка померла), а також старшу дочку Настасію від першого шлюбу. Вона також за правом близькості претендувала на батьківські маєтності.

Великий князь висунув Д. Дідковичу умову, після виконання якої в нього з'явилися б усі підстави на отримання маєтків С. Мутишича — сплатити борги київського боярина та дати «виправу» його старшій дочці. С. Дідкович сплатив борги та дав «виправу» з маєтків С. Мутишича Настасії, отримавши таким чином від неї лист про відмову («отречене») від батьківських володінь. Лише після пред'явлення цього листа великокнязівській канцелярії Олександр Ягеллончик надав указані маєтки Д. Дідковичу вічним правом⁵⁹.

Цього ж року до Олександра Ягеллончика звернулися київські бояри Дебор Каленикович, Михайло Гагин, Федько Голенчич і Кунця Семенович із проханням надати

---

⁵⁸ Там же. — Л. 101.

⁵⁹ Там же. — Л. 193–194.

маетки Мужач, Мілолюби, Оскол, Ядліївці, Беркове в Київському й Путивльському повітах. Право на вказані маетки київські бояри доводили тим, що на них претендували їхні дружини, племінниці князя Романа Яголдаевича. Ще за життя останній записав указані маетки своїй дочці, котра вийшла заміж за князя Юрія Борисовича В'яземського. Після виїзду подружжя до Москви всі маєтності відійшли до великокнязівського земельного фонду. Будучи близькими до маєтків княгині Романової, київські бояри скористалися своїм правом на їх отримання. Наведені аргументи бояр переконали великого князя, ставши підставою для того, щоб надати їм указані маєтності вічним правом⁶⁰.

5.2.2. Діяльність великого князя литовського у сфері підтвердження земельних надань

Підтверджувальні листи шляхтичам надавав великий князь литовський на їхні прохання підтвердити право на володіння певними маєтностями. Такі листи шляхта потребувала з різних причин, що впливали як із правової практики та законодавства, так і з причин приватного характеру. Зокрема підтвердження великого князя було необхідністю для шляхтича, котрий через природні явища чи удари стихії втрачав усі документи, що засвідчували його право на володіння маєтностями. Наприклад, у 1495 р. така необхідність виникла в путивльського намісника князя Богдана Федоровича, котрий звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням підтвердити право на володіння селами Боброве, Голубіїв і Радивонове в Київському повіті й Черкасах.

---

⁶⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 178–179.

У своєму зверненні князь виклав причини бажання отримати підтвердження на право володіння вказаними селами. Так, під час нападу татар на Київ згоріли всі документи князя Богдана Федоровича, в тому числі й надання на села Боброве в Олевській, Голубіїв — Завиській волостях Київського повіту та на село «Радивонове у Черкасах», що були надані київськими князями Олельком і Семеном ще його батькові князеві Федору, а потім підтвержені Олександром Ягеллончиком. Щоб відновити спалені документи на вказані володіння Богдан Федорович звернувся до великого князя з відповідним проханням. Олександр Ягеллончик, сприйнявши всі доводи, надав підтверджувальний лист на вказані володіння, а також наказав зробити ще й запис до канцелярських книг⁶¹.

Вагомим аргументом для отримання підтверджувального листа від великого князя було пред'явлення надавачих документів його попередників. Зокрема така норма закріплена в Київській і Волинській уставних грамотах⁶². Наприклад, у липні 1496 р. до Олександра Ягеллончика звернувся князь Іван Дмитрович Кропотка з проханням підтвердити йому право на володіння маєтком Єловичі Луцького повіту. У зверненні князя пред'являлися відповідні листи Казимира Ягеллончика, що й стало підставою для надання підтверджувального акта І. Кропотці на вказаний маєток великим князем Олександром⁶³.

---

⁶¹ Там же. — Л. 110.

⁶² Докл. про Волинську та Київську уставні грамоти див.: *Ващук Д.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV — поч. XVI ст.) // *Український історичний журнал.* — 2004. — № 1. — С. 90–101.

⁶³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 160.

В одну з книг ЛМ внесено документ про підтвердження Олександром Ягеллончиком попереднього надання свого батька, великого князя Казимира, нащадкові Івана Лудова Федькові Володимирського та Літовижського вїтївств із належними до них землями вічним правом, а також звільнення останнього від військової повинності. Цей підтверджувальний акт великий князь Олександр підписав у своїй резиденції у Троках 6 жовтня 1493 р.⁶⁴

18 квітня 1501 р. датується підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика великокнязівському дворянинові Івашку Антоновичу на село Дешківці у Вінницькому повіті вічним правом. Цей документ заслуговує на окрему увагу тим, що проливає світло на практичний механізм переходу маєтків за правом близькості. Звертаючись до великого князя литовського І. Антонович представив лист-надання князя Семена Олександровича його тестю Михну на село Дешківці. Цим самим І. Антонович доводив свою близькість до вказаної маєтності через свою дружину, одну із трьох дочок Михна. Щоб отримати всі володіння тестя великокнязівський дворянин отримав відречення від часток отчизни двох інших дочок Михна. Одну з них І. Антонович видав заміж, справивши віно й виправу з її частини маєтності. Молодша ж сестра дружини відпустила йому свою частину, будучи недієздатною («З божєго допущєна нє моцна»)⁶⁵.

За правом близькості отримав підтвердження на маєтності й князь Петро Михайлович Масальський (1495 р.). Він звернувся до великого князя з проханням підтвердити запис його сестри на маєтки Слободку, Шерепів, Заруду, а також сільце на Баловісі у Чернігівському повіті, котрі вона після смерті свого чоловіка (не маючи у шлюбї з ним

---

⁶⁴ ЛМ 3. — № 25. — Р. 79.

⁶⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 380–381.

дітей) записала його маєтності своєму брату. Олександр Ягеллончик надав князеві П. Масальському підтверджувальний лист на перераховані вище маєтності його сестри. Умовою надання було відбування служби великому князеві литовському П. Масальським і його нащадками⁶⁶.

У 1495 р. потреба в підтвердженні маєтків виникла у князя Юрія Четвертинського. Він ще раніше отримав дозвіл великого князя литовського на запис йому третини «отчизного» маєтку свого брата князя Олександра Четвертинського, а цього разу (маючи підстави за правом близькості) звернувся з проханням до Олександра Ягеллончика підтвердити вже отриманий від брата маєток⁶⁷.

У достатутівий період існувала практика підтвердження великим князем литовським будь-яких поземельних і маєткових операцій, що також було закріплено уставними земськими грамотами⁶⁸. Приміром, 27 липня 1495 р. Олександр Ягеллончик видав підтверджувальний лист володимирському наміснику Василю Хребтовичу на його купівлю маєтків Конюхи, Защитів та Біле Поле у володимирських зем'ян. Урядник звернувся з проханням до господаря дозволити купити й підтвердити цю купівлю на вказані маєтки. Причому В. Хребтович наголошував (і це було вельми вагомим аргументом для нього), що

---

⁶⁶ Там же. — Л. 122–123.

⁶⁷ Там же. — Л. 103.

⁶⁸ Лише із запровадженням у ВКЛ повітових земських та городських судів у результаті судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. та введенням у дію II Литовського статуту така потреба відпала й достатньо було зробити запис про здійснення транзакції до земських або городських актових книг (див.: *Блануца А.* Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — К., 2003. — С. 129–138).

купував маєтності не у смердів, а у володимирських зем'ян⁶⁹.

Після отримання привілею на володіння селом Денятиним у Кременецькому повіті волинським зем'янином Митьком Івановичем Бабинським за підписом великого князя Олександра, згодом, за підтверджувальним актом від 19 липня 1506 р., шляхтич виклопотав у господаря й відповідний документ. Згідно з ним Олександр Ягеллончик підтвердив право володіти селом Денятиним М. Бабинському на умовах вічного володіння⁷⁰.

Підтвердженню підлягали й операції з нерухомістю, як це ілюструється у відповідному акті Олександра Ягеллончика від 24 січня 1494 р. Згідно з ним, великий князь литовський на прохання вінницького намісника Бика Олександровича підтвердив по суті купівлю ним у своєї родички, брацлавської зем'янки Бринзиної Кахни, її отчизних селищ Жорновиц та Головачовця у Брацлавському повіті за 50 кіп литовських грошів⁷¹. У цьому випадку операція купівлі-продажу відбулася між кровними родичами, що практикувалося в достатутувий період, коли законодавчо дозволялося продавати маєтності шляхтичам у межах родинного кола.

Нижче представлено таблиці, в яких відображено динаміку та географію надавчих і підтверджувальних документів великого князя Олександра Ягеллончика на землі й маєтності. Дані відносні, адже окремі документи з тих чи інших причин не ввійшли до жодної з метричних книг часів правління великого князя литовського. Можна побачити певні низькі показники активності у видачі як надань, так і підтверджень упродовж 1492–1494 рр. та

---

⁶⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 107–108.

⁷⁰ АВВ. — № 3. — С. 58–59.

⁷¹ ЛМ 3. — № 31. — Р. 82.

1502–1504 рр. На нашу думку, така тенденція пояснюється збігом із двома литовсько-московськими війнами: 1492–1494 та 1500–1503 рр., особливо з першою, коли кількість актів надавчого характеру впала до мінімальних показників. Очевидно, що в роки воєнних протистоянь увага Олександра Ягеллончика до питань у сфері впорядкування землеволодіння була найменшою.

Динаміка надань і підтверджень Олександра Ягеллончика (1492–1506 рр.)⁷²

Роки	Надання		Підтвердження	
	кількість	%	кількість	%
1	2	3	4	5
1492	1	2,2	1	3
1493	1	2,2	1	3
1494	1	2,2	1	3
1495	5	11	4	11
1496	5	11	3	8
1497	8	18	2	5
1498	7	16	2	5
1499	2	4,3	5	13
1500	2	4,3	1	3

⁷² Підрах. за даними книг записів Литовської метрики часів правління Олександра Ягеллончика: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. — Vilnius, 2004; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, 2007; Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 1 (6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / Сост., комм., вспом. указ. М.Е. Бычкова (отв. сост.), О.И. Хоруженко, А.В. Виноградов; отв. ред. тома С.М. Каштанов. — Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. — 664 с.

1	2	3	4	5
1501	8	18	4	11
1502	2	4,3	2	5
1503	–	–	4	11
1504	–	–	–	–
1505	2	4,3	4	11
1506	1	2,2	3	8
Усього	45	100	37	100

**Географія надань і підтверджень
Олександра Ягеллончика (1492–1506 рр.)⁷³**

Волинь	Луцький повіт	17
	Володимирський повіт	15
	Кременецький повіт	2
	Красносільський повіт	4
	Жуківський повіт	3
	Волинь	2
	м. Луцьк	4
Київщина	Житомирський повіт	5
	Київський повіт	11
	Вінницький повіт	1
	Овруцький повіт	3
	Черкаський повіт	1
	Путивльський повіт	2
	м. Черкаси	2
	м. Житомир	1
м. Овруч	1	
Брацлавщина	Брацлавський повіт	4
	м. Брацлав	2
Чернігово-Сіверщина	Чернігівський повіт	5
	м. Чернігів	1
	м. Стародуб	1

⁷³ Підрахунки здійснено за документами, наведеними у прим. 72.

За нашими підрахунками бачимо певні кількісні показники надань та підтверджень із їх територіальною прив'язкою. Зокрема на Волині переважали підтвердження на володіння (26) — проти надань (19), на Київщині — навпаки, надання склали 23, а підтвердження — лише 7, на Чернігово-Сіверщині майже порівну — 2 надання і 3 підтвердження⁷⁴.

Що можуть означати ці цифри? Лише те, що зі втратою територій на сході держави у ході литовсько-московських воєн кінця XV — початку XVI ст. миттєво знизилися й показники надань і підтверджень на цих територіях. Вони присутні лише на території Чернігівського повіту, міст Чернігова та Стародуба, які ще залишалися під контролем великокнязівської влади.

Звернімося до аналізу типів надань великого князя в період його правління. Так, за час свого володарювання Олександр Ягеллончик видав 50 актів-надань (54%) та 42 акти-підтвердження (46%). Із них термінові й безтермінові — 48 документів. Акти-надання при цьому склали 36 (75%), а підтвердження — 12 документів (25%). Відповідно, за типами пожалувань вони розподілилися наступним чином:

Акти-надання	Частка (у % від 36)	Акти- підтвердження	Частка (у % від 12)
1	2	3	4
«До волі й ласки господарської»	92	«До волі й ласки господарської»	100
«До живота»	6	—	—
«До лепшого осмотренья»	2	—	—

⁷⁴ Підрахунки здійснено за документами неопублікованих та опублікованих книг Литовської метрики за роки правління великого князя литовського Олександра Ягеллончика.

1	2	3	4
Усього частка від надань та підтверджень (у % від 48)	77	–	23

Як бачимо, домінуючим типом надань стала форма пожалування «до волі й ласки господарської», тобто на невизначений час. Термінові надання «до живота» склали 6% надань і лише 2% — «до лепшого осмотренья». Водночас великий князь у 100% підтверджував попередні надання на безтермінових умовах «до волі й ласки господарської». У цій частині Олександр Ягеллончик провадив земельну політику подібну до тієї, яку започаткував його батько — прив'язати шляхту до землі на вигідних для влади умовах — на безтерміновій основі.

Утім суттєвих змін зазнала земельна політика Олександра Ягеллончика у частині пожалувань на умовах вічного володіння. Так, друга група надавчих документів, які характеризуються більш стійкими умовами володіння землею — вічні — за час його правління склали вже 48% (проти 52% актів на термінових і безтермінових умовах землеволодіння) від усієї кількості актів пожалувань та підтверджень господаря на українські землі Великого князівства Литовського. Деталізуємо такі пожалування за їх типом/формою:

Акти-надання	Частка (у % від 14)	Акти-підтвердження	Частка (у % від 30)
Вічним правом	86	Вічним правом	60
Купівлі	14	Купівлі	37
–	–	За спадковим правом	3
Усього частка надань та підтверджень (у % від 44)	32		68

Упадає у вічі зростання випадків надань вічним правом, а також підтверджувальних документів тим же вічним правом і підтверджень купівель. Такі дані вказують на кардинальне зростання отриманих шляхтою земельних володінь на більш стійких умовах. Водночас шляхта у часи правління Олександра Ягеллончика змогла через отримання підтверджувальних документів перевести свої землеволодіння з безтермінових і термінових умов на бажані для неї умови володіння вічним правом. Також зросло число укладених тразакційних угод, підтверджених великим князем.

Таким чином, аналіз діяльності великого князя литовського Олександра Ягеллончика у сфері земельних надань і підтверджень указує на залежність від поточної суспільно-політичної ситуації в державі. Дві литовсько-московських війни, які припали на роки його правління, помітно відбилися й на політиці у сфері шляхетського землеволодіння. В інших аспектах (типи, форми та методи здійснення земельних надань і підтверджень) вона спиралася на усталені у законодавчому полі та на практиці засади.

* * *

Отже у сформованій під час правління перших Ягеллонів політиці земельних надань чітко простежується тенденція прогресуючого переходу від державного до приватного шляхетського землеволодіння. Якщо за Казимира Ягеллончика владі вдалося утримати основний масив шляхетських землеволодінь на безтерміновій основі (володіння на вічному праві було радше винятком), то перебування на великокнязівському престолі Олександра Ягеллончика позначилося кардинальним зрушенням на користь приватного шляхетського землеволодіння. Адже

за його володарювання володіння землею на умовах вічного права сягнуло майже половини від усіх великокнязівських пожалувань і підтверджень. У цей час земля поступово почала набувати ознак товару, що, окрім іншого, означало зародження на українських землях Великого князівства Литовського елементів ринку землі.

РОЗДІЛ VI. ПОЛІТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ НАДАНЬ ЯГЕЛЛОНІВ У XVI ст.

6.1. Специфіка земельних надань та підтверджень Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.)

Проблема земельних надань і підтверджень великих князів литовських на українських землях держави, у тому числі й Сигізмунда I Старого, у фаховій літературі спеціально не висвітлювалася. Тим часом, актуальність цієї тематики з року в рік зростає, в історіографії порушуються питання про всебічний характер дослідження литовського періоду в історії України, у тому числі її соціально-економічного аспекту.

У попередніх розділах автор здійснив аналіз надавчої політики попередників Сигізмунда I Старого — Казимира та Олександра Ягеллончиків¹. Подібні дослідження щодо

---

¹ Певну апробацію результатів дослідження див.: *Блануца А.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова.* — К., 2007. — С. 434–455; *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей.* — К., 2007. — С. 17–19; *Блануца А.* Рецепція шляхетського

окремих повітів у білоруських землях Великого князівства Литовського здійснили мінські історики А. Дзярнович та В. Менжинський².

6.1.1. Типологія й форми земельних пожалувань

Великий князь литовський і король польський Сигізмунд I Старий (1506–1548 рр.) за роки свого правління видав низку листів і привілеїв надавчого характеру на українські землі держави. Характерною особливістю такої політики було те, що великий князь литовський у переважній більшості випадків лише підтверджував попередні надання українській шляхті, натомість нові пожалування значно поступалися своїми обсягами. У кількісному ж співвідношенні надавчі листи та привілеї практично прирівнювались до підтверджувальних (серед проаналізованих автором документів це 92 надання проти 113 підтвержень).

Перш ніж перейти до аналізу географії надань Сигізмунда I Старого, охарактеризуємо типи надавчих актів та особливості їх змістової частини. Земельні надання оформлювались привілеями, листами-наданнями, листами-розпорядженнями, листами-повідомленнями та ув'язчими

землеволодіння на Волині наприкінці XV — на початку XVI ст. (на прикладі земельних надань та підтвержень Олександра Ягеллончика) // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії: Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня: Програма і резюме доповідей. — Л., 2007. — С. 45.

² Див.: *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце... — С. 46–108; *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельне ўладанія ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрінскім паведах... — С. 57–196.

листами. Підтвердження на володіння маєтностями, відповідно, оформлювалися в підтверджувальних документах.

Так, у привілеях великий князь указував, на яких умовах та які маєтності надавав шляхтичу, а саме надавалася маєтність у вічне володіння, чи в тимчасове, а також характер служб із наданої маєтності (земська, польська тощо). Наприклад, привілеєм від 19 грудня 1514 р. Сигізмунд I Старий пожалував господарському дворянину Яцьку Єсковичу Жабокрицькому село Шпиколоси та «пусті» селища Колосів і Дворець у Кременецькому повіті вічним правом³. У 1518 р. господар надав Васку Колчовському сім дворич поблизу Володимира, на Залужі біля Хотечівської дороги, вічним правом за умови несення земської служби⁴. 1 липня 1523 р. з канцелярії великого князя вийшов привілей, згідно з яким господарським дворянам Грицьку, Солтану і Богдану Стецьковичам Шишкіним було надано чотири служби людей в Олевській волості Київського повіту та п'ять служб людей в Овруцькому повіті, успадкованих по смерті їхнього дядька Грицька Івановича за правом близькості⁵.

У листах-наданнях (як і в привілеях) часто були відсутні вказівки на те, на яких умовах передавалася маєтність у володіння тому чи іншому шляхтичеві. Наприклад, у 1511 р. Сигізмунд I Старий пожалував житомирському зем'янину Гневошевичу Вороні селище Іванкове у Житомирському повіті без зазначення терміну володіння наданим селищем⁶. Утім у переважній більшості документів (листів-надань) умови пожалувань були присутніми. Зокрема в листі-наданні від 28 листопада 1523 р.

---

³ LM 25. — Р. 122.

⁴ LM 10. — Р. 53–54; LM 11. — Р. 69–70.

⁵ LM 12. — Р. 233–234.

⁶ LM 9. — Р. 195.

зазначалося, що господар пожалував волинському зем'янину Івану Орловському чотири служби людей у Здитівській волості до господарської волі (тобто в будь-який час великий князь міг позбавити шляхтича права володіння наданою маєтністю) на умовах земської служби⁷.

У листах-розпорядженнях великий князь наказував воеводам та місцевим старостам надати певні володіння тому чи іншому шляхтичу. Так, у листі від 10 жовтня 1522 р. Сигізмунд I Старий наказував овруцькому старості пану Михайлу Халецькому надати Довмату Єремеевичу «пусту» землю в Овруцькому повіті⁸. Такі ж розпорядження великий князь видав чорнобильському наміснику пану Михайлу Павші від 23 листопада 1522 р. та луцькому старості князеві Ф.М. Чорторийському від 8 січня 1523 р. У першому випадку слідувало розпорядження надати Матвію Заморенку путного чоловіка Мартина Зеньковича з його землею у Чорнобильському повіті⁹, а у другому — брацлавському зем'янину Івашку Красносільському село в Луцькому повіті. Причому село надавалося замість наданого раніше, проте так і не отриманого села Свинюхи¹⁰.

Розпорядження великого князя могло стосуватися й зміни користувача тими чи іншими володіннями. Наприклад, 16 серпня 1541 р. Сигізмунд I Старий направив розпорядчого листа справцеві Київського воеводства князеві Андрієві Кошерському з наказом передати у тримання зем'янці Київського повіту Полонії Василевої Андріївни та її дітям «пусту» землю Обиходовщину у Завській

---

⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 360 об.–361 об.; LM 17. — № 288. — Р. 286.

⁸ LM 12. — Р. 158.

⁹ Ibid. — Р. 171.

¹⁰ Ibid. — Р. 200.

волості на умовах земської служби. Підставою передачі послужили докази Полонії Василевої Андріївни про надання вказаної землі київським воеводою паном Андрієм Якубовичем Немировичем її чоловіку Василю Дмитровичу¹¹.

Окремі розпорядження великого князя стосувалися питань застереження у завданні господарської шкоди та збитків через неправомірні посягання на певне володіння. Зокрема такий випадок зафіксовано в акті Сигізмунда I Старого від 1 березня 1540 р., яким він наказував зем'янам і міщанам Черкаського замку не «уступатися» в Іліматинські уходи, які покійний черкаський староста Михайло Павша записав Святомикільському Пустинному монастиреві¹².

Відомий також один документ, який можна класифікувати як лист-повідомлення. Так, 30 березня 1516 р. Сигізмунд I Старий направив такого листа полоцькому воеводі пану О. Ґаштовту, яким повідомляв, що надав Івашку Немировичу село Морморич у Мозирському повіті замість села Совичова Любецького повіту¹³.

Ув'язчі листи, як правило, адресувалися воеводам та місцевим урядникам. Ними великий князь віддавав наказ, якого шляхтича ввести у володіння наданою маєтністю. Наприклад, зберігся ув'язчий лист від 30 листопада 1517 р. Згідно з ним, господар наказував київському воеводі пану Андрію Немировичу ув'язати київського зем'янина Івашка Михайловича Волчковича в маєтності пана Сенька Романовича: вислугу Дорогин, Клещевичі й

---

¹¹ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. — Мінск, 2000. — С. 119.

¹² РНБ. ОР. — Ф. 293. — Оп. I. — Ед. хр. 120.

¹³ LM 9. — Р. 187.

Кацевичі в Київському повіті та два дворища в Овручі за правом близькості¹⁴. Таким же листом від 6 квітня 1533 р. Сигізмунд I Старий наказував київському воєводі пану Андрію Якубовичу Немировичу ув'язати Олізара Волчковича в масток Крову в Олевській волості Київського повіту за його правом близькості¹⁵.

Сигізмунд I Старий своїм листом від 3 березня 1532 р. дав розпорядження тому ж київському воєводі А.Я. Немировичу, щоб той повернув князеві Дмитру Івановичу Відиницькому маєтності, що він по праву близькості успадкував по своєму тестеві Семенові Полозовичу: села Ухобне, Углядковичі, Білий Берег, Віточів, Мартиновичі, Хвойники, Остроглядовичі, Новосілки, а також двір із «пустовщинами» в Київському замку та в Овручі. Зі змісту документа дізнаємося, що київський воєвода, не зважаючи на те, що князь Д.І. Відиницький мав попередні акти на право володіння успадкованими маєтностями, перевищив свої повноваження і привернув указані землі на свою користь. Такими зловживаннями А.Я. Немирович розгнівав великого князя литовського, який, перебуваючи у Короні Польській, уповноважив свого придворного шляхтича Івана Васильовича Вишетравку, щоб той «во вси тьи именья князя Дмитра моцъно увязати», а також запланував після повернення у Велике князівство Литовське особисто проконтролювати своє розпорядження: «А кгды, дасть Богъ, у панъстве нашом Великом Князстве Литовскомъ будемъ и кажемъли ему на тые именья листы

---

¹⁴ Ibid. — Р. 374.

¹⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 422 об.–423 об.; ЛМ 17. — № 329. — Р. 325.

твердості перед собою положити, онъ ихъ маєт тогды перед нами положити»¹⁶.

Низку підтверджувальних листів Сигізмунд I Старий видавав на куплені шляхтою маєтності. Така норма була обов'язковою в достатутівий період для шляхти, яка хотіла купити чи заставити ту чи іншу маєтність. Наприклад, господар кількома підтверджувальними листами дозволяв великокнязівському писарю пану Михайлу Васильовичу купити кілька маєтків у волинської шляхти. Зокрема це підтвердження на маєтки Теслугів, Козлове та одну частину Коноровщини, а також Волковичі й Заечиці, куплені, відповідно, у подружжя Оріховських, Івана Свищовського та князя Ковельського¹⁷. Підтвердження видавалися також на заставлені села та маєтки, а також володіння, отримані шляхом дарування, оренди, обміну чи за тестаментом. У 1518 р. Сигізмунд I Старий підтвердив князю Петру Михайловичу три дворища в Луцькому повіті та фільварок у Луцьку, які він обміняв у Васка Беліковича¹⁸.

У 1510 р. хотинський підкоморій пан Олехно Скорита за тестаментом своєї сестри пані Федорової Янушовича отримав маєток Мискове у Володимирському повіті та Вічини — в Луцькому, а також подвір'я в Луцьку та фільварок Кошкаровичі зі ставом і млином. Перехід указаних маєтностей до рук хотинського підкоморія був та-

---

¹⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 251 об.–252; LM 17. — № 194. — Р. 214–215.

¹⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 25 об.–29 об.; 31 об.–32; 35–36 об.; 38–38 об.; LM 22. — № 6.6. — Р. 31–34, № 6.8. — Р. 35–37; № 6.10. — Р. 38–40; № 6.12. — Р. 41.

¹⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 100–101; LM 22. — № 9.17. — Р. 90–91.

кож підтверджений листом великого князя литовського¹⁹. У 1530 р. господар підтвердив віленському біскупу князю Яну право на володіння третьою частиною маєтку Верба, подарованого йому кременецьким зем'янином Михайлом Денисковичем²⁰.

Ще одним із варіантів великокнязівських пожалувань українській шляхті було надання маєтностей на певний визначений термін. Зазвичай це були випадки, коли шляхтич здобував у тримання маєток на нових землях до часу звільнення його попередніх володінь. Наприклад, у 1526 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм пожалував пані Миколаєвій Багиної Марії та її сину Івашку Баці Терешівський маєток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапіги. Указаний маєток надався до «очищення їх отчизни у Смоленську»²¹.

Часто маєтності підтверджувалися або надавалися на термін до одного або двох чи більше «животів». Наприклад, 26 січня 1516 р. Сигізмунд I Старий видав привілей князеві Роману Андрійовичу Сангушковичу на замки Брацлав, Вінницю та Звенигород, надані в держання «до живота»²².

Цікавий зміст підтверджувального документа з погляду першочергового права на викуп маєтності у близьких родичів вкладено в листі від 20 травня 1536 р. великого князя литовського Сигізмунда I Старого князеві Василеві Михайловичу Сангушковичу Ковельському на купівлю

---

¹⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 47 об.–48 об.; LM 22. — № 6.18. — Р. 48–49.

²⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 150 об.–151 об.; LM 17. — № 81. — Р. 125–126.

²¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1051–1053; LM 7. — № 292. — Р. 507–508.

²² LM 9. — Р. 214–215.

половини маєтку Туличова у Володимирському повіті «на вічність». Прочитуємо зміст документа:

«Биль намъ чоломъ кн(я)зь Василей Михайловичъ Санькгушковича Ковельский ѿ томъ, штоѡж продалъ ему именье, выслугѡ свою, ѡ повете Володимерьскомъ половицу Туличова кн(я)зь Петръ Михайловичъ Острожецкий, за чотыриста копъ грошей монеты Великого кн(я)зства Литовьского на вечность, которое онъ выслужилъ на брате нашомъ, славное памете Александре, королѣи его м(и)л(о)сти, з дворомъ своимъ, и с польми пашными того двора, и сеножатми, з людьми со всими ихъ подачьками и роботами, и со всимъ с тымъ, какъ онъ самъ к рукамъ своимъ тое именье держалъ и какъ са то съ стародавна в себе мело, которого жъ именья онъ самъ з жоною, и з детьми, и с потомьки, и з ближними своими вечне са вырекъ, ижъ вжо не мають в то ничим са уступати и никоторыми причинами того подъ кн(я)земъ Васильемъ поискивати. И листъ свой на парькгамене писаный подъ печатью своею и подъ сведомомъ и печатьми з людей добрыхъ ему далъ, и тежъ привилей нашъ за чимъ кн(я)зь Петръ тое именье держалъ и листъ брата нашего Александра, корола его м(и)л(о)сти, ему жъ отдасть, где ж кн(я)зь Василей тотъ листъ его продажный и привилей наш и листъ корола Александровъ перед нами покладалъ.

Ино на привилейи нашомъ описано, ижъ есмо за его к намъ верьную службу половицу того именья Туличова, которю держалъ Федько Твличовьский водле данины брата нашего Александра, корола его м(и)л(о)сти, кн(я)зю Петру и его жоне, и детьмъ и напогомъ будучимъ ихъ счадомъ з людьми и со всими ихъ землами пашными и бортными, съ сеножатями, з лесы, боры, и з даньми грошовыми, и медовыми, бобровыми, куничными, с озеры, з реками и речьками, съ ставы и зъ ставищи, з млыны и ихъ вымелками, и со всими ихъ землами и пожитьки, как са тое именье съ стародавна ѡ

границахъ своихъ мело на вечность потвердили. А к тому на листе брата нашего, корола Александра, и тежъ на томъ же привильи нашомъ выписано, ижъ земанинъ володимирьскій Тирика хотель половину того имениа Туличова безъ дозволенья брата нашего на вечность продати. И его м(и)л(о)сть тую половину кн(я)зю Петру дозволилъ в оного земанина по близкости купити. А тому Тирику приказалъ, абы оное половины никому иному мимо кн(я)за Петра не продавалъ. Ино, деѣ, кн(я)зь Петръ тоева право свое ему спустилъ».

У диспозиційній частині акта великий князь наказував:

«А такъ мы привильз нашего кн(я)зю Петрѣ даного и листу корола его м(и)л(о)сти Александрова и тежъ листу его купьчого огледавъши, з ласки наше на чоломъбитье его то вчинили, на то дали ему сесь нашъ листъ и тѣю куплю его потверждаемъ нашимъ листомъ вечно ему и его кн(е)гини, и ихъ детемъ и напотомъ будучимъ ихъ счадкомъ.

А што са дотычетъ дрѣгое половицы того имениа Тѣличова, естли кн(я)зь Василеѣ тую половинѣ в оного земанина Тирика або въ его потомьковъ купити, тогда маеть такежъ держати то навечные часы, а тотъ Тирикъ або его потомьки мимо кн(я)за Василя Ковелского не маютъ того никому продавати, и воленъ онъ тамъ себе розъширити, прибавити и къ своему лепьшому а вжиточному обернути, какъ самъ налепей розумеючи»²³.

²³ Оригінал документа зберігається: AGAD. ZDP. — Sygn. 4786. — К. 1; копія: РНБ. ОР. — Ф. 293. — Оп. I. — Ед. хр. 21; опубл.: Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV (1535–1547). — Lwów, 1890. — № XXX. — С. 28–30; АBB. — № 18. — С. 93–95; *Блануца А.В.* Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерело-

Практикувалося також надання прикордонних замків у тримання на декілька років. Зокрема в 1530 р. Сигізмунд I Старий надав Іванові Полозу на два роки тримання Чорнобильського замку²⁴. Якщо ж господар надавав певні володіння, то в переважній більшості такі надання обмежувалися його волею, тобто в будь-який час верховний власник міг знову повернути до скарбу надану маєтність. Наприклад, надаючи в 1534 р. великокнязівському дворянинові Іванові Охловському чотирьох чоловіків у Здитівській волості на Волині Сигізмунд I обмежив своє пожалування «до волі й ласки господарської»²⁵.

6.1.2. Територіальні особливості земельних надань

На основі дослідження документів книг записів ЛМ часів правління Сигізмунда I Старого авторіві вдалося проаналізувати політику великого князя литовського в розрізі територіальної прив'язки до українських повітів пожалуваних земель і маєтностей, що кількісно відображено в таблиці.

знавчі, правові та соціально-економічні аспекти // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 62–63.

²⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 157–157 об.; ЛМ 17. — № 91. — Р. 132.

²⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 360 об.–361 об.; ЛМ 17. — № 288. — Р. 286.

Географія земельних надань і підтверджень Сигізмунда I Старого²⁶

Регіон	Надання	Підтвердження
Київський повіт	26	14
Овруцький повіт	16	2
Мозирський повіт	14	6
Житомирський повіт	3	2
Вінницький повіт	1	4
Чорнобильський повіт	3	—
Брацлавський повіт	—	2
Черкаси	—	1
Луцький повіт	19	45
Володимирський повіт	7	10
Кременецький повіт	6	11
Волинь ²⁷	3	17

Упродовж перших п'яти років свого правління (підрахунки зроблено на основі складеного реєстру земельних надань та підтверджень за документами відповідних книг записів ЛМ²⁸ часів правління Сигізмунда I Старого) великий князь литовський видав українській шляхті найбільшу кількість листів-надань і підтверджень. Зокрема в 1506–1511 рр. було надано в Київському повіті Філіпу Арменину «пусте» селище, Васку Жереб'ятичу — селище Чотанове в Милославичах, а також озера Верещу і Битчу,

²⁶ Таблицю складено за матеріалами опублікованих та неопублікованих книг записів Литовської метрики.

²⁷ У документах указано Волинь без повітової належності наданих чи підтверджених маєтностей.

²⁸ Див.: *Блануца А.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 8. — К., 2008. — С. 78–97.

згодом село Опачичине, князеві К.І. Острозькому — замок і місто Чуднів, маєток Звягель, князеві Т.І. Капусті — села Малевичі, Хишине, Біловежі й Радомль, князеві Ю.І. Дубровицькому — села Кам'яне та Боброве в Олевській волості, князеві Ф. Корецькому — село Сутани в Олевську²⁹. Причому двом останнім князям було надано маєтності, конфісковані у князя І. Глинського за державну зраду.

У 1509 р. великий князь своїм привілеєм надав Богданові, Андрієві та Дмитрові Івашенцовичам цілий маєтковий комплекс князя І. Глинського на Київщині: Рют Новий і Старий, Тоганів, Очків, Новосільці, Костомирів, села й селища Кам'яне, Опачичин, Мухоїдовичі, Кобановичі, Максимовичі, Загальці, Скубричі, Жерове, Копилове, Новостав, Совку, Воронине, Борисів, а також двори в Києві та Овручі³⁰. Роком раніше пан Сенко Полозович отримав у вотчинне володіння маєток Гостомляни в Київському, Ставок — у Житомирському та Глядковичі — в Овруцькому повітах, також відібрані у князів Глинських³¹.

Загалом території Київського повіту стосувалися 26 надань — найбільше з-поміж інших українських теренів ВКЛ часів правління Сигізмунда I Старого. Очевидно, що Київщина була тим регіоном, де державний земельний комплекс ще дозволяв великому князеві надавати своїм підлеглим окремі маєтки, села й землі, здебільшого, як свідчать документи, на умовах земської служби. Неабияке значення відіграв факт конфіскації великого маєткового комплексу князів Глинських, що послужив вагомим резервом для великокнязівських пожалувань.

---

²⁹ LM 8. — Р. 166–167, 174, 238, 245–246, 255, 266, 286, 435–436.

³⁰ Ibid. — Р. 320.

³¹ Ibid. — Р. 252.

Значно менше на території Київського повіту господар удався до підтверджень уже раніше наданих його попередниками земель. Так, у 1511 р. Сигізмунд I Старий підтвердив господарському дворянину Яцьку Єльцовичу село Козаровичі й селище Ождилів, а Михайлові Павші — маєтки Дорогин, Клещевичі та Коцевичі, а також селище Климатине у Черкасах³².

Нерідкими в діяльності Сигізмунда I Старого були випадки, коли він у винагороду за службу жалував своїх підданих маєтностями, територіально віддаленими від їхніх родових володінь. Наприклад, 20 вересня 1513 р. великий князь литовський своїм привілеєм підтвердив київському зем'янинові Івашкові Андрійовичу Фурсу маєток Разничі над р. Стир у Луцькому повіті на правах вічного володіння³³.

Як свідчать документи, певний резерв земель великокнязівського домену був в Овруцькому та Мозирському повітах. Тут великий князь також робив чималі надання (відповідно, 16 і 14 випадків пожалувань). Зокрема, в Овручі та Овруцькому повіті впродовж лише 1525 р. Сигізмунд I Старий надав київським зем'янам Федору Киселю «пляц» Синьківщину, Долмату Єремеевичу — «пусту» землю Чигирівську, господарським дворянам Олізару Волчковичу — дворище Воронове, Федору Єльцовичу — сіножать Задню Руду³⁴.

У Мозирському повіті великий князь здебільшого видавав листи-розпорядження про виділення київській шляхті певних володінь. Так, у 1512 р. Сигізмунд I Старий наказав київському воєводі пану Ю.М. Радивилівичу на-

---

³² Ibid. — Р. 440–441, 442–443.

³³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1147–1148; LM 7. — № 338. — Р. 558–559.

³⁴ LM 14. — Р. 282–283; LM 12. — Р. 367.

дати Яцьку Лозі село Терейковичі, а 1514 р. — ув'язати господарського писаря Федка Світошу в маєток Новосілки. Причому останньому маєток був записаний за сплату боргу його сестринцем господарським дворянином Іваном Булатовим³⁵.

Окремі надання великий князь видавав на Мозирщині й представникам великокнязівської ради. Наприклад, у 1518 р. полоцькому воєводі пану Ольбрахту Ґаштовту було пожалувано села Перетрутовичі та Колку вічним правом³⁶. Рік по тому Сигізмунд I Старий надав О. Ґаштовту (в документі фігурує вже як троцький воєвода) у тримання замок Мозир разом із Мозирською та Пчицькою волостями заставою в півтори тисячі кіп литовських грошів до сплати боргу великим князем³⁷.

Окремі надання й підтвердження стосувалися Житомирського, Вінницького, Черкаського, Чорнобильського та Брацлавського повітів. Зокрема на територію вказаних регіонів із великокнязівської канцелярії вийшло 7 надавчих та 9 підтверджувальних документів.

Традиційно найбільше надань і підтверджень стосувалися Волині (Луцький, Володимирський, Кременецький повіти) та волинської шляхти. Характерно, що пожалування тут кількісно поступалися підтверджувальним документам майже втричі. Такі показники дають підстави стверджувати, що господарський домен на Волині станом на XVI ст. вже не мав значних резервів для масштабних пожалувань. З іншого боку, на Волині також простежується значна концентрація шляхетського землеволодіння порівняно з великокнязівським і церковним.

---

³⁵ LM 9. — Р. 125, 276.

³⁶ LM 25. — Р. 88.

³⁷ LM 11. — Р. 80.

Показовим є й те, що об'єктом надань на Волині здебільшого виступали окремі двори, землі, будинки, тобто невеликі за розміром володіння. Наприклад, у 1508 р. господар пожалував дякам Гришку Алексієвичу та Федку Івановичу двір Уїми та сільце Цевеліс у Володимирському повіті, а також ще один двір у Володимирі на умовах земської служби, а в 1509 р. володимирському старості князеві Андрієві Олександровичу — людей Кричевичів у Хмельницькій волості (Луцький повіт) до «лепшого опатренья»³⁸. Указувати лише на невеликі за розміром володіння, надані господарем волинській шляхті, було б значним перебільшенням.

Окремі пожалування стосувалися цілих маеткових комплексів. Наприклад, у 1516 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм пожалував пану Богушу Боговитиновичу двір Жукове з присілком Білівим, Новим Ставом і Гумениками в Луцькому повіті вічним правом³⁹, а в 1527 р. володимирському старості князеві Федорові Олександровичу — спадковій маєтності пана Івана Хребтовича: дві частини села Портська та Підлозці⁴⁰.

У деяких випадках Сигізмунд I Старий жалував певні маєтності волинській шляхті, не відчужуючи їх від господарського домену. Одним із небагатьох прикладів може бути надавчий лист господаря пану Богушу Боговитиновичу на маєток Ярославичі з Підлісками в Луцькому повіті вічним правом. Проте у цьому випадку великий князь литовський не відчужував володіння від державного земельного фонду. На це вказує те, що даний маєток

---

³⁸ LM 8. — Р. 250–251, 338–339.

³⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1175–1175-А; LM 7. — № 355. — Р. 574–575; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 1 об.–2 об.; LM 22. — № 2.1. — Р. 10–11.

⁴⁰ LM 14. — Р. 256.

відійшов до великокнязівського домену від попереднього власника — Немири Толпишевського⁴¹.

Велика кількість документів підтверджувального характеру (83 із 116) була адресована саме волинській шляхті, яка, таким чином, намагалася на найвищому рівні убезпечити свої земельні володіння, отримані різними шляхами від попередників Сигізмунда I Старого або від нього самого від посягань інших шляхтичів. Так, Сигізмунд I у 1516 р. підтвердив уже згаданому вище пану Богушу Боговитиновичу двір Жукове з присілками Білівим, Новим Ставом і Гумениками в Луцькому повіті вічним правом, а кількома роками раніше (1512 р.) тому ж пану Б. Боговитиновичу — маєток Берестечко, що записала йому своїм тестаментом пані воеводина віленська⁴². У 1515 р. великий князь підтвердив луцькому городничому Петрушку Мушатичу право на володіння селом Свинарне, одна частина якого знаходилась у Луцькому, а друга — Володимирському повітах⁴³.

У 1529 р. до господаря із чолобитною звернувся шляхтич Яцько Єскович Жабокрицький підтвердити йому надані раніше Сигізмундом I Старим маєтності у Кременецькому повіті, акцентуючи своє прохання на тому, щоб перевести правовий статус його володінь у більшу стійку форму власності — вічне володіння. Великий князь позитивно відреагував на чолобитну свого підданого й «селко вь Крємяницком повете на имя Шпиколосы чотыри чело-

---

⁴¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 4-5; LM 22. — № 2.4. — Р. 13.

⁴² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Лл. 1 об.-2 об.; 2 об.-3 об.; LM 22. — № 2.1. — Р. 10-11; LM 22. — № 2.2. — Р. 11-12; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1175-1175 А; LM 7. — № 355. — Р. 574-575.

⁴³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 3 об.-4; LM 22. — № 2.3. — Р. 12

веки, а два селища пустых також на имя Колосову а Дворецу» підтвердив актом від 19 грудня 1529 р. «ему вечно и навеки непорушно»⁴⁴.

Звернімося до аналізу типів/форм надань великого князя Сигізмунда I Старого в період його правління. Загалом матеріали опрацьованих книг ЛМ часів його володарювання дають змогу встановити число надавчих та підтверджувальних документів, що стосуються українських земель ВКЛ. За нашими підрахунками — це 205 документів. Із них термінові й безтермінові типи надань склали 70. Акти-надання при цьому становлять 54 (77%), а підтвердження — 16 документів (23%). Відповідно, за типами пожалувань вони розподілилися наступним чином:

Акти-надання	Частка (у % від 54)	Акти- підтвердження	Частка (у % від 16)
«До волі й ласки господарської»	87	«До волі й ласки господарської»	88
«До живота»	11	«До живота»	6
«До лучшего осмотра ренья»	2	«До очищения»	6
Усього частка надань та підтверджень (у % від 70)	77		23

Як бачимо, домінуючим типом надань стала форма пожалування «до волі і ласки господарської», тобто на невизначений час. «До лучшего осмотра ренья» було пожалувано 2% надань, а обмежені чітко визначеним терміном «до живота» вже склали 11% пожалувань цієї групи. Водночас великий князь у 88% підтверджував попередні

⁴⁴ РНБ. ОР. — Ф. 293. — Оп. 1. — Ед. хр. 41.

надання на умовах «до волі й ласки господарської». Група документів на безтермінових умовах «до очищення» складала 6% підтверджувальних актів, а обмежені у часі «доживотним» терміном, на відміну до попередників Сигізмунда I Старого, також уперше склали 6%. Усе це вказує на використання великим князем більш урізноманітнених форм надань і підтверджень у групі термінових та безтермінових документів. Утім вони, також як і в політиці його попередників, указують на чітку тенденцію до прив'язки шляхти до землі на вигідних для влади умовах — на невизначений термін та обмежений у часі терміном одного життя.

Друга група надавчих документів, які характеризуються більш стійкими умовами володіння землею — вічні (до них відносяться також володіння на вотчинному праві, купівлі та за спадковим правом), склали вперше вже 66% від усієї кількості актів пожалувань і підтверджень Сигізмунда I Старого на українських землях ВКЛ. Деталізуємо такі пожалування за їх типом/формою:

Акти-надання	Частка (у % від 38)	Акти-підтвердження	Частка (у % від 97)
Вічним правом	79	Вічним правом	56
У вотчину	3	У вотчину	1
За спадковим правом	18	За спадковим правом	12
		Купівлі	31
Усього частка надань та підтверджень (у % від 135)	28		72

Як бачимо, у часи правління третього великого князя литовського з династії Ягеллонів уперше у земельній політиці відбулися кардинальні зміни по нарощуванню приватного шляхетського землеволодіння за рахунок дер-

жавного. Це видно з того, що група документів, які забезпечували шляхту найбільш стійкою формою землеволодіння — на вічному праві, перевищили групу документів на терміновій і безтерміновій основі. При цьому шляхта зуміла перевести свої володіння з першої групи у другу шляхом отримання нових підтверджувальних актів на умовах вічного володіння. Також зросло число здійснення транзакційних операцій, підтверджених великим князем.

Таким чином, проведений нами аналіз надавчої політики Сигізмунда I Старого на українських землях ВКЛ указує на зростання ролі приватного шляхетського землеволодіння. Чільна увага до наділення новими та підтвердження набутих маєтностей вічним правом давала можливість владі на стабільній основі залучати українську шляхту до служби великому князеві. Це, своєю чергою, стабілізувало стан внутрішньої та зовнішньої політики держави, надало певних ресурсів для ведення перманентних воєн із Московською державою.

6.2. Політика королеви Бони Сфорци у сфері землеволодіння в 1530–1550-х рр.

6.2.1. Земельні надання та підтвердження на Волині

Отримавши від свого чоловіка, великого князя литовського й короля польського Сигізмунда I Старого, частину повноважень зі здійснення незалежної господарської політики, Бона провела реструктуризацію земельного фонду частини білоруських та українських земель ВКЛ⁴⁵.

---

⁴⁵ Про економічну політику королеви Бони у ВКЛ див.: *Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne: Gospodarka królowej Bony na kresach*. — Kraków, 1887; *Pociecha W. Królowa Bona*. — Т. I–II. — Poznań, 1949; Т. III–IV. — Poznań, 1958; *Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny kró-*

Документовано її діяльність у вказаній сфері відбилася в кількох книгах ЛМ та, зокрема, у книзі записів № 32, оригінал якої зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві⁴⁶, а в 2012 р. була опублікована групою українських і литовських археографів за видавничою програмою Інституту історії Литви⁴⁷. Ця книга хронологічно охоплює документи за 1548–1549 рр. загальною кількістю 85, без урахування двох, що були внесені до книги відразу після реєстру документів мовою оригіналу⁴⁸. Це одна із трьох книг ЛМ, до якої ввійшла документація королеви Бони, що стосувалася її управлінської та господарської діяльності на пожалуваних їй чоловіком Сигізмундом I Старим землях ВКЛ. Так, у ній містяться акти королеви Бони за 1548–1549 рр., далі хронологічно йдуть акти 33-ї книги записів ЛМ за 1549–1553 рр. та 36-ї книги записів ЛМ за 1554–1555 р. (до цієї книги ввійшло декілька документів за 1552 р.)⁴⁹.

Так, до 32-ї книги записів ЛМ ввійшли привілеї, листи-надання, листи-підтвердження, а також судові вирoki, накази та розпорядження королеви Бони щодо її підданих у Городенському, Кобринському, Пінському, Юрборському, Кременецькому, Володимирському повітах та низці волостей ВКЛ.

---

lewskiej w Polsce 1504–1548. — Warszawa, 2007 (перше вид. 1967 р.); *Bogucka M.* Bona Sforza. — Wrocław, 2004 (перше та друге вид.: 1989, 1998 pp.).

⁴⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. xp. 32.

⁴⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, — XX, 144 p.

⁴⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. xp. 32. — Л. XVII–XVII об.

⁴⁹ *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской метрики. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 25–26.

Розглядаючи специфіку мобільності земельних володінь волинського нобілітету у період чинності I Литовського статуту на основі документів ЛМ та документального видання «Актів Волинського воєводства»⁵⁰, у джерелах активно фігурувала королева Бона. Тож, залучаючи документи вказаного джерельного комплексу, проведемо аналіз господарської політики на Волині в період її правління. Один із перших актів, яким Бона намагалася зібрати під своїм управлінням землі Кременецького повіту, пов'язаний з одним із князів Сангушків несучоїзько-локацької лінії. Зокрема 12 жовтня 1536 р. датований лист маршалка Волинської землі й володимирського старости князя Федора Андрійовича Сангушковича королеві Боні, зміст якого полягав у тому, що він просив господину відступити йому маєток Ставрів Луцького війтівства (триманого ним заміною у сумі грошів), а він, відповідно, поступиться своїм дідичним маєтком Лепесівкою у Кременецькому повіті. Князь Ф.А. Сангушкович проявив таку ініціативу обміну маєтками після того, як королева Бона викупила Луцьке війтівство в попередніх власників — Янової Сикнартової Софії, її зятя Андрія Железка з дружиною Гальжкою та Фалібовського з дружиною Ганною. А маєток Ставрів підпорядковувався саме Луцькому війтівству, і тому королева Бона мала намір його викупити. Володимирський староста у своєму листі також пропонував здійснити опис («ограничене») Лепесівського маєтку за присутності кременецького старости королеві — Дахна Васильовича впродовж чотирьох тижнів⁵¹.

Із числа вміщених до книги записів № 32 ЛМ 85 документів левову частку складають такі, що дають змогу

---

⁵⁰ Акти Волинського воєводства... — 154 с.

⁵¹ AGAD. — ZDP. — Sygn. 4800. — К. 1.

проаналізувати господарську політику королеви Бони й визначити її ставлення до впорядкування земельних відносин на підвладних їй територіях, зокрема на Волині. Так, улітку 1548 р. Бона, вступаючи в управління наданими їй володіннями, спеціальним розпорядним листом наказувала намісникам дворів Городенського староства сприяти призначеним нею ревізорам (варшавський канонік і великокнязівський писар князь Адам Пилиховський, господарські служебники Томаш Каменський та Микола Лисаковський) провести ревізію староства. Дане розпорядження відбилосся у відповідному листі королеви, уміщеному в 32-й книзі записів ЛМ⁵². Таку ж процедуру Бона провела й в інших своїх повітах та староствах, розглядаючи її як неминучий підготовчий захід для проведеного волочної поміри.

В аналізованій 32-й книзі записів ЛМ кілька документів засвідчують купівлю-продаж нерухомості. Так, це привілей королеви Бони юрборському міщанину Матею Клезсу від 8 грудня 1548 р. на будинок в Юрборку, проданий йому королевою з її господарського фонду. Як видно з привілею, даний будинок було збудовано юрборським намісником Іваном Кунцевичем «на кгрунте нашом (власність королеви Бони — А.Б.) з дерева и людьми нашими», за наказом Бони «тоть домъ продалъ естъ мещанину нашему юрьборскому Матею Клезсу за тридцать копъ грошей личьбы литовское», і «оный Матыс Кла(з)с(к)и тотъ домъ, такъ отъ насъ у Юрборьку купленый, яко властность свою, на вечные часы с потомьки своими маеть держати и его вживати, яко хотячи ку пожитьку своему обернути, только абы платъ нашъ и повинности инышиє, с того дому намъ повинные, з него з

---

⁵² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 17 об.—18 об.

ыньшими мещаны н(а)шими тамошъными были сполнены и даваны»⁵³.

Волинський аспект проблеми відображено в наступному документі. Зокрема на таких самих умовах Бона продала нареченому володимирському владиці Іванові Яцьковичу Борзобагатому маетки Красне, Ставрів, Галичани та половину села Зборошова. Дана транзакція також оформлена привілеєм Бони, датованим 29 грудня 1548 р., яким вона продала володимирському владиці вказані маєтності за 2 тис. кіп литовських грошів «на вечность»⁵⁴.

Договір купівлі-продажу, укладений між Бонаю та брацлавською старостиною княгинею Беатою з Костельця від 29 грудня 1548 р., відображений власне транзакційною угодою⁵⁵ та листом-наказом Бони, адресованим кременецькому старості пану Івану Богушевичу Боговитиничу⁵⁶, щоб той забезпечив ув'язання княгині в набуте село Лепесівку в королеви Бони за 1 тис. кіп грошів «на вечные часы».

Договори купівлі-продажу також для набуття юридичної сили представлялися королеві для подальшого надання дозволу або підтвердження здійснення такої транзакції. Один із таких дозволів оформлено королівським листом від 3 липня 1550 р., яким Бона санкціонувала договір купівлі-продажу, за яким шляхтич Януш Светицький купив («правомъ доживотнымъ держати») у Богдана Семашка село Сомин у Луцькому повіті за 300 кіп грошів⁵⁷.

---

⁵³ Там же. — Л. 36 об.—37.

⁵⁴ Там же. — Л. 41 об.—43.

⁵⁵ Там же. — Л. 43 об.—44 об.

⁵⁶ Там же. — Л. 44 об.—45 об.

⁵⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 33. — Л. 36 об.—37 об.

Ці купчі договори свідчать про поступове поширення товарних ознак шляхетського землеволодіння. Такі ж договори купівлі-продажу містяться в інших книгах записів, а також існує низка окремих договорів, які не ввійшли до жодної з книг ЛМ⁵⁸.

Важливе місце в господарській політиці Бони займали питання земельних пожалувань. Королева, як це видно з 32-ї книги записів, жалувала окремі земельні володіння, і часто неосвоєні, так звані «пустовщини», шляхтичам на підвладній їй території. Такі пожалування відображаються в даній книзі листами-привілеями. Так, окремим привілеєм за 1549 р. господиня пожалувала клецького боярина Бартоша Стецьковича та його дружину Марину п'ятьма «пустими» землями Урвидевської волості у Клецькому повіті до «животів». Це, власне, уже був другий привілей на вказані землі. У цьому ж привілеї дізнаємося, що клецький боярин уже володів землями Урвидевської волості пожиттєвим правом і просив королеву надати ці землі на таких самих умовах йому та Марині, господарській дворовій служебниці, яка щойно стала його дружиною⁵⁹. У липні 1549 р. Бона надала пунському зем'яни-

---

⁵⁸ Див., напр., такі договори з фонду «Помісно-вотчинний архів Південно-Західних земель XVI–XIX ст.» Російського державного архіву давніх актів: 15.11.1549 р., купча Добрині Зубоевича київському міщанину Фіцу Кобизеевичу на двір у Києві (РГАДА. — Ф. 1473. — Оп. 1. — Ед. хр. 175); 4.03.1564 р., купча київського міщанина Власа Сергійовича Митку Богдановичу на будинок у Києві (Там же. — Ед. хр. 21); 22.05.1554 р., купча зем'янок Віленського повіту Ганни й Марухни Богдановичів Олені Яковні на чотири служби людей (Там же. — Ед. хр. 23); два купчих договори від 5.09.1554 р. і 7.09.1554 р.: купча віленських зем'янок Ганни та Марухни Богдановичів Явору Будоевичу на третину маєтку Януши у Віленському повіті та Олені Яковні на третину маєтку Януши у Віленському повіті (Там же. — Ед. хр. 24–25).

⁵⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 74 об.–75.

нові Войтехові Одаховському три волоки й п'ятнадцять моргів землі «пустовської» на р. Мікусі вічним правом.

Цей документ цікавий ще й тим, що дане надання королева пожалувала на прохання пунського зем'янина. Останній повідомляв, що тримав три «пустовські» землі — Василевщину, Сомиловщину та Войтковщину — у Пунській волості, отримані по небіжчику Щасному Полячку, колишньому чоловіку його теперішньої дружини. Унаслідок проведення волочної поміри в Пунській волості вказані землі відійшли до господарського домену, взамін яких королева пожалувала згадані нами вище три «пустовських» та п'ятнадцять моргів землі у тій самій волості. Проте Бона у своєму привілеї наголосила на тому, що В. Одаховський ніяких прав не мав на землі покійного чоловіка його дружини, а отримав заміної нові земельні наділи у винагороду за вірну службу та із зобов'язанням продовжувати нести «службу земськую военную»⁶⁰.

У червні 1548 р. до королеви з проханням звернувся підданий Кременецького замку Сенько Стародубець, щоб «її милість» видала привілей на селище Молодкове на річці Жерді, яким від до цього часу володіє до господарської волі й ласки на земській службі, що йому пожалував тодішній кременецький староста Станіслав Фальчевський. Коли ж Бона перевела останнього на Кобринське староство, то це й стало сигналом для С. Стародубця для отримання нового привілею на право володіння своїм селищем. Розглянувши клопотання, королева видала свій привілей, в якому постановила: «Маеть онъ тое селище на Жерди на имя Молодковъ зо вѣсимъ по тому, якъ ся в себе и въ границахъ своихъ маеть и потомъ какъ его до сего часу трималъ, держати и его с потомъки своими до ласки а воли нашео г(о)с(по)д(а)рское вжи-

---

⁶⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 81–82.

вати, а с того служъбу военъную конемъ посполъ з ыншою шляхътою тамошнею кремянецкою, коли кольвекъ потреба того будетъ вказывати, маеть служити»⁶¹.

Практичну сторону дії I Литовського статуту у частині заставного права відображено у привілеї Бона (13 квітня 1549 р.) ковельському старості пану Богдану Семашку на дозвіл викупити село Сомине, належне до Ковельського замку, у господарського маршалка та луцького старости князя Андрія Сангушковича Кошерського. Із господарського привілею дізнаємося, що луцький староста володів селом Сомине на умовах застави, узятій у князя Василя Михайловича Сангушковича Ковельського у сумі 300 кіп литовських грошів. На знак вдячності за службу Бона дозволила ковельському старості викупити вказане село в луцького старости тією сумою, в якій князь Андрій Кошерський у князя В.М. Сангушковича Ковельського тримав, а викупивши «ку пожитъку своему в той же суме пенязей и тымъ правомъ и властностью, яко князь Коширський его живаль, и со всемъ по тому, яко и князь Коширський уживати и всякие пожитъки, которые бы с того имения Соминского, яко ся у себе маеть прийти и прибавълены слушне быти могли, держати, а с того имения Сомина через насъ и потомъковъ нашихъ не маеть рущонъ быти»⁶².

Як бачимо, окрім дозволу, Бона давала гарантії на непорушність укладеного між князями договору. Окремо королева розпорядилася щодо використання деревини з Соминського острова, належного до Вижви. Так, селянам острова дозволялося безкоштовно використовувати ост-

---

⁶¹ Там же. — Л. 4–4 об.

⁶² Там же. — Л. 56 об.–57.

рівне дерево для опалювання власних будівель, а також Соминського двору⁶³.

У процесі набуття земельних володінь часто виникали питання меж і кордонів із сусідніми. У діяльності королеви Бони також відображено такі аспекти. Зокрема це видно з документа від 10 жовтня 1555 р. про розмежування зем'янину Кременецького повіту Пашку Лудвиському його маєтку Людвиц від міста Кременця та від людей і маєтків «її милості» королеви — Цеценевич і Вілії. П. Лудвиський скаржився на кременецьких міщан та королівських підданих із Цеценевич і Вілії, які незаконно попусвали межові знаки й копці та завдали великих економічних збитків скаржникові. Кременецький староста Станіслав Фальчевський спільно з господарськими зем'янами Івашком Дашковичем, Яцьком Жабокрицьким та Грицьком Толмачевичем, оглянувши на місці «покажене знаковъ и гарниц», відновили розмежування володінь П. Лудвиського з маєтками сусідів, і таким чином урегулювали суперечку⁶⁴.

Актуальною статтею прибутку у ВКЛ була здача в оренду господарських мит⁶⁵, які приносили до великокнязівської скарбниці щорічно у середньому по 200–300 або й більше кіп литовських грошів від одного митного округу. Як правило, мита здавалися в оренду євреям, які справно сплачували орендну плату. Зокрема Бона уклала річний договір (від свята Михаїла Архангела в 1548 р. до

---

⁶³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 57.

⁶⁴ Там же. — Л. 102 об. — 103.

⁶⁵ Докл. про мита у ВКЛ див.: Жеребцова Л. «Назначене справец мытных на всих коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная»: митна реформа 1536 р. королеви Бони у Великому князівстві Литовському (дипломатичний і джерелознавчий аналіз) // *Україна Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. — Т. III. — К., 2015. — С. 313–331.

такого ж свята в 1549 р.) здачі в оренду пінським євреям Ізраїлю й Нахиму Песаховичам та Юшку Мошеевичу мит у Пінську, Клецьку та Городку. Указані орендарі завідували такими митами, як понизове, торгове, важне, помірне, воскобійне, перевізне, корчемне, горілчане, медове, воскове та іншими «пожитъки, естли которые ку тымъ мытомъ нашимъ здавѣна прислухаль», і по завершенню річного терміну мали сплатити до великокнязівської скарбниці 875 кіп грошів та 25 каменів топленого воску⁶⁶.

Волинський сюжет знаходимо в наступному документі. Так, 13 січня 1549 р. королева видала орендний лист кременецькому міщанинові Михайлові Скуйбіді, за яким він отримував у річну оренду всі мита та «доходи» Кременецького замку. За змістом договору визначалися детальні умови завідування кременецькими митами, у тому числі передбачалися умови т. зв. форс-мажорних обставин, наприклад прорив водою греблі тощо. По закінченні оренди М. Скуйбіда мав передати через кременецького старосту до господарського скарбу 300 кіп литовських грошів. Утім виплата мала здійснюватися у три етапи: перші 100 кіп — на громниці, другі — на день Святих апостолів Петра й Павла, а треті — по завершенню оренди за три тижні перед Різдвом⁶⁷. 9 вересня 1549 р., за три місяці до того, як збігав термін першої оренди, Бона уклала другий річний орендний договір із Михайлом Скуйбідією на тих самих умовах. Таке рішення королева, очевидно, прийняла через ту обставину, що орендар кременецьких мит завчасно сплатив частину коштів до великокнязівської скарбниці, що було відзначено в листі: «И тежъ част пенязей на роки певъные ув оной аренде нашей описаные, до рукъ старость нашихъ кремьянецъ-

⁶⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 21–23.

⁶⁷ Там же. — Л. 47 об.–50.

кихъ п(а)на Ивана Богушевича а п(а)на Петра Семашька *отдаль* и запла*ти*лъ, што квитами ихъ *перед* нами *оказалъ*»⁶⁸.

У винагороду за службу, у тому числі й у сфері збору мита, Бона в 1550 р. (число та місяць у документі не вказано) пожалувала кременецького міщанина й митника М. Скуйбиду селищем Горинкою разом із належними до нього людьми у Кременецькому повіті, означивши термін володіння своїми «волею й ласкою». Причому Бона сподівалася, що управлінські здібності митника сприятимуть відродженню економіки селища, оскільки Горинка прийшла у занепад і «жадный пожитокъ с того села Горинки ку *скарбу* нашому на тотъ часъ не *приходитьъ*»⁶⁹.

Питання господарської політики Бони відображено також і в підтверджувальних листах, якими королева, на прохання своїх підданих, затверджувала пожалування попередніх правителів ВКЛ або підпорядкованих їй намісників, державців. Наприклад, 10 квітня 1548 р. було видано відповідний лист юрборському боярину Пацу Ягелковичу на «троху леса» та сіножать поблизу р. Лепуни в Юрборській волості. Зі змісту документа дізнаємося, що згадане володіння П. Курцевич отримав від юрборського намісника королеви Івана Кунцевича, який «з воли а *росказаня* нашого (королеви Бони — *А.Б.*) почалъ люди садити на *границы* пруской по *реце* Ширъвинте подле Пуне на *кгрунъте* нашомъ волости Юръборское, даль *теж* ему (Пацу Ягелковичу — *А.Б.*), назначилъ и завель на службу бояръскую *троху* леса на *пашъню* розробити, *который лес* *лежить* под *местомъ* *межи* реки *Побиржушы* и *Еклупы* ку *самой* *реце* Лепуни, и к тому *сеножать*,

---

⁶⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 92 об.–94 об.

⁶⁹ Там же. — Ед. хр. 33. — Л. 8 об.–9. Такий самий лист внесено до цієї ж книги ЛМ на арк. 10–10 зв.

которая уво Купяхъ»⁷⁰, а також отримав перед цим і відповідний підтверджувальний лист Бони на умовах пожиттєвого тримання.

Підданий королеви, освоюючи ліс, розбудував фільварок та підняв пашу, і при цьому зазнав чималих витрат, через що звернувся з проханням до Бони, щоб та «быхъмо обачили в тые утраты и накълады его, што на тую пашню и фольварокъ, съ сырого кореня ее выробляючи, наложилъ и праве, дей, всю свою маетьность тамъ утратилъ, и тую пашню у волости нашей Юрьборъской в тых границах, веръху описаныхъ, водлугъ листу и заведеня намесьника нашего юрьборского Ивана Кунъцевича и того листу нашего, который до воли наше только на то мел, абыхъмо ему и потомъкомъ его з ласки наше на вечност (підкреслення наше — А.Б.) листомъ нашимъ потверъдили»⁷¹.

Звернемо увагу на одну примітну особливість господарської політики Бони, що яскраво відображена в наведеному вище підтверджувальному листі — шляхом політики земельних надань або колонізації підданими на умовах земської служби вічним правом на периферійних територіях ВКЛ неосвоених земель забезпечувалося зміцнення обороноздатності порубіжжя держави, у даному разі на литовсько-прусьському пограниччі. Симптоматично, що подібну політику активно впроваджували й попередники Бони — великі князі литовські Казимир та Олександр Ягеллончики на литовсько-московському «українному» порубіжжі. Незважаючи на те, що під час столітнього наступу Великого князівства Московського на пограничні землі ВКЛ литовським правителям не вдалося зберегти за собою значну частину північно-східних

⁷⁰ Там же. — Ед. хр. 32.—Л. 1.

⁷¹ Там же. — Л. 1 об.

територій держави, проте все ж таки стримування московської експансії тривало досить довго⁷².

Розглянемо, який механізм видачі підтверджувальних листів на надання попередніх великих князів литовських або місцевих намісників чи державців практикувався на підвладних Боні землях ВКЛ. Яскраве уявлення про це дає лист королеви від 18 грудня 1548 р., адресований мойшагольському боярину на земській (боярській) службі Яну Довцевичу, на «пусту» Якубишську землю Мойшагольського двора. Зі змісту листа дізнаємося, що цю землю Я. Довцевич отримав від мойшагольського намісника королеви Яна Гедройтя на боярській службі заміною за землю, яку тримав до цього («которую земљу пустовьскую двора нашего Мойшакгольского, то *ест* след двухъ братьей, Миколаевъский а Петрашовъский») (її було надано попереднім мойшагольським намісником Федором Вовком)). Підставою теперішнього надання стало повернення на службу попередніх тримачів, указаних вище двох

---

⁷² *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей.* — К., 2007. — С. 17–19; *Блануца А.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова.* — К., 2007. — С. 434–455; *Його ж.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 7. — К., 2007. — С. 124–140; *Блануца А.* Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV — начало XVI ст.) // *Российско-польский исторический альманах.* — Вип. 3. — Ставрополь; Волгоград, 2008. — С. 117–122.

братів. Тому Бона наказала наміснику Я. Гедройтю відшукати нову «пусту» землю й надати її Я. Довцевичу⁷³.

Про те, що королева прагнула підвищити ефективність господарства ВКЛ, і Волині в тому числі, свідчить її уважне ставлення до різних його секторів, зокрема рибного. Так, з одного документа (від 27 квітня 1549 р.) дізнаємося, як господиня намагалася з'ясувати зникнення риби з «перштунських сажовок» (штучних водойм для розведення риби), яку там за її наказом розводив перштунський урядник Беняш Млинський. Із цього приводу Бона створила комісію у складі квасівського і котренського урядника Андрія Тарновського та господарських дворян Щасного Толочка й Шимка Сопотка, які мали вивчити факти зникнення риби та повідомити про це королеву⁷⁴.

У 32-й книзі записів ЛМ відображено також економічну політику Бони щодо великокнязівських міст і міщан. Зокрема детальну інформацію про служби, повинності та господарські пільги кринських міщан можемо почерпнути з королівського привілею від 16 липня 1549 р. Наприклад, Бона регулювала податки, які накладалися на кринських міщан за право користуватися міськими землями та угіддями. Так, за користування кожною міською волокою ґрунту «лепшого» кринчани мали сплачувати до скарбниці Бони по 55, а волокою ґрунту «подлейшого» — по 40 литовських грошів⁷⁵. Натомість королева дозволяла міщанам вільно користуватися деревиною кринського «угола пущи» для будівельних потреб та опалення власних осель, причому була чітко виміряна площа пущі, де могли брати деревину кринчани («то есть наперъвей з

⁷³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 37–37 об.

⁷⁴ Там же. — Л. 60–60 об.

⁷⁵ Там же. — Л. 83.

места Крынокъ выехавъши, минувъши копецъ волокъ местъскихъ дорогою Наревъскою, которая бежить с Кринокъ до Наръви ажъ до дороги Поперечное, которая идетъ черезъ дорогу Наревъскую *от* села Лапичъ у Пушу, и тою дорогою направо поверънувъши, не доеждчаючи села Абъщаного направо у доброву, зася дубровою, оставуючи Сакову долину, налево черезъ дороги местъские, которые идутъ з места у пушу, а переехавши дороги дубровою направо до поль мешчанскихъ, не доеждчаючи леса острова, тамъ остаточный копецъ»)»⁷⁶.

За вірну службу Бона пожалувала свого писаря пана Богдана Михайловича Семашка (він тривалий час служив королеві писарем, ковельським старостою й виконував ряд важливих доручень) господарським замком Мельницею на умовах вічного тримання з правом на свій розсуд розширювати й осаджувати людьми надану маєтність⁷⁷. У 32-й книзі записів ЛМ один документ відображає діяльність Б. Семашка на уряді ковельського старости. Зокрема він дав на боярській службі ковельському зем'янину Саві Олихверовичу Мартюховське й Совчинське дворища у селі Дубні, а Бона вже за усталеною у ВКЛ правовою практикою закріпила дане пожалування своїм підтверджувальним листом, датованим 17 серпня 1549 р.⁷⁸

Вельми цікавим й інформативно багатим є лист Бони від 16 липня 1548 р., адресований кременецькому старості Щасному Герцику, в якому зафіксовано низку розпоряджень королеви щодо регулювання різних сторін економічного життя Кременця⁷⁹.

---

⁷⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 83 об.—84.

⁷⁷ Там же. — Л. 84 об.—85.

⁷⁸ Там же. — Л. 86—86 об.

⁷⁹ Там же. — Л. 5—7.

Окремими листами-розпорядженнями Бона видавала накази щодо впорядкування та механізму збору сребщизни з підданих господарських Кременецького та Пінського замків, а також збору податків із підданих Лучицького села Рогачевського замку⁸⁰.

Неабиякого значення Бона надавала процесу передачі у володіння одного з найважливіших в економічному плані міст — Кременця. Так, двома розпорядними та одним листом-привілеєм від 8 грудня 1548 р. королева проконтролювала процедуру введення у кременецьке вйтівство нового урядника — Андрія Понятовського, призначеного безпосередньо за її рішенням⁸¹.

Традиційно в економічній політиці великих князів литовських чільне місце займало надання певних пільг окремим категоріям населення ВКЛ та підданим, або дозволу на ведення прибуткових на той час видів діяльності. Не становила винятку й політика королеви Бони. Конкретно такі дії відбито в її привілеї за першу половину 1549 р. (документ без датації), яким вона звільняла городенського аптекаря Станіслава від міських податків на шість років. Підставою для подібного рішення стало прохання самого аптекаря та городенського намісника пана Войтеха Кимбаря, в якому йшлося про те, що Станіслав

---

⁸⁰ Там же. — Л. 11–12 (Кременецький замок), 12 об.–14 об. (Пінський замок), 16 об.–17 об. (с. Лучицьке Рогачевського замку).

⁸¹ Там же. — Л. 34–34 об. («Лист, писаний до маршалка г(осподарского, старосты кремьянецкого пана Боговитиновича а до дворенина Дыбовьского, абы войтовство кремьянецкое у Вацлава Осецкого выкупившы, Андрею Понятовскому в справу подали»); Л. 35–35 об. («Лист, писаний до войта кремьянецкого Вацлава Осецкого, абы ставшы перед комисарми, п(еня)зи за войтовство взяль и войтовство Андрею Понятовському здаль»); Л. 35 об.–36 об. («Прывилей на дозволенье выкупить войтовства кремьянецкого у Вацлава Осецкого лянтьвойту луцкому Андрею Понятовскому и держати его до ласки г(осподарского)»).

висловив готовність бути господарським підданим і тому за власні кошти звів будинок на одному з вільних «пляців» у Городенському місті (зазнавши при цьому великих витрат). Саме такі мотиви й дії городенського аптекаря стали підставою для видачі відповідного привілею⁸².

Піддані Бони намагалися отримати певні пільги за користування наданими їм землями та маєтками, зокрема звільнення від різних платежів («плату»). Так, станом на кінець 1548 р. (точна дата в документі відсутня) господарський дворянин Дашко Романович Гладкий володів Мойшагольським та Піскаловським дворичем у селі Поросцях (пожалування Бони), належним до Пінського замку, «на плате нашомъ, на копе грошей», та половиною Шабановського дворича у цьому ж селі (надання пінського старости Петра Кирдеевича Мильського спільно з господарським писарем Войтехом Ленартовичем Нарбутом) «на плате нашомъ врочистомъ, на полукою грошей». Д. Гладкий, отримавши підтримку пінського старости, звернувся до королеви з проханням звільнити його від щорічної сплати господарській скарбниці півтори копи литовських грошів. Бона, «бачачи служьбы его, которые намъ у потребахъ нашихъ и подданныхъ нашихъ при старосте н(а)шомъ пинскомъ пану Петру Кирдеевичу Мыльскимъ мешькаючи, чинить и упредку таковымъ служьбамъ хотячи его охотнейшимъ учинити, з ласки наше то есмо учинили и платъ врочистый, польторы копы грошей, што онъ с тыхъ польтретя дворича до скарбу нашего давати былъ повинень, з него есмо зняли и тую польтретя дворича Мошковъщину, Пискаловъщину и поль дворича Шабановъского ему есмо дали» до волі й ласки господарської⁸³. Таким же способом інший королівський під-

---

⁸² Там же. — Л. 70 об.–71 об.

⁸³ Там же. — Л. 33.

даний (городецький зем'янин Федір Олешич) отримав привілей Бони від 28 листопада 1548 р. на право володіння землею Тишковщиною у селі Бережній Городецької волості зі щорічною виплатою «до скарбу нашого по копе и по чотырох грошей платити, а на тотъ платъ нашъ врочистый никоторыхъ иньшихъ платов платити и служобъ, повинности с той земљи Тишъковъщины служити и спольняти не будетъ повинень»⁸⁴.

У листі від 28 листопада 1548 р., адресованому господарському маршалку й кременецькому старості пану Івану Богушевичу, щоб він «дав і поступив» у тримання лепесовському війту Яну місцевого млина. Зі змісту листа дізнаємося, що згаданий війт тримав лепесовський млин ще за дозволами колишніх кременецьких старост, панів Фальчевського та Герцика. До того ж цей млин, за свідченнями старости Фальчевського, був малоприбутковим. Щоб покращити його роботу й у винагороду за службу Бона наказала І. Богушевичу, аби той «о томъ ведаль и того млына ему (лепесовському війту Яну — А.Б.) поступил, и вымелъковъ всихъ, которые з него приходятъ, ему до воли а ласки нашои вживати и на себе ихъ брати допустиль»⁸⁵.

Низка документів Бони являє собою різного роду розпорядження щодо регулювання господарських відносин на підвладних їй землях. В одному із таких розпоряджень від 29 червня 1549 р. Бона повідомляла господарського маршалка пана Івана Горностая, яким чином вона вирішила розв'язати проблему конфлікту між його сином Іваном Промезьким (прізвище отримав від маєтності, якою володів) та її пунськими підданими про граничну землю. Королева направила на місце конфлікту свого пунського

---

⁸⁴ Там же. — Л. 28 об.–29.

⁸⁵ Там же. — Л. 29 об.

намісника писаря Яроша Івелецького, щоб той разом із представниками сина господарського маршалка (він сам мав визначити, кого вислати) «згодившись не в обычай якого права, только так згодливимъ способомъ тамъ выехали и обачивъши, што есть властѣного сына твоей м(и)л(о)сти имения Промезского и к тому, штобы тежъ имению нашому Пунскому властѣне належати мело, абы то знаки граничъными певъными заграничоны и копъцы закопали, ижъ бы на потом, якъ подданые наши пунские такъ тежъ и люди сына тоее м(и)л(о)сти ведали, хто з нихъ влосности а кгрунъту нашего уживати маеть»⁸⁶. Тобто, Бона прагнула шляхом полюбовної згоди, а не комісарським судом розв'язати земельну суперечку між її підданими.

За іншим листом від 17 серпня 1549 р. Бона наказувала луцькому старості та урядникам разом із ковельським старостою Олександром Лащем (намісник ковельських володінь Бони) провести уточнене розмежування («поправълене») кордонів Ковельського староства в межах Луцького повіту⁸⁷.

Цікаву інформацію містить розпорядження Бони, адресоване кобринському старості пану Станіславу Фальчевському в 1549 р. (точну дату в документі не вказано), щоб той за судовим листами (за їх наявності) залишив за кобринським зем'янином Михном Єсковичем Федоровичем волосний ліс та бортну землю, на які претендували кобринські піддані Бони з села Дев'ятчич. Як доказ своєї правоти Михно Єскович пред'явив перед кобринським старостою три судових листа з вердиктом на його користь. Виявляється, що дев'ятчичі (люди села Дев'ятчич) неодноразово намагалися відібрати в кобринського зем'янина по

---

⁸⁶ Там же. — Л. 78 об.

⁸⁷ Там же. — Л. 88–88 об.

праву належні йому волосний ліс і бортну землю. У першому випадку дев'ятчичі прагнули довести, що вказані угіддя доводилися їм «отчизною». Проте вердикт на той час кобринського державця пана Яна Хребтовича Литавора було винесено на користь Михна Єсковича. Друга спроба дев'ятчичів також не увінчалася успіхом. Тоді за наказом Сигізмунда I Старого справу розглядав кобринський державця Венцлав Костевич, який також присудив спірні угіддя М. Єсковичу. Відповідно його рішення у вигляді судового листа й представив кобринський зем'янин С. Фальчевському. Урешті третій судовий лист «певныхъ судей под печатъми ихъ» (імена суддів у листі не указано) також підтверджував право М. Єсковича на володіння волосним лісом і бортною землею. У цій справі Бона, по суті, виступала арбітром й гарантом непорушності права на земельну власність: «Приказуемъ тебе (Станіславові Фальчевському — А.Б.), ижъ был того Михъна Есковича при той земъли и лесе водлугъ листовъ тыхъ судовыхъ, которые перед нами покладал и по старымъ границамъ, якъ того до сего часу спокойне уживаль, заховаль и ему того вживати не борониль. Нехай онъ тое земъли и лесу водлугъ тыхъ листовъ судовыхъ и тежъ спокойного ажъ до сего часу ег(о) вживаня и держаня, спокойне вживаешь и держить, конечно»⁸⁸.

Бона також виступила арбітром у вирішенні земельного спору між королівськими пивничим Степаном Вешеневичем, з однієї сторони, та лазебником Олексієм Юрійовичем і його батьком, братами та «потужниками» — з противної сторони. Конфліктуючі сторони вчинили між собою єднальну угоду, за якою С. Вешеневичу мала належати четверта частина землі Масевщини в Городенському повіті, а решта три четвертих — Олексієві Юрійовичу та

---

⁸⁸ Там же. — Л. 72 об.–73.

його родичам. Дану угоду королівські піддані пред'явили перед Боною, і вона своєю владою гарантувала її правомочність, визначивши заруку в 50 кіп литовських грошів на уряд Городенського замку в разі порушення якоюсь зі сторін. Для цього королева дала своєму лазебнику відповідний лист-гарантію, виданий у Чирську 13 вересня 1549 р., завіривши підписом і печаткою⁸⁹.

Королева практикувала винесення вироків у земельних суперечках на основі комісарських рішень. Так, у 1548 р. (дату в документі не вказано) Бона розглянула спір між пінським суддею Семеном Домановичем і його сином Іваном — з однієї сторони, та пінським підстаростою (на момент розгляду справи — рогачевським державцем) Павлом Попельжинським — з іншої. Конфлікт стався через володіння перших — половиною Батиївського дворища, Котовської землі й третини Дідовського дворища Пінської волості, частини яких П. Попельжинський надав «до ласки» пінського старости Івана Михайловича (на момент розгляду справи вже покійного) замковому слугі Федорові Стирському та пінським підданим Іванцю й Нацу Ігнатовичам. Бона призначила комісарський суд на чолі з королівським писарем Войтехом Ленартовичем Нарбутом і наказала на місці з'ясувати всі обставини конфлікту та винести відповідний вирок. Для доведення свого права на володіння вказаними вище маєтностями пінський суддя з сином представили надавчі документи на них, отримані від князя Федора Ярославіча, а також підтверджувальні листи Сигізмунда I Старого й самої Бони. Тому комісарський суд виніс рішення на користь Семена Домановича та його сина Івана. Ознайомившись із рішенням комісарського суду, королева постановила, що «мають они то со вьсею властью»,

---

⁸⁹ Там же. — Л. 95–95 об.

якъ ся в собе у гъраницахъ и обыходехъ своихъ тые дворища Батиевское и Дедовъское моють водлугъ даты кн(я)зя Яросълавича и потверженья его королевское м(и)л(о)сти, светои памяти, и тежъ нашої, держати и того спокойне уживати»⁹⁰.

На прохання своїх підданих Бона могла скасовувати транзакційні договори. Так, вельми цікавий випадок зафіксовано в листі королеви, адресованому красносільському намісникові Василю Юнкевичу, виданому у Варшаві на рубежі 1548–1549 рр. (точна дата в документі відсутня). Із його змісту дізнаємося, що В. Юнкевич подарував королеві по своєму «животі» третину власної маєтності, двір Колмово та половину Зборошева у Волинській землі. Проте певний час по тому він звернувся до Бони з проханням скасувати відповідний дарчий договір. Очевидно, В. Юнкевич прагнув по-іншому розпорядитися своїми володіннями. Зважаючи на заслуги підданого, господиня скасувала дарчу угоду й видала відповідний лист-скасування, в якому гарантувала: «Воленъ будетъ тотъ Василей Юнкевичъ и потомъкове его тые именья свои, верху писаные, где и яко похочеть ку пожитъку своему обернути и ими справовати, а мы никоторое переказы ему в тыхъ именяхъ, Колмове а половине Зборошева, делати не будемъ»⁹¹.

Для ефективного вирішення різного роду земельних питань королева вдавалася до обмінів частин володінь, якими вона розпоряджалася, з сусідніми володіннями місцевої шляхти. Наприклад, 30 вересня 1544 р. Бона видала лист угоди обміну великокнязівському маршалку, луцькому старості князю Андрію Михайловичу Сангушковичу Кошерському, у результаті реалізації умов якого свої

⁹⁰ Там же. — Л. 40–41.

⁹¹ Там же 32. — Л. 46–46 об.

інтереси відстояли дві сторони. Так, луцький староста володів отчизним маєтком Речицею, прилеглим до ковельських володінь королеви Бони й віддаленим від його основного маєткового комплексу, розташованого в Луцькому ключі однойменного повіту. Об'єктом зацікавлень А.М. Сангушковича Кошерського стали села Луцького ключа Красне та Ставрів. Перше з двох королева Бона отримала в дар від свого чоловіка великого князя литовського Сигізмунда I Старого, яке він успадкував по зем'янину Волинської землі Андрієві Павловичу, а друге — уже сама господиня придбала з рук волинського зем'янина Матвія Красовського. Зваживши всі аргументи, учасники договору обміну дійшли згоди й королева Бона видала лист обміну луцькому старості, одночасно передаючи йому всі документи, що засвідчували право власності на обмінні маєтки: дарчий запис великого князя литовського Сигізмунда I Старого на село Красне та купча королеви Бони на село Ставрів. Документ скріплено власноручним підписом («*Bona Regina*» — ліворуч після тексту угоди) та печаткою господині⁹².

Днем раніше (29 вересня 1544 р.) датовано угоду обміну королеви з луцьким старостою, за якою вона долучила до Мельницького замку сусідні маєтки однойменної волості Бруховичі, Козлиничі та «остаток» Головб, що здавна (коли великий князь литовський Свидригайло пожалував Мельницю своєму стрільцеві Зубові) належали саме до вказаної волості, однак за правління Сигізмунда I Старого були підпорядковані до Луцького замку. Взамін указаних маєтків, якими володів князь А.М. Сангушкович Кошерський, господиня видала Луцьке війтівство зі всіма прибутками, що йшли на нього з трьох війтівських будинків, двох лазень, а також помірне з прісного меду, зі збіжжя

---

⁹² AGAD. — ZDP. — Sygn. 4892. — K. 1.

ятка, плата з міщанських лазень, «горіле вино», коляда та «великоноцькі вина» великі й малі, і будинок грабія. Загалом з указаних зборів щорічний прибуток становив 130 кіп литовських грошів. Проте князеві заборонялося втручатися у справи вибору луцького лентвійта та судити міщан за замковим правом, щоб підданим від луцького старости «обтяження не было»⁹³.

Набутий шляхом обміну Річицький маєток успадкував син князя Андрія Михайловича Сангушковича Кошерського князь Олександр Андрійович. Він у квітні 1562 р. продав його панові Матису Савицькому, писареві канцлера ВКЛ пана Миколая Радзивілла, за вельми солідну суму — 4 тис. кіп литовських грошів. Договір купівлі-продажу оформлювався за розширеним формуляром. Зокрема в наративній частині відзначено, що власник маєтку володів ним за правом отчизним і дідичним дому Сангушків. Також князь О.А. Сангушкович Кошерський отримав від королеви Бони підтвердження на граничний лист Сигізмунда I Старого (розмежування кордонів маєтку Хотешова королеви та Річиці князя)⁹⁴, який слугував вагомим юридичним актом, що визначав приватно-правовий статус Річицького маєтку. Санкція в договорі визначена зарукою — 4 тис. кіп грошів на короля й такою ж сумою на М. Савицького та його нащадків. Короборація в документі відображена підписом і печаткою князя О.А. Сангушковича Кошерського, а також власними підписами та печатками високих урядників ВКЛ. У даному продажному записі збереглися вислі печатки підляського воеводи, господарського маршалка, мінського старости пана Василя Тишкевича, двірного маршалка, земського підскарбія, господарського писаря, могилевського старости, усвятського

---

⁹³ Ibid. — Sygn. 4805. — К. 1.

⁹⁴ Ibid. — Sygn. 4806. — К. 1.

та озериського державця пана Остафія Воловича, господарського писаря, городенського конюшого, ошуканського, рутенського та красносільського державця Миколая Яновича Гайка, а також віленського конюшого та підконюшого, василішського державця пана Яна Волчковича⁹⁵. Відзначимо, що поєднання в одних руках реальних і номінальних урядів та титулів було характерним явищем у ВКЛ.

Із наступного документа стає відомо про походження Матиса Савицький, який був шляхтичем із Дорогицької землі. Вочевидь його походження й зіграло ключову роль у прийнятті рішення про повернення на свою батьківщину. Тому в 1565 р. він за сприятливої нагоди уклав договір обміну з великим князем литовським Сигізмундом II Августом, за яким дорогицький шляхтич віддавав господареві свій Річицький маєток на Волині заміною за 60 волок землі в Упітській волості. До договору М. Савицький також долучив документи, що підтверджували права на власність Річицьким маєтком: купчу угода з князем О.А. Сангушковичем Кошерським, підтверджувальний лист великого князя литовського Сигізмунда II Августа на купівлю та межовий лист господарського дворянина Дмитра Сапіги⁹⁶.

Отже проаналізовані факти, виявлені у книгах записів ЛМ та актах інших документальних зібрань, дають уявлення про різні аспекти господарської політики Бони, що проводилася нею на підвладних їй землях. Вона насамперед полягала у чіткому впорядкуванні земельного фонду королеви.

---

⁹⁵ Ibid. — Sygn. 4806. — К. 1.

⁹⁶ Ibid. — Sygn. 4807. — К. 1.

6.2.2. Документи з історії церкви й церковного землеволодіння

Документи королеви Бони з історії церковного землеволодіння, що стосуються українських земель ВКЛ, зокрема Волині, відклялися в аналізованій нами 32-й книзі записів ЛМ. Це близько 10% актів, уміщених у цій книзі⁹⁷.

Так, після смерті пінського й турівського владика Варфоломія вона призначила нового владика — кобринського архімандрита Васияна. Відповідно до «обычая захованого» господиня наказала своєму служебникові господарському дворянинові Дашкові Романовичу Гладкому на місці ув'язати новопризначеного ієрарха в турово-пінські церковні земельні володіння. Для цього Бона спеціальним листом від 12 лютого 1549 р. зобов'язувала троцьку воеводину княгиню Олександру Семенівну Острозьку (дружину князя Костянтина Івановича Острозького) подати Васияну через господарського дворянина Турово-Пінське владичтво: «Яко есть обычай ему его подати со всимъ на все маеть, и твоя бы м(и)л(о)сть о томъ ведала и тыхъ пашъней, людей и всякихъ иньшихъ пожитъковъ, которые в ыйменье, а волости твоей м(и)л(о)сти Туровское тое владыцтво Пиньское и Туровское и иньдей наданье суть и чого предкове его спокойне ажъ до сего часу уживали, ему через руки того дворенина нашего ку владыцству Пиньскому и Туровскому деръжати мети и справовати водлугъ того, яко ся то до сего часу захыввало, поступила и вьярдыникомъ своимъ поступити

---

⁹⁷ Див.: Блануца А. Документи з історії церкви та церковного землеволодіння в 32 книзі записів Литовської метрики // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Мат. Десятої Міжнар. наук. конф. (30 травня — 1 червня 2012 р.). — К., 2012. — С. 58–63.

казала, и того Васяна за богомольцу нашого и своего мела»⁹⁸.

У серпні 1549 р. Бона видала низку привілеїв на право тримання церков у Ковельському старостві місцевим священикам. Новими призначеннями або підтвердженнями старих королева, таким чином, упорядкувала систему церковних надань у тому числі земельних володінь, належних до певних духовних осередків. Це привілей попу Олексію Тришинцю Гайку на тримання ковельської міської Воскресенської церкви («Маеть он тую церковь нашую Воскресенскую со всимъ наданем, што к ней здавъна прислухаеть и через предковъ нашихъ надано естъ, до живота своего держати и на вьсемъ при той церькви маеть ся справовати по тому, якъ ся его предки радили и справовали»)⁹⁹. Піп Михайло отримав привілей королеви на ковельську городову церкву Благовіщення Пречистої Богородиці, причому, як видно з документа, цей прихід раніше тримав згаданий вище О. Тришинець Гайко: «Што которую церьковъ нашую ковельскую городовую Благовещенья Пречистой Богородицы деръжалъ и заведаль попъ нашъ Олекъсей Тришинець», а з причин того, «ижъ есмо оному попу Олексею дали иньшую церьковъ нашую местскую ковельскую Воскресенскую» — «мы (королева Бона — А.Б.) з ласки нашею на его чоломъбитье то вделали и тую церьковъ Благовещенья Пречистой ему есмо дали, и симъ листомъ нашимъ со всимъ наданемъ ее, што к ней здавъна прислухаеть и через предковъ нашихъ надано естъ»¹⁰⁰.

Ще один привілей адресувався Марку Кузьмовичу Жабі, за яким він жалувався ковельською городовою

---

⁹⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 57 об.

⁹⁹ Там же. — Л. 85–85 об.

¹⁰⁰ Там же. — Л. 85 об.–86.

церквою Успіння Святої Пречистої («тую церквю горюдисцкую Успленья Светое Пречистое, которую тотъ Кузма до сего часу деръжить, тому сыну его Марьку, естли на то годен будетъ, со вѣсимъ наданемъ, што к той церквѣ здавѣна прислухаеть и надано естъ, есмо з ласки нашео дали и симъ листомъ нашимъ до живота его даемъ»)¹⁰¹.

Інший привілей надавався попу Кузьмі Васильовичу Жабі на монастир Святої Трійці під Ковелем — попереднє надання князя Василя Сангушковича Ковельського («А такъ мы з ласки нашео г(о)с(по)д(а)рѣское тотъ манастырѣ нашѣ Светое Тройцы под местомъ Ковелскимъ тому Кузме Васильевичу до живота его есмо со вѣсимъ наданемъ, што к тому манастыру через предковъ нашихъ надано естъ и што до сего часу к нему через предковъ его игуменовъ тамошѣнихъ спокойне деръжана была и к нему здавѣна прислухало, дали и симъ листомъ нашимъ даемъ»)¹⁰². Ще один привілей адресувався попу Лаврентію Івановичу на тримання міської церкви Святого Спаса з приділом Святого Семена у Вижві («тую церквю Светого Спаса с придиломъ Светого Семена у мѣсте нашомъ Вижѣве тому Лявѣрентию водлугъ постановѣна п(а)на Семашѣкового есмо дали и симъ листомъ нашимъ даемъ»)¹⁰³.

Останнє надання цікаве тим, що його зміст яскраво репрезентує монастирське господарство. Піп Лаврентій Іванович тримав вижівську церкву, пожалувану свого часу писарем Бони, її ковельським і вижівським старостою паном Богданом Семашком у двох частинах церковного комплексу, а третьою частиною, розташованою у Старій Вижві, розпоряджався за другим привілеєм Б. Семашка піп Степан. Бона своїм привілеєм підтвердила надання

---

¹⁰¹ Там же. — Л. 87.

¹⁰² Там же. — Л. 87 об.–88.

¹⁰³ Там же. — Л. 88 об.–89 об.

ковельського й вижівського старости, і до того ж користування церковним фільварком у Вижві доручила винятково попу Лаврентію Івановичу, не розділяючи його на три частини¹⁰⁴.

Усі відзначені церковні пожалування датовано одним днем — 17 серпня 1549 р. Це, на нашу думку, указує на попередню підготовку підлеглими королеви указаного рішення щодо впорядкування церковного господарства в Ковельському старостві.

Королева передавала окремі села із землями шляхом продажу на користь церковних володінь. Зокрема у грудні 1548 р. Бона продала подарований Сигізмундом I Старим маєток Красне в Луцькому повіті, куплений за 400 кіп литовських грошів маєток Ставрів у луцького зем'янина Матвія Зеньковича Красовського та його синів, а також отримані в її руки маєток Галичани з половиною села Зборешева в Луцькому повіті володимирському владиці Івану Яцьковичу Борзобагату. Одним із мотивів продажу було некомпактне розташування вказаних володінь від основного маєткового комплексу Бони, на чому й наголошувалося у продажному листі: «И мы, бачачи, што жъ тые имена, верьху писаные, далеко отъ иншихъ именей и замьковъ нашихъ тамошнихъ волыньскихъ отълегъли, а пожитьку тежъ намъ з нихъ мало приходить, и убегаючи тежъ тыхъ трудностей, которые есмо з обапольными суседы оныхъ имений приймавали за причиною некоторых пановъ, тые именья вси, верху писаные, со вьсимъ, яко ся у себе мають и тою власностью якъ до сего часу на насъ держаны были, ничого на насъ не выймуочи ани оставуючи, за дозволеньемъ короля его м(и)л(о)сти продали есмо наречоному владыце володимерскому и войту луцькому, мытьнику на тотъ часъ его королевское

---

¹⁰⁴ Там же. — Л. 89 об.

м(и)л(о)сти волынському Ивану Яцьковичу Борздобогатому за певну суму п(е)н(я)зей, то есть за два тисяча копъ грошей личьбы литовское, на вечность имъ самымъ, жонамъ и детемъ ихъ, и на потомъ будучимъ потомкомъ и щадкомъ»¹⁰⁵.

Окремо згадаємо про документ від 14 вересня 1515 р., за яким князь Федір Іванович Ярославич із дружиною Оленою пожалували до «живота» своєму духовнику попу Василю Дем'яновичу дворище Десятниківщину в маєтку Вишевичах. Диспозиційна частина документа вказує на право В. Дем'яновича заповісти пожалуване дворище на церкву, яку сам забажає: «А дали есмо ему тое дворище до его живота, а по его животе где похочеть на которую церковь Божю дати, и онъ волен тое дворище по своей души на церковь Божую [отдати]»¹⁰⁶.

Питання у сфері церковного землеволодіння королева Бона вирішувала, звісно, і в інших регіонах держави. Декілька відповідних документів містяться у 33-й книзі записів ЛМ. Так, 13 липня 1552 р. датується лист, яким господиня пожалувала пінську зем'янку Уляну Юхнову Почаповську монастирем і церквою Св. Варвари в Пінську з належними до них землями «доживотним» правом¹⁰⁷. Бона також своїм листом від 14 травня 1554 р. підтвердила надання городецького старости Петра Кірдейовича Мильського священникові Городецької волості з села Ольшан Василеві Івановичу на церкву Св. П'ятниці у цьому ж селі¹⁰⁸.

Один із документів на таку тематику ввійшов до 36-ї книги записів ЛМ. Для прикладу, у 1554 р. (число й

---

¹⁰⁵ Там же. — Л. 42.

¹⁰⁶ Там же. — Л. 51 об.

¹⁰⁷ Там же. — Ед. хр. 33. — Л. 111–111 об.

¹⁰⁸ Там же. — Л. 117 об.–118.

місяць не вказано) Бона видала лист господарському дворянину Маркові Воловичу на монастир святих мучеників Бориса і Гліба в Городні за поданням новгородського воеводи пана Івана Горностая на умовах, що «оный монастыр со всимъ на все, яко ся в сое со всеми землями, пожитъки и приходы здавна маеть держати и по тому на всемъ справовати, яко ся и предки его игуменове тамошние справовали»¹⁰⁹.

Отже з документів, які містять цінну інформацію про взаємодію влади та церкви з питань землеволодіння часів Бони Сфорци, доходимо висновку, що королева здійснила чіткий облік у сфері церковного землеволодіння. Вона як підтверджувала старим власникам їхні права на володіння церковними землями, так і призначила нових власників. Із низки владних актів королеви випливає, що вона вдавалася до обміну земель задля об'єднання своїх маєткових земельних комплексів. Загалом упродовж 1530–1550-х рр. у Кременецькому та Володимирському повітах Бона приділила цій справі чималу увагу, здійснивши з волинськими землевласниками низку операцій обміну та купівлі-продажу маєтків. Ці транзакції королева засвідчувала своїми підтверджувальними листами-привілеями. Вона практикувала також надання належних їй земель і маєтностей своїм підданам, волинським шляхтичам, оформлюючи ці пожалування відповідними актами на умовах «доживотного» або вічного володіння. Чимало уваги Бона приділяла питанням урегулювання земельних суперечок волинської шляхти, виступаючи арбітром у судових справах. Вона дотримувалася чіткої позиції права, згідно з якою аргументом у захисті земельної власності шляхти поставали писемні документи, що підтверджували право на володіння землею.

---

¹⁰⁹ Там же. — Ед. хр. 36. — Л. 28 об.–29.

6.3. Система земельних надань за часів Сигізмунда II Августа (1544–1572 рр.)

Син Сигізмунда I Старого й Бони Сфорци — Сигізмунд II Август¹¹⁰, який формально став великим князем литовським 1529 р., проте фактично правив у ВКЛ із 1544 р. (а зі смертю батька 1548 р. успадкував і польський трон), проводив подібну до своїх попередників надавчу політику щодо українських земель держави. Насамперед подібність виявлялася в тому, що з приходом до влади великий князь, аби заручитися підтримкою шляхти, масово підтверджував надання своїх попередників. Проте в повному обсязі активність литовського правителя щодо вказаного сегмента господарського життя за джерелами простежується лише після смерті його батька. Зокрема ще 1547 р. Сигізмунд I Старий, за рік до своєї кончини, провів широкомасштабну акцію, спрямовану на виявлення реальної ситуації на Волині, наказавши місцевим землевласникам представити до великокнязівської канцелярії всі документи, що підтверджували їхнє право на володіння тими чи іншими маєтностями. Відповідно в архіві канцелярії ВКЛ сформувалась окрема книга записів за 1547 р.¹¹¹

6.3.1. Специфіка надавчої політики: привілеї та листи шляхти на маєтності

Новий господар і водночас останній із династії Ягеллонів — Сигізмунд II Август — поступово перебирав усі важелі влади до своїх рук, про що свідчить і кількісне

---

¹¹⁰ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obraz rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich. — Т. 2. — Kraków, 1868.

¹¹¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22.

зростання виданих ним земельних пожалувань шляхті ВКЛ, українській зокрема. Так, до 1548 р. лише у 8 випадках він надавав чи підтверджував маєтності. За типом документації це — 4 листи-підтвердження¹¹², 2 привілеї-підтвердження¹¹³ й по 1 листу-розпорядженню¹¹⁴ та привілею¹¹⁵. Далі за джерелами простежується певне «затишся», і лише з 1551 р. з канцелярії великого князя литовського й короля польського почали масово виходити документи надавчого характеру — загалом, за нашими підрахунками, 139¹¹⁶.

Політика земельних пожалувань Сигізмунда II Августа на українських землях ВКЛ у джерелознавчому аспекті виглядала наступним чином. Так, документи надавчого характеру оформлювалися великокнязівськими листами-привілеями (32 документа), листами-наданнями (19 документів) і листами-розпорядженнями або листами-наказами (9 документів). Документація підтверджувального характеру відповідно оформлювалася листами-підтвердженнями (58 документів) і «привілеями-підтвердженнями» (3 документи)¹¹⁷. В одному з випадків господар надав

---

¹¹² Метрыка ВКЛ. — КЗ 30. — С. 200–201; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 29 об.–32, 32–34, 34–39 об.; ЛМ 22. — № 6.7. — Р. 34–35; № 6.8. — Р. 35–37; № 6.9–6.12. — Р. 37–41.

¹¹³ Метрыка ВКЛ. — КЗ 30. — С. 144, 228–229.

¹¹⁴ Там же. — С. 175–176.

¹¹⁵ Там же. — С. 200–201.

¹¹⁶ Підрах. за матеріалами опублікованих та неопублікованих книг записів Литовської метрики.

¹¹⁷ М. Ковальський у групі документів надавчого характеру, що відклялися у книгах записів ЛМ, виділяє такі різновиди: «листи» — грамоти надавчі (привілеї), підтверджувальні — «конфірмації» чи «підтвердження» (див.: *Ковальський Н.П.* *Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первой половины XVII в.): Структура источниковой базы.* — Днепропетровск, 1982. — С. 16).

дозвіл на продаж маєтності, що зафіксовано листом-дозволом або «листом-консенсом». Наприклад, це «консенс» (дозвіл) Сигізмунда II Августа бурграфію Кременецького замку Станіславу Каменецькому на продаж князеві Андрієві Івановичу Вишневецькому Поповецького маєтку у Кременецькому повіті¹¹⁸.

Політика великокнязівських надань головним чином спрямовувалася на забезпечення й посилення обороноздатності країни, тому практично всі пожалування зобов'язували тримача або власника землі відбувати військову чи земську службу («на нас, господаря, службу земскую конно и збройно»). Нерідко синонімом земської служби виступає «служба конно». Наприклад, це видно з підтвердження Сигізмунда II Августа від 31 липня 1563 р. Гаврилу Білику на три волоки землі «при Мозирі», надані йому віленським воеводою паном Миколаєм Радзивіллою на кінній службі¹¹⁹. Володіння ж нею обмежувалося «волей и лаской господарской»¹²⁰. Відзначимо, що земельні пожалування на земській службі відбивали не лише потребу та вимогу часу, а й, у певному сенсі, відображали елемент станової (шляхетської) культури¹²¹.

У деяких випадках надання обмежувалося «доживотним» (пожиттєвим) терміном¹²², або ж великокнязівській владі було вигідно здавати маєтності у заставу. Наприклад, 1566 р. луцькому військовому Івану Чапличу Шпа-

---

¹¹⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 47. — Л. 118–118 об.

¹¹⁹ Там же. — Ед. хр. 258. — Л. 93 об.–94.

¹²⁰ Там же. — Ед. хр. 33. — Л. 8 об.–9; Ед. хр. 48. — Л. 313 об.–314 об. та ін.

¹²¹ Див.: *Блануца А.* Земельні надання великих князів литовських на умовах земської служби як елемент станової культури (друга половина XV — середина XVI ст.) (у друку).

¹²² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 33. — Л. 36 об.–37 об.; Ед. хр. 41. — Л. 259–260; Метрыка ВКЛ. — КЗ 43. — С. 51–52 та ін.

новському віддано під заставу Гнідавський двір Луцького ключа терміном на один рік у сумі 1 тис. золотих¹²³, а 1561 р. господар надав своїм привілеєм радомському каштеляну Габріелю Тарлу Мідинську волость у Володимирському повіті, заставлену йому у сумі 4 тис. кіп литовських грошів (10 тис. польських золотих) до сплати боргу без зазначення конкретного терміну¹²⁴.

Як і раніше, великокнязівська влада практикувала пожалування прикордонних замків українській шляхті. Так, за часів Сигізмунда II Августа Чорнобильський замок 1566 р. було віддано у тримання пану Шимону Кміті в обмін за його села Літин, Полтевичі, Солашів, а також двір у Вінниці¹²⁵.

Звернімося безпосередньо до джерельного аналізу теми дослідження. Великокнязівські пожалування оформлялися листами-привілеями або листами-наданнями¹²⁶. Шляхті жалувалися ті чи інші маєтності на конкретно зазначених умовах. Зокрема 1 вересня 1560 р. волинські зем'яни Іван та Олехно Яцковичі Борзобогаті отримали привілей Сигізмунда II Августа на володіння фільварком і маєтком Уличів Ковельської волості у Володимирському повіті вічним правом, тобто у вотчинне володіння¹²⁷.

---

¹²³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 48. — Л. 75 об.–77 об.

¹²⁴ Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 293 об.–294 об.

¹²⁵ Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 51–52, 52–52 об.

¹²⁶ Див.: *Блануца А.В.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал — 2009. — № 2. — С. 194–207.

¹²⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 168 об.–169. Див. також: Там же. — Л. 181–181 об., 286 об.–288, 321–322, 345 об.–346; Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 51–52, 93 об.–94, 99–100, 150–151 об., 168–168 об., 176–178, 189–190, 250 об.–251, 282 об.–284, 287–287 об., 324–324 об.; Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 84 об.–85, 109 об.–111, 237 об.–238 об.; LM 51. — Р. 212–214.

Українська шляхта отримувала великокнязівські привілеї (оформлювалися листами-привілеями та листами-наданнями) також як на умовах доживотного тримання¹²⁸, до волі й ласки господарської¹²⁹, так і на ленному праві, тобто з правом володіння маєтностями спадкоємцями за чоловічою лінією¹³⁰. Часом у надавчих листах указувалися додаткові умови тримання чи володіння маєтностями. Наприклад, жалуючи 1560 р. кременецькому бурґрабію Станіславу Каменецькому острів Попівці з трьома дворищами у Кременецькій волості «доживотним» правом, господар зобов'язував землевласника додатково сплачувати 80 литовських грошів податку щорічно¹³¹.

Окремі великокнязівські пожалування оформлювалися в листах-наданнях, що мали розпорядчий або наказовий характер. У диспозиційній частині таких листів, зокрема, містилися вказівки, адресовані місцевим урядникам, щоб ті забезпечили якнайшвидше ув'язання (введення) того чи іншого шляхтича в надану маєтність. Наприклад, Сигізмунд II Август своїм листом від 29 липня 1566 р. жалував кременецькому зем'янину Мартину Хармезькому 8 осілих та 2 «пустих» волок землі у Кременці, наказуючи

---

¹²⁸ Метрыка ВКЛ. — КЗ 43. — С. 51–52 (до одного «живота»); РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 299 об.–301 (до трьох «животів»); Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 172–172 об. (до одного «живота»).

¹²⁹ Метрыка ВКЛ. — КЗ 43. — С. 53–54, 86–87; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 171 об.–172, 331 об.–332, 332 об.–333; Там же. — Ед. хр. 266. — Л. 64 об.–65; Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 95 об.–96 об., 313 об.–314 об.

¹³⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 107 об.–108, 175 об.–176, 236–237; Там же. — Ед. хр. 266. — Л. 361 об.–362, 362 об.–363; LM 51. — Р. 139–140, 140–141, 171–173, 173–175, 175–176, 177–179, 182–183, 186–187.

¹³¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 172–172 об.

при цьому кременецькому старості князеві Миколі Андрійовичу Збаразькому виділити на території свого врядування вказаний земельний наділ.

Великий князь, вочевидь, був зацікавлений в якнайшвидшому отриманні М. Хармезьким земельного наділу, тому, «абы данина н(а)ша того Мартина рыхлей (швидше, без затримки — А.Б.) дошла», направив до Кременця господарського дворянина Богдана Букрабу Клюковицького, щоб він «того Мартина водле заведенья твоего (кременецького старости — А.Б.) в тые земли от нас ему данные увязати и лист свой увязчий, выписавши на немъ люди, границы дати»¹³². Господар також повідомляв, що після фактичного отримання М. Хармезьким у володіння земель він надасть відповідний підтверджувальний лист.

Якщо у цьому документі не було зазначено, на яких умовах надавалася земля, то в інших аналогічних пожалуваннях великий князь чітко вказував умови володіння наданими маєтностями. Так, 23 серпня 1566 р. Сигізмунд II Август направив лист мозирському старості пану Миколаю Юрійовичу Радзивілл, щоб той виділив на території Мозирської волості 20 служб людей для берестейського каштеляна пана Яна Миколайовича Гайка та посприям спеціально призначеному великим князем дворянину ув'язати його у володіння. Після ж фактичного отримання у володіння наділу землі Я. Гайком господар мав «то ему на вечность листомъ н(а)шимъ потвердити»¹³³.

Як бачимо, у цьому випадку великий князь чітко вказував, на яких умовах жалувалася земля — вічним правом. У 1568 р. (лист від 11 листопада) Сигізмунд II Август наказав київському воєводі князеві Костянтинові Костянтиновичу Острозькому надати Яну Жилинському

---

¹³² LM 51. — Р. 45.

¹³³ Ibid. — Р. 46–47.

дві «пустих» землі — Ярковщизну і Крупеневщизну — під Києвом на Зауші на земській службі. Після ув'язання господар мав надати їй підтверджувальний лист Я. Жилинському на володіння «пустовщинами»¹³⁴.

До однієї з книг Литовської метрики ввійшли два документи, які підтверджують описану вище практику надання шляхті тих чи інших маєтностей. Так, 31 жовтня 1566 р. датовано лист Сигізмунда II Августа, яким він зобов'язував віленського воєводу пана Миколая Юрійовича Радзивілла надати їй ув'язати жемайтійського зем'янина Івана Міткевича Жабу у село Костюковичі (раніше тримав Богдан Заморенок) у Мозирській волості «до волі й ласки господарської»¹³⁵. А вже наступного дня, 1 листопада, господар видав надавчий привілей тому ж І. Жабі на вказане село¹³⁶.

Цей приклад надає цінну інформацію ще про одну вельми важливу складову надавчої політики Сигізмунда II Августа та його попередників на українських землях ВКЛ. Це — пожалування жемайтійському зем'янину маєтності на території Київської землі. Річ у тім, що литовські правителі через практику земельних надань шляхті в будь-якій частині країни¹³⁷ намагалися подолати

---

¹³⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 267. — Л. 236–236 об. Див. також лист Сигізмунда II Августа від 1565 р. (число, місяць і місцевість видачі не зазначено) кременецькому старості князеві Миколі Андрійовичу Збараському з наказом надати та ув'язати господарського секретаря пана Базиліуса Древинського в Кокорівський фільварок (48 осілих волок землі) при Кременецькому замку «вічним правом» (див.: Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 415–415 об.).

¹³⁵ Там же. — Ед. хр. 266. — Л. 63 об.–64.

¹³⁶ Там же. — Л. 64 об.–65.

¹³⁷ Див., напр., великокнязівські пожалування шляхтичам, панам і князям на землі й маєтки у ВКЛ, де вони не були повітниками: 1568.01.08, Камінь, привілей Сигізмунда II Августа серадзькому воєводі

місцевий регіоналізм і таким чином послабити його роль та важелі під час вирішення важливих державних питань.

Подібно до своїх попередників Сигізмунд II Август практикував надавати землі своїм підданим на умовах т. зв. «хлібокормління» або «поживенія» — умови, за якою отримувач землі чи маєтності користувався володінням (воно слугувало як засіб прожиття) на невизначений у документі час. Так, 19 червня 1546 р. великий князь видав із Вільна лист-розпорядження луцькому старості й господарському маршалку князеві Андрієві Михайловичу

пану Ольбрахту Лаському на маєток Лепесівку у Кременецькому повіті на ленному праві (РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 175 об.–176); 1568.07.10, Гродно, надання Сигізмунда II полоцькому зем'янину Федору Федоровичу Оскерці на 6 служб людей у селах Філіповичах та Вонюжичах Бчицької волості в Мозирському повіті на ленному праві за умови відбування земської служби (LM 51. — Р. 173–175); 1568.07.10, Гродно, надання Сигізмунда II полоцькому зем'янину Куприяну Федоровичу Оскерці на 6 служб людей у селах Філіповичах та Новосілках Бчицької волості в Мозирському повіті на ленному праві за умови земської служби (Ibid. — Р. 175–176); 1568.07.10, Гродно, надання Сигізмунда II київським зем'янам Філону, Павлу, Кіндрату, Семену, Єсифу та Пилипу Богдановичам Круневичам на 19,5 служб людей у селах Оводичах та Олекшичах у Мозирському повіті на ленному праві за умови земської служби (Ibid. — Р. 177–179); 1568.07.27, Книшин, привілей Сигізмунда II князеві Андрієві Михайловичу Курбському (перед цим він отримав на ленному праві маєтності на Волині) на села війтівств Пошушенського, Кчолминського та Іллічовського у Упітській волості Троцького воєводства (РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 240 об.–241); 1568.12.11, Воїнь, надання Сигізмунда II зем'янину землі Полоцької Григорію Мелешковичу Оскерці на село Боброк у Мозирському старостві вічним правом за умови земської служби (Там же. — Л. 282 об.–284); 1571.06.17, Варшава, підтвердження Сигізмунда II панові Філону Кміті (раніше тримав Чорнобильський замок) на «пляци» в Орші та Могилеві «вічним правом» (Там же. — Л. 385 об.–386).

Сангушковичу Кошерському, яким наказував ув'язати угорців Матея та Степана Сербинів в маєток Старійшеве у селі Головбях Луцького повіту «на поживене» «до волі й ласки господарської»¹³⁸.

Такого ж типу документ датується 25 червня 1567 р. Це — великокнязівський лист до кременецького старости князя Миколая Андрійовича Збаразького з наказом надати й посприяти господарському дворянинові (в документі ім'я та прізвище не вказано) ув'язати господарського службника Мартина Харлинського у землі й люди у селі Осниках Кременецького повіту на «хлебокормление»¹³⁹. 10 жовтня 1568 р. великий князь адресував листа до підканцлера ВКЛ пана Остафія Воловича, в якому наказував йому виділити Іванові Чапличу на «хлебокормление» 10 волок землі на території Добучинської волості (належала до великокнязівського домену¹⁴⁰). Згідно з наказом господаря, О. Волович мав також ув'язати І. Чаплина у володіння¹⁴¹.

Умовою отримання у володіння того чи іншого маєтку могло бути й відбування окремих повинностей на користь замку чи церкви. Наприклад, 18 червня 1562 р. господарський дворянин Василь Богданович Кіянин отримав від Сигізмунда II Августа надавчий лист, згідно з яким він

---

¹³⁸ Метрыка ВКЛ. — КЗ 30. — С. 175–176.

¹³⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 185 об.–186.

¹⁴⁰ Періодично литовські правителі проводили ревізію своїх володінь. Проте до цього часу немає спеціального дослідження про великокнязівський домен на українських теренах ВКЛ, хіба що впорядковані Р. Майбородою регести люстрацій королівщин українських земель, які частково охоплюють другу половину XVI ст. (див.: Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. — К., 1999. — 312 с.).

¹⁴¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 267. — Л. 222.

жалувався землею Іволжичною, що на р. Тетерів у Київському повіті, вічним правом за умови сплати щорічної данини на Святокирилівську церкву в Києві¹⁴².

Великокнязівські маєтності часто слугували джерелом швидкого отримання готівки на різні господарські потреби. Тож Сигізмунд II Август практикував віддавати під заставу королівські володіння. Зокрема 1565 р. великий князь віддав під заставу Кременецький замок князеві Миколі Збараському у сумі 3 тис. кіп литовських грошів терміном на один рік. У документі також обумовлювалося, що М. Збараський наділявся правом перезаставляти замок іншим особам, тобто третій стороні¹⁴³.

У 1566 р. Сигізмунд II Август, «потребуючи гроші на заплату людям служебним і на інші потреби наші господарські і земські, ведучи валку (війну — А.Б.) з неприятелем нашим князем великим московським після взяття замку нашого Полоцького», позичив 1 тис. «черлених» угорських золотих у луцького войського Івана Чаплича Шпановського, заставивши двір Гнідаву Луцького ключа терміном на 1 рік¹⁴⁴. У 1566 р. великий князь видав привілей господарському дворянину Фронцку Фальчевському на села Луцького ключа Чернче-Городок із присілком Малевичами, Колок, Радуні, Двої, Козлиничі та Бруховичі, дані під заставу у сумі 4 тис. кіп грошів до часу сплати боргу, мотивуючи потребу у грошах тим, що «ку потребе нашой пильной господарской и земской часу вальки з неприятелемъ нашимъ великимъ княземъ московскимъ в року прошломъ тисечномъ пятсотномъ шестьдесятномъ взяли есьми обычаемъ позычнымъ»¹⁴⁵.

---

¹⁴² Метрыка ВКЛ. — КЗ 44. — С. 57–58.

¹⁴³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 45. — Л. 90–92 об.

¹⁴⁴ Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 75 об.–77 об.

¹⁴⁵ Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 434 об.–437.

Чи не найбільші позички отримував великий князь литовський, заставляючи господарські замки. Для прикладу, 14 червня 1568 р. Сигізмунд II Август «для нужд земскаго скарба» представив луцькому старості князеві Богушу Корецькому «в пожизненное и потомственное, впредь до выкупа держание, на правах заставы» замок, місто і волость Вінницьку у сумі 5 тис. кіп грошів. Причому в документі було чітко означено умови викупу застави великокнязівською владою — лише по завершенню трирічного циклу від часу позички. Даний договір було внесено до однієї з актових книг Луцького земського суду під датою 20 червня 1568 р.¹⁴⁶

Вельми цікаві та важливі для нашого дослідження сюжети містять великокнязівські надання шляхтичам, які змогли вислужити право на шляхетство й таким чином поліпшити свої матеріальні статки. Так, 20 жовтня 1563 р. Сигізмунд II Август пожалував дякові великокнязівської канцелярії Михайлові Васильовичу і його родині шляхетський титул¹⁴⁷, а вже наступного дня шляхтич отримав привілей на 10 волок землі біля Володимирського замку вічним правом за умови земської служби¹⁴⁸. Як бачимо, дяк великокнязівської канцелярії, зробивши успішну кар'єру при дворі великого князя, отримав не лише земельне пожалування, а й домігся піднятися на найвищу сходинку у соціальній ієрархії держави.

Стрімку кар'єру у ВКЛ спробували зробити й особи іншого віросповідання, зокрема юдейського. Так, 8 лютого 1565 р. єврей Станіслав Данович отримав від великого князя привілей на шляхетство та окремий герб («привілей шляхетному Станиславу Дановичу, виймуючи его по

¹⁴⁶ ЦДАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 461 зв.–466.

¹⁴⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 45. — Л. 285–286.

¹⁴⁸ Там же. — Л. 286 об.–288.

доброй воли его с права и послушенства жидовского, а прилучаючи его до веры повшехное хрестиянское з наданьем ему вольностей и заволянья шляхетского и гербу») ¹⁴⁹. Того ж дня господар підписав у Пйотркуві листа, адресованого київському воеводі Костянтину Острозькому, із наказом, «абы ему (шляхетному С. Дановичу — А.Б.) в земли и повете Киевском селище якое со всим завел и подал, а где и на котором местцу подасть для потверженья оному, его королевской милости ознаймил» ¹⁵⁰.

Окремими листами-привілеями великий князь міг шляхтича, котрому надавав маєтність у межах міста, перевести під юрисдикцію шляхетського суду. Наприклад, привілеєм від 8 серпня 1568 р. Сигізмунд II Август пожалував господарського дворянина Василя Коляду «пляцом» із будинком у Луцьку на ринковій площі вічним правом, звільняючи від усіх замкових повинностей і підпорядковуючи шляхетському присуду ¹⁵¹.

6.3.2. Політика підтверджень шляхетських земель і маєтностей

Описана вище практика оформлення великокнязівських пожалувань у тій частині, що стосується форм тримання (володіння) маєтностей, цілком відповідає групі документів підтверджувального характеру. Так, господар надавав українській шляхті підтверджувальні документи на володіння тими чи іншими маєтностями на умовах вічного тримання, на ленному праві, а також обмежував «доживотним» терміном чи своєю «ласкою й волею». Наприклад, у 1560 р. на умовах вічного тримання Сигіз-

---

¹⁴⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 45. — Л. 411 об.—413.

¹⁵⁰ Там же. — Л. 413 об.—414.

¹⁵¹ Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 250 об.—251.

мунд II Август підтвердив князеві Іванові Федоровичу Чорторийському дві третини маєтку Войсеч у Луцькому повіті, «спущені» йому волинськими зем'янами Іваном та Олехном Борзобагатими¹⁵².

У 1559 р. господар підтвердив на ленному праві київському зем'янину Олексію Антоновичу Іллясовському селище Городище на р. Тетерів за бродом Тулинським¹⁵³. У 1560 р. великий князь підтвердив кременецькому зем'янину Яцьку Грилькевичу Краснолуцькому право на володіння селищем Красна Лука на річці Жерді у Кременецькому повіті «до волі господарської»¹⁵⁴.

У 1558 р. Сигізмунд II Август підтвердив київському війту Семену Мелешковичу його купівлю в київських

---

¹⁵² Там же. — Л. 155 об.–156. Див. також: 1560.09.18, Волькініки, підтвердження Сигізмунда II Августа вінницькому зем'янину Лаврину Яцьківському на маєток Яцьківці (надання Казимира Ягеллончика його предкам) на Поділлі вічним правом за умови відбування земської служби (Там же. — Ед. хр. 41. — Л. 170–170 об.); 1561.05.18, Вільно, підтвердження Сигізмунда II князеві Стефанові Андрійовичу Збараському на села Білозірку, Нижню й Вищу Шибену Руду, Колісці, Янківці та селище вище Шибеної Руди у Кременецькому повіті «вічним правом» (Там же. — Л. 272 об. — 276).

¹⁵³ Там же. — Л. 117–118. Див. також: 1559.03.10, Краків, підтвердження Сигізмунда II Августа дітям боярським (московські піддані, які перейшли на службу до Сигізмунда I Старого) Григорію Івановичу Олишеву, Федору Матвійовичу, Микиті Гавриловичу й Зику Семеновичу на дві частини маєтку Княжи (надання Сигізмунда I Старого) в Луцькому повіті на ленному праві (Там же); 1560.11.01, Вільно, підтвердження Сигізмунда II кременецьким зем'янам Гнівошу, Федору та Павлу Сторожинцям на землю Сторожинського урочища (надання королеви Бони) у Кременецькому повіті на ленному праві (Там же. — Л. 176 об. — 177 об.).

¹⁵⁴ Там же. — Л. 180–180 об. Див. також: 1563.07.06, Вільно, підтвердження Сигізмунда II Августа Михайлові Звіру на 6 волок землі в Ляховицькій волості урочища на Мислобожі у Кременецькому повіті «до волі господарської» (Там же. — Ед. хр. 258. — Л. 91–92).

зем'ян Богдана Степановича Дублянського та його сестри Феді Золотушиної землі Юр'івці на р. Веті в Київському повіті за 50 кіп, а також у Льва Івановича Волковича та його дружини Марини Борисівни острова Чатанова з селищем, до нього належним, на р. Десні в Київському повіті за 60 кіп литовських грошів, вічним правом за умови відбування служби на Київській замок¹⁵⁵.

У 1561 р. великий князь підтвердив волинському зем'янину Гаврилу Івановичу Яковицькому куплені ним у князя Федора Андрійовича Сангушковича за 200 кіп литовських грошів та в Тихна й Олехна Семеновичів Порванецьких і їхніх сестер Марії Зикової, кн. Томіли Станіславової Медвезької, Ганни Тихнової частини маєтку Бобичі (до документа також вписано продажні листи) у Володимирському повіті вічним правом¹⁵⁶.

Наведені приклади чітко вказують на поширену практику отримання шляхтою підтверджувальних документів на маєтності, набуті шляхом купівлі-продажу. Така процедура була обов'язковою для всіх тразакційних операцій із нерухомістю від прийняття І Литовського статуту 1529 р., хоча у правовій практиці дозвіл великого князя на здійснення таких операцій існував ще з часів уставних земських грамот. У середині XVI ст. цей дозвіл перетворився на формальність і видавався вже за фактом здійснення операції з нерухомістю, проте шляхта все ж прагнула отримати відповідне підтвердження. Воно, як показує судова практика, ставало вагомим аргументом при вирішенні різних спірних питань, пов'язаних із тією чи іншою маєтністю.

Великокнязівські підтвердження надавалися шляхті й на заміну тих чи інших володінь. Наприклад, у 1566 р.

---

¹⁵⁵ Метрыка ВКЛ. — КЗ 43. — С. 97–98.

¹⁵⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 197–200.

Сигізмунд II Август підтвердив кременецькому зем'янину Федору Григоровичу Новоселецькому право на володіння 3 волоками землі біля с. Верхня Вілія, дані йому господарським дворянином Василем Петровичем Загоровським заміною за 1 лан землі в тому ж селі¹⁵⁷. У 1565 р. господар уклав договір обміну з дорогичицьким зем'янином Матисом Савицьким. Згідно з ним, великий князь отримував Річицький маєток М. Савицького на Волині, віддаючи заміною 60 волок землі в Упітській волості на Віленщині. У диспозиційній частині документа Сигізмунд II підтверджував право М. Савицького на володіння землею, отриманою заміною¹⁵⁸.

Підтвердження надавалися також і на успадковані маєтності. Так, 3 травня 1561 р. датується підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа пані Михайловій Свинській Федори Федорівни Чорторийській на волинські маєтки Свинюхи, Коритинці та Пустомити, отримані у спадок по чоловіку, до часу, поки вона вдруге вийде заміж, або до «живота», якщо залишиться вдовою¹⁵⁹.

До групи підтверджувальних документів Сигізмунда II Августа відносяться «привілеї-підтвердження»¹⁶⁰. Документи такого типу з'явилися як результат практики надання земель спочатку місцевими урядниками, за фактом чого на їхнє прохання та на прохання самого власника землі великий князь надавав своє підтвердження, тобто підтверджував привілеї чи надання.

---

¹⁵⁷ Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 80 об.—82 об.

¹⁵⁸ AGAD. — ZDP. — Sygn. 4806. — К. 1.

¹⁵⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 259–260.

¹⁶⁰ Таку термінологію, зокрема, використовує В. Менжинський на позначення документів надавчого характеру в опублікованій ним книзі записів № 30 Метрики ВКЛ (див.: Метрыка ВКЛ. — КЗ 30. — С. 144, 228–229).

Прикладом цього може слугувати лист Сигізмунда II Августа від 18 листопада 1567 р., яким він підтверджував брацлавському зем'янину Злобі Германовичу вже раніше надане брацлавським воєводою князем Романом Федоровичем Сангушковичем село Солаші у Брацлавському повіті. У своєму підтвердженні господар визначав умови володіння вказаним селом. Так, Злоба Германович отримав дозвіл володіти пожалуваною маєтністю на ленному праві за умови відбування земської служби¹⁶¹. Листа такого ж типу отримав від великого князя в 1546 р. десятник київської роти Матей Кучинський. Ним господар підтверджував вічним правом Сколниківський сад у Києві, заставлений М. Кучинському київським служебником Балцером Каспоровичем Корбелем за 10 кіп литовських грошів і конфіскований в останнього за зраду та втечу до Москви¹⁶².

6.3.3. Територіальні особливості надань шляхетських землеволодінь

Певні закономірності надавчої політики Сигізмунда II Августа документально простежуються й у територіальному аспекті. Так, у 1560-х рр. із канцелярії великого князя литовського вийшла низка підтверджувальних листів (58 проти 51 надавчого) українській шляхті, причому більшість із них стосувалися Волині. Тут, як відзначено у фаховій літературі, земельний фонд в основному вже було розподілено. Підтвердження на володіння своїми маєтностями отримали, зокрема, луцький каштелян Михайло Тихонович Козинський, Янова Синявська, Микола Залеський, Валентин Ночаровський, Олександр Бринза, Пав-

---

¹⁶¹ LM 51. — Р. 89.

¹⁶² Метрыка ВКЛ. — КЗ 30. — С. 228–229.

ло Шмунгер, князь Костянтин Вишневецький, Юрій Євстафійович Бобрович та ін.¹⁶³

Інша ситуація склалася з наданнями на території Брацлавщини. Тут, з огляду на прикордонне розташування та неповний розподіл земельного фонду, Сигізмунд II Август міг ще жалувати місцеву шляхту селами та маєтностями, проте часто їх обмежуючи своєю «волею та ласкою». На таких умовах було, зокрема, пожалуване селище Харпані над р. Буг і Горбанівська пасіка брацлавському зем'янину Кіндрату Назарину, а Злобі Германовичу надане с. Солаші також у Брацлавському повіті¹⁶⁴.

Територіально й адміністративно до Брацлавського воеводства належав Вінницький замок, якому підпорядковувалися розлогі землі, котрі документально фіксувалися як Вінницький повіт. Тут, зокрема, Сигізмунд II Август у 1562 р. підтвердив право на володіння селищами Прилуки та Погребища вінницьким зем'янам Григорієві й Іванові Оноцковичам вічним правом. Ці селища, як указано в документі, вінничанам ще раніше підтвердив найвищий гетьман Великого князівства Литовського князь Костянтин Іванович Острозький також вічним правом¹⁶⁵.

На території Київщини¹⁶⁶ вочевидь теж були нерозподілені землі, про що свідчить, наприклад, лист великого князя литовського від 18 червня 1562 р. про пожалування

---

¹⁶³ РГАДА — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 81–82, 127–127 об., 127 об., 128–128 об., 162 об.–163, 313 об.–314 об.

¹⁶⁴ Там же. — Л. 92–92 об., 147–148.

¹⁶⁵ Метрыка ВКЛ. — КЗ 44. — С. 72–73.

¹⁶⁶ До складу Київської землі, за П. Клепатським, входило 9 повітів: Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Путивльський, Чорнобильський, Київський і Черкаський, який включав у себе Канівський, Білоцерківський та Черкаський «обводи» (див.: Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. — Біла Церква, 2007. — С. 158–347).

господарського дворянина Василя Богдановича Киянина землею Іволжичною на Тетереві в Київському повіті вічним правом. У диспозиційній частині документа записано й додаткову умову володіння вказаною землею: В. Киянин зобов'язувався сплачувати щорічну данину на користь Святокирилівської церкви в Києві¹⁶⁷. У 1568 р. Сигізмунд II своїм привілеєм надав господарському підданому Яну Жилянському дві «пустих» землі під Києвом¹⁶⁸.

Великокнязівська політика земельних пожалувань торкалася й Житомирського повіту Київської землі. Так, 1551 р. Сигізмунд II Август підтвердив право зем'янам Стецьку та Миколаю Гнівошевичам Вороничам на володіння селищами Ловковим (пожалування Олександра Ягеллончика Гнівошу Вороні) та Іванковим (пожалування Сигізмунда I Старого Гнівошу Вороні) у Житомирському повіті вічним правом на земській службі¹⁶⁹. У цьому документі простежується чітка тенденція, що вказує на ключову підставу тяглості тримання маєтностей на земській службі у ВКЛ, а саме — спадкове землеволодіння

¹⁶⁷ Метрыка ВКЛ. — КЗ 44. — С. 57–58.

¹⁶⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 267. — Л. 236–236 об. Див. також: 1569.02.08, Люблін, підтвердження Сигізмунда II Августа панові Олександрові Богдановичу Семашку на маєтки Голишу й Улевщину в Київському повіті, записані йому «на вічність» паном Єсифом Івановичем Немиричем (Там же. — Ед. хр. 48. — Л. 297–300 об.); 1569.03.02, Варшава, привілей Сигізмунда II київському зем'янинові Остапові Шкаровському на Юрківське й Репнівське (Крупенівське?) селище в Київському повіті (данина київського воєводи князя К.К. Острозького «до волі й ласки господарської») на ленному праві (Там же. — Ед. хр. 266. — Л. 361 об.–362); 1569.03.02, Варшава, привілей Сигізмунда II київському зем'янинові Бенедиктові Шкаровському на селище Желяни в Київському повіті (данина київського воєводи князя К.К. Острозького «до волі й ласки господарської») на ленному праві (Там же. — Л. 362 об.–363) та ін.

¹⁶⁹ Метрыка ВКЛ. — КЗ 28. — С. 166.

представниками одного роду впродовж трьох поколінь, підтверджене верховною владою.

Слід також звернути увагу на інтенсивне приділення уваги Сигізмундом II Августом Мозирському, порівняно з іншими, повіту Київського воєводства¹⁷⁰. Так, лише впродовж 1566–1569 рр. у двадцяти випадках великим князем литовським надано чи підтверджено маєтності шляхті на території Мозирщини. Наприклад, 19 лютого 1567 р. видано підтверджувальний документ зем'янину Полоцької землі Сидору Івановичу на 5 служб людей осілих у селі Дудичі Мозирського староства (данина троцького воеводи пана Миколая Юрійовича Радзивілла «до волі й ласки» господарської) на ленному праві¹⁷¹. 16 січня 1568 р. Сигізмунд II підтвердив мозирському міщанинові Івану Замиці право на володіння купленою ним за 7 кіп литовських грошів у мозирського міщанина Івана Нефедковича

---

¹⁷⁰ Датою входження Мозирського повіту до складу Київської землі в історіографії прийнято вважати рік запровадження тут воєводського правління (див.: Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли... — С. 158). У результаті судово-адміністративних реформ у ВКЛ 1564–1566 рр. Мозирський повіт у територіально-адміністративному плані також належав до Київського воєводства. Зокрема в документі за 1569 р. «Списанье воеводствъ, до которыхъ якие поветы належати маютъ» записано, що до Київського воєводства належать Київський, Річицький і Мозирський повіти (див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001. — P. 174). Проте П. Клепатський указував, що за актом 1569 р. Мозирський повіт у територіально-адміністративному відношенні підпорядковувався безпосередньо ВКЛ, хоча, за його ж словами, кияни ще довго не визнавали факту виходу Мозиря зі складу Київської землі (воєводства) (див.: *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли... — С. 167).

¹⁷¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 124 об.–125 об. Повторний запис до книги великокнязівської канцелярії: Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 105–106.

нивою при урочищі Углазечі в Мозирській волості¹⁷². А напередодні Люблінської унії господар пожалував мозирському зем'янину Геліяшу Будилову села Онужу Вишеньку (8 служб) та Костюковичі (6 димів) у Мозирському повіті, а також «пляц» у Мозирі вічним правом за умови відбування земської служби¹⁷³.

Звернімося до аналізу типів/форм надань великого князя Сигізмунда II Августа в період його правління. Загалом матеріали опрацьованих книг Литовської метрики дають змогу встановити число надавчих та підтверджувальних документів, що стосуються українських земель ВКЛ. Це, за нашими підрахунками, 139 актів. Із них термінові й безтермінові надання та підтвердження склали 73. Акти-надання при цьому становлять 50 (68%), а підтвердження — 23 документи (32%). Відповідно, за типами пожалувань вони розподілилися наступним чином:

Акти-надання	Частка (у % від 50)	Акти-підтвердження	Частка (у % від 23)
«До волі й ласки господарської»	52	«До волі й ласки господарської»	30
«На ленному праві»	24	«На ленному праві»	65
«На хлебокормление»	14	«На хлебокормление»	—
«До живота»	8	«До живота»	4
«На поживеньє»	2	«На поживеньє»	—
Усього частка надань та підтверджень (у % від 73)	68		32

Як бачимо, у порівнянні з попередніми правителями домінуючий тип пожалування «до волі й ласки госпо-

¹⁷² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 48. — Л. 193–193 об.

¹⁷³ ЛМ 51. — Р. 212–214 (20 грудня 1568 р.).

дарської», тобто на невизначений час, почав втрачати свої позиції за рахунок появи такої форми пожалування, як надання на ленному праві, що склало чверть усіх надань на терміновій і безтерміновій основі. Також з'явилася нова форма надання — «на хлебокормление», яка передбачалася для політичних мігрантів із Московської держави, котрі перейшли на службу великому князеві литовському. Вона склала 14% від усіх термінових та безтермінових надань. «На поживенъе» зафіксовано 2% надань, а обмежені чітко визначеним терміном «до живота» склали 8% пожалувань цієї групи.

Відбулися суттєві зміни й у підтверджувальних актах. Так, Сигізмунд II Август найбільше їх видав шляхті на умовах ленного тримання (65%). Водночас зменшився відсоток підтверджень шляхетських володінь на умовах «до волі й ласки господарської» (30%). Обмежені у часі «доживотним» терміном склали 4%. Як бачимо з показників, вагому роль у земельній політиці володаря почав відігравати такий тип пожалування, який давав можливість шляхті володіти землею за умови продовження роду по чоловічій лінії. Це дозволяло владі максимально ефективно використовувати земельні ресурси держави, забезпечуючи шляхту землею за умови військової служби. А в разі припинення шляхетського роду по чоловічій лінії влада перекладала таку службу на плечі іншого шляхтича за рахунок тієї ж землі.

Друга група надавчих документів, які характеризуються більш стійкими умовами володіння землею — вічні володіння (до них відносяться також володіння на вотчинному праві, кушівлі та за спадковим правом), склали 47% від усієї кількості актів пожалувань і підтверджень Сигізмунда II Августа на українських землях ВКЛ. Деталізуємо такі пожалування за їх типом/формою:

Акти-надання	Частка (у % від 25)	Акти-підтвердження	частка (у % від 41)
Вічним правом	88	Вічним правом	61
У вотчину	8	У вотчину	—
За спадковим правом	4	За спадковим правом	17
Купівлі	—	Купівлі	22
Усього частка надань і підтверджень (у % від 66)	38		62

Як бачимо, у часи правління останнього великого князя литовського з династії Ягеллонів у земельній політиці відбулися дедалі більші зміни щодо наступу приватного шляхетського землеволодіння за рахунок державного. Це видно з того, що група документів, які забезпечували шляхту найбільш стійкою формою землеволодіння — на вічному праві, сягла майже 90% серед надавчих документів та понад 60% — серед підтверджувальних актів. Також стабільним залишилося число здійснення транзакцій, підтверджених великим князем.

Як можемо переконатися, Сигізмунд II Август, останній володар із династії Ягеллонів, в економічній політиці щодо українських земель Великого князівства Литовського продовжив курс своїх попередників на великокнязівському престолі. Ідеться про те, що він використовував систему земельних пожалувань задля того, аби стабілізувати надходження до державної скарбниці, поповнити землями й маєтностями господарський домен, а також заохотити українську шляхту до служби у великокнязівському війську.

* * *

У земельній політиці представників династії Ягеллонів чітко простежується тенденція до прогресуючого переходу

від державного до приватного шляхетського землеволодіння. Уже за правління Сигізмунда I Старого великому князеві литовському не вдалося утримати основний масив шляхетських землеволодінь на безтерміновій основі. Тож кардинально збільшилася чисельність надань землі на вічному праві. Із приходом до влади у ВКЛ Сигізмунда II Августу зазначений процес стабілізувався, зміцнилися позиції приватного шляхетського землеволодіння: володіння землею на умовах *вічного права* становило майже половину від загальної чисельності великокнязівських пожалувань і підтверджень. Щодо королеви Бони, то на землях, на які поширювалися її владні права (в нашому дослідженні — це Волинь), вона чітко дотримувалася лінії на впорядкування земельного фонду і здійснила низку заходів щодо укрупнення своїх володінь, удаючись до обміну земель зі шляхтичами — володільцями сусідніх маєтків. Загалом у XVI ст. максимально зросло число транзакційних договорів шляхти, підтверджених владою, що є ознакою доволі істотного поступу у формуванні ринку землі на українських землях Великого князівства Литовського.

ВИСНОВКИ

Династія великих князів литовських і польських королів Ягеллонів, яка тривалий час перебувала при владі у ВКЛ, тримала в орбіті своїх впливів величезні українські території (за три роки до того, як ця династія вигасла по чоловічій лінії, Київщина, Брацлавщина та Волинь перейшли, згідно з актом Люблінської унії 1569 р., під владу Польського королівства). У тогочасному суспільстві з ієрархічною системою влади, торжеством політико-правових і ціннісних принципів васалітету та корпоративності, системно значущу роль відігравали велике землеволодіння привілейованих соціальних верств (протилежним його полюсом поставало дрібне селянське землекористування), а також пов'язані з цією сферою публічно-правові й соціально-економічні відносини.

Зосередившись на такому аспекті цієї проблематики, як державна політика щодо земельних надань шляхті українських земель від 1440 до 1572 рр., автор цієї монографії дійшов, зокрема, висновку, що типи й сутнісний зміст земельних надань, до яких удавалися великі князі литовські, значною мірою визначалися як термінами (часовий фактор), так і умовами (конкретна політико-правова модель поземельних відносин) тримання. Ідеться, по-перше, про термінові та безтермінові надання: *пожиттєві; до волі й ласки господарської; на ленному праві; до очищення вотчини; на хлібокормління; на поживеньє; до оглядіння, до лепшого опатранья*. По-друге, про на-

дання на умовах вічного володіння: *вічні тримання; вотчинне володіння.*

Важливо наголосити, що характерною ознакою шляхетського землеволодіння у ВКЛ була земська служба. Звільнення від неї ставало радше винятком із правила. Землевласники, яких звільняли від земської служби, здобували цей привілей винятково за рішенням великого князя литовського як винагороду за особливі заслуги.

У дослідженні, присвяченому сфокусованій на шляхетство українських теренів земельній політиці представників династії Ягеллонів, важливо встановити роль великокнязівської влади у системі поземельних відносин, а також у правовій сфері й судовій практиці. На нашу думку, влада ВКЛ надавала перевагу тим чи іншим типам і формам земельних надань, виходячи з оцінки поточного стану державного земельного фонду, його можливостей та перспектив. На прийняття великим князем литовським відповідного рішення впливали колонізаційні резони центрального уряду, поточні завдання міжнародної політики, а ще — наявність у шляхтичів-прохачів вичерпного комплексу документів на володіння маєтностями (у судових справах зазвичай вигравали землевласники, які доводили своє право на володіння маєтностями на основі документальних підтверджень; у добу писаного права вагомого значення набув інститут судових урядників).

Є підстави для висновку, що принципи земельних надань у ВКЛ перебували в руслі тогочасної загальноєвропейської правової практики. Причому ці принципи було зафіксовано загальнодержавними документами — великокнязівськими актами, уставними земськими грамотами, рішеннями сеймів, Литовськими статутами. Інтерес великокнязівської влади полягав у максимальному закріпленні за шляхтичами-землевласниками землеволо-

діння, зумовленого виконанням повинностей — у формі так званої земської служби. Щодо власників земель і маєтків, то вони були зацікавлені дістати разом із землеволодінням якомога більше пільг та привілеїв, зокрема у сфері торгівлі й різних видах прибуткової господарської діяльності, їм важливо було домогтися звільнення від мит та поборів тощо. Ці особи аж ніяк не менший інтерес мали також щодо набуття порівняно стійких і надійних форм володіння, до котрих належало вічне або вотчинне.

В економічному житті ВКЛ, суб'єктами якого були представники шляхетського соціального стану, принципово новацією стала стійка тенденція до зародження ринку землі. Зумовлене цим фактором неабияке пожвавлення обігу земельних володінь відобразилося в тогочасному законодавстві, в якому було закріплено правові норми щодо продажу, обміну, застави та віддання в оренду шляхетських землеволодінь. Певним обмеженням в обігу шляхетських землеволодінь стала правова норма про обов'язкове підтвердження перед верховною владою транзакційних договорів. Утім на середину XVI ст. зазначена норма вже набула формального характеру.

Політика земельних надань великого князя литовського й короля польського Казимира IV Ягеллончика, засновника династії Ягеллонів, базувалася на засадах максимального залучення шляхти до відбування земської служби на литовсько-московському пограниччі. Через перманентні литовсько-московські війни другої половини XV — початку XVI ст. верховний правитель намагався активізувати колонізацію порубіжних територій, удаючись до земельних пожалувань на Сіверщині. Очікувалося, що це залучить до оборони прикордонних територій тих шляхтичів-землевласників, на яких було покладено обов'язок земської служби. У цьому регіоні найпоширенішою формою пожалувань шляхти землею стали на-

дання *до волі й ласки господарської* та *до осмотренья*, тобто умовне володіння. Надання Казимира Ягеллончика на території Київщини, Брацлавщини та Волині чітко демонструють намір великого князя закріпити право шляхти на володіння землею й маєтностями на триваліший термін — у *доживотне (пожиттєве)*, а також у *вічне та вотчинне володіння*. Оскільки низка документів часів його правління мали підтверджувальний характер, це дає підстави припустити, що великий князь литовський у такий спосіб шукав підтримки серед широких кіл представників шляхетського стану ВКЛ.

Наступник великого князя Казимира на престолі — його молодший син Олександр Ягеллончик — фактично продовжив земельну політику свого батька. Одержавши у спадок нерозв'язаний конфлікт із Московською державою, через який було втрачено більшість земель Сіверщини, великий князь Олександр у перші роки свого правління мало приділяв уваги питанням шляхетського землеволодіння. Зі вступом на трон він насамперед підтвердив права шляхтичів на володіння землями й маєтностями, отримані ще від Казимира Ягеллончика. У подальшому господар жалував своїх підданих землями та маєтностями на умовах *пожиттєвого володіння, до осмотренья, до волі й ласки господарської*. За його правління значного поширення набули пожалування у формі вічного права. У спірних питаннях, насамперед щодо успадкування, поділу маєтків, одруження, правонаступності володіння певними землями великий князь литовський практикував винесення вироків на основі права близькості, тобто надавав перевагу близьким родичам попереднього землевласника.

Правління у ВКЛ Сигізмунда I Старого позначилося, окрім іншого, тим, що цей великий князь литовський практикував не лише згадані вище традиційні форми

земельних надань шляхті. Після того, як у війнах із Московською державою Литва втратила як Сіверщину, так і Смоленщину Сигізмунд I у низці своїх пожалувань смоленській шляхті земель і маєтностей на різних територіях (у тому числі на українських землях) керувався надавчою формулою *очищення отчизни у Смоленську*. Примітним зрушенням у правосвідомості соціальної верхівки ВКЛ стало те, що в роки правління Сигізмунда I шляхтичі масово зверталися до великого князя з проханням підтвердити здійснені ними транзакційні договори, аби надати останнім легітимності (саме цим питанням було присвячено левову частку підтверджувальних документів великокнязівської влади).

Темпи та обсяги шляхетських земельних пожалувань Сигізмунда I Старого на українських землях не в останню чергу залежали від регіональних можливостей господарського домену. На Київщині, де залишався чималий державний земельний комплекс (його потенціал зріс після конфіскації маєтностей князів Глинських), великий князь литовський мав можливість порівняно часто надавати своїм підданам села та землі. Інакшою була ситуація з великокнязівськими наданнями на Волині, де у часи Сигізмунда I господарський домен уже не мав значних земельних резервів. Причому останні ставали дедалі скромнішими через те, що на цій території поступово формувалися великі родинні володіння представників князівського прошарку волинського нобілітету (йдеться, зокрема, про родинні клани князів Острозьких, Сангушків, Чорторійських, Пронських). Виходимо з того, що саме через зазначені обставини на Волині, порівняно з Київщиною, чисельність земельних пожалувань Сигізмунда I шляхті була меншою майже втричі.

Щодо практики земельних надань шляхті у ВКЛ, привертає увагу приклад територіально вузької, локальної

політики врядування у цій сфері. Ідеться про реструктуризацію земельного фонду, яку здійснила королева Бона Сфорца, дружина Сигізмунда I Старого, на підвладних їй білоруських та українських територіях. Окрім іншого, вона домоглася компактного зосередження під своїм управлінням наданих їй земельних володінь у Кременецькому та Володимирському повітах. Це їй удалося завдяки системно проведеним із волинськими землевласниками операціям обміну й купівлі-продажу маєтків. Дотримуючись усталеної практики центральної влади ВКЛ у сфері земельних надань, королева Бона засвідчувала своїми підтверджувальними листами-привілеями транзакційні операції волинських шляхтичів. Вона практикувала також надання волинським шляхтичам земель і маєтностей, що перебували під її управлінням, причому оформлювала ці пожалування своїми актами на умовах *доживотного* або *вічного володіння*. Примітно, що королева Бона відзначилася також як активний облаштувач церковних володінь на Волині. Скориставшись таким політико-адміністративним інструментом впливу на церковне землеволодіння, як призначення та підтвердження священнослужителів, вона домоглася потрібних змін у земельних володіннях у деяких духовних осередках Волині.

Сигізмунд II Август, останній правитель із династії Ягеллонів, загалом дотримувався традиційних, усталених у ВКЛ принципів політики земельних надань. Водночас за його правління набула поширення така форма шляхетського землеволодіння, як ленне, що передбачало право успадкування землі в межах роду за чоловічою лінією. Завдяки наданням на ленному праві великий князь литовський дістав можливість забезпечити стабільність відбування земської служби, адже за вигасання чоловічої гілки роду його володіння переходили до господарського домену й, відповідно, у центральної влади

з'являлася можливість передати їх шляхтичам, спроможним виконувати земську службу. Примітно, що претендувати на земельні пожалування могли не лише місцеві шляхтичі, а й знатні іноземці. Доволі часто це були представники московських боярських родів, які через репресії або небажання служити своєму суверенові присягали на вірність литовському володареві, одержуючи за це шляхетський статус і землеволодіння в Литві. Сигізмунд II Август практикував навіть надання шляхетського титулу вихідцям із нижчих соціальних верств, а також, як уже зазначалося, іноземцям. Ці новоспечені представники нобілітету отримували землі й маєтності, в тому числі на українських теренах.

Щоб сформувати узагальнене наочне уявлення про характер надавчої політики Ягеллонів шляхті українських земель Великого князівства Литовського, скористаємося матеріалами наведених нижче таблиць¹.

Види великокнязівських надань і підтверджень земель та маєтностей шляхті українських теренів ВКЛ за часів династії Ягеллонів

Правитель	Надання (%)		Підтвердження (%)	
	Термінові й безтермінові	Вічні	Термінові й безтермінові	Вічні
Казимир Ягеллончик	92	8	73	27
Олександр Ягеллончик	72	28	29	71
Сигізмунд I Старий	59	41	14	86
Сигізмунд II Август	67	33	36	64

¹ Дані про надання Бони випущено, оскільки вони не мали загальнодержавного характеру.

Великокнязівські надавчі та підтверджувальні документи шляхті українських теренів ВКЛ на землі й маєтності за часів династії Ягеллонів

Правитель	Надання (%)	Підтвердження (%)
Казимир Ягеллончик	66	34
Олександр Ягеллончик	54	46
Сигізмунд I Старий	45	55
Сигізмунд II Август	54	46

Отже з наведених у першій таблиці даних випливає, що впродовж розглянутих нами 132 років правління у ВКЛ представників династії Ягеллонів динаміка видачі великокнязівською владою термінових і безтермінових надань загалом була низхідною — від 92% від усіх надань (тобто з урахуванням «вічних») за Казимира Ягеллончика до 59% — за Сигізмунда I Старого. Лише з приходом до влади Сигізмунда II Августа цей показник дещо зріс, однак тільки порівняно з правлінням його попередника — Сигізмунда I. Тим часом щодо вічних надань картина постає істотно іншою: ідеться про зростання чисельності цих надань від 8% за Казимира Ягеллончика до 41% — у роки правління Сигізмунда I Старого, а у часи Сигізмунда II Августа відбулося певне зниження (до 33%).

Аналогічна тенденція простежується з видачею великими князями литовськими з династії Ягеллонів підтверджувальних грамот на землі й маєтності шляхтичам українських земель. Якщо за Казимира Ягеллончика фіксуємо 73% термінових і безтермінових підтверджень від чисельності всіх підтверджень (у тому числі «вічних»), то у часи правління як Олександра Ягеллончика, так і Сигізмунда I Старого неухильно відбувалося зниження чисельності згаданих підтверджень (до 14% за Сигізмунда I). Певний «ренесанс» щодо цих підтверджень простежується

хіба що в період перебування при владі у ВКЛ Сигізмунда II Августу, коли частка грамот із терміновими та безтерміновими умовами володіння зростає до 36% від усіх підтверджувальних документів Ягеллонів. Якщо порівняти наведені вище показники щодо термінових і безтермінових підтверджень Казимира Ягеллончика, Олександра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого та Сигізмунда II Августу з їх «вічними» підтвердженнями, то стане очевидним, що між ними є пряма залежність. Із другої таблиці бачимо, що в порядку хронології правлень великих князів литовських відбувалося скорочення всіх видів надань (попри деякі порівняно неістотні коригування за Сигізмунда II), а також зростання загальної кількості всіх видів підтверджень.

Якщо спробувати сформулювати спрямованість ідеології земельної політики Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського впродовж 1440–1572 рр., то вона, вочевидь, полягала в тому, щоб під час першого пожалування обмежувати умови володіння землею наданнями на терміновій або безтерміновій основі. Тим часом головний інтерес представників шляхетства зводився до іншого: до здобуття надійнішого в політико-правовому сенсі (порівняно з терміновими або безтерміновими наданнями) — «вічного» володіння. Причому, згідно з притаманними «класичному» соціально-становому суспільству ВКЛ законами розвитку, за правління Ягеллонів відбувалося зародження ринку землі, покликаного обслуговувати економічні інтереси нобілітету, що виразно проявилось також на українських землях.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архіви:

1. Державний архів Рівненської області. — Ф. 370. — Оп. 3. — Спр. 100.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. — Ф. П. — Спр. 22217–22241, Спр. 22217–22233, Спр. 22217–22235, Спр. 22217–22239.
3. Рівненський краєзнавчий музей. — Ф. П 1031. — Інв. КП-629/ЩД-754; Ф. П 1029. — Інв. КП-629/ЩД-755.
4. Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей. — Ф. 293 (Западно-Русские акты). — Оп. 1. — Ед. хр. 9, 21, 41, 43, 115, 120, 174, 175, 176, 177, 178.
5. Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6, 7, 14, 17, 22, 27, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 221, 222, 223, 226, 235, 239, 248, 249, 251, 254, 257, 258, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.
6. Российский государственный архив древних актов. — Ф. 1473 (Поместно-вотчинный архив Юго-Западных земель XVI–XIX ст.). — Оп. 1. — Ед. хр. 23, 24, 25, 175.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 1–2, 4, 9.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 12.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1, 2.
10. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Potockich z Radzyna. — F. 334. — Sygn. 92.

11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział I (Archiwum Nieświeskie). — Sygn. 7554, 7609, 4805, 4807.
12. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział II. — Ks. 69/10. — Nr. mkf. 421.
13. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. III. — Sygn. 1.
14. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych («Так звана Метрыка Литевска»). — Dz. X. — Sygn. 4782, 4783, 4786, 4789, 4790, 4791, 4800, 4802, 4803, 4805, 4806, 4892.
15. Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu. — ADzied. perg III/3, perg III/4, perg III/5.
16. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. — Rękopis 3375, 6021, 6089.
17. Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. — F. 2–48, F. 2–49, F. 2–47, F. 4–10, F. 6–166, F. 6–190.
18. Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir Rankraščių skyrius. — F. 93–1.
19. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. — F. 1029.
20. Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. — F. 72–1820.

Опубліковані джерела:

21. Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку А. Блануци, Д. Вашука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014 (далі — АБВ). — № 6. — С. 63–64, № 10. — С. 71–72; № 20. — С. 98–99.
22. Акты Литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем. — Т. 1. — Вып. 1. — Варшава, 1896.
23. Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 1 (6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики / Сост., комм., вспом. указ.: М.Е. Бычкова (отв. сост.), О.И. Хоруженко, А.В. Виноградов;

- отв. ред. тома С.М. Каштанов. — Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. — 664 с.
24. Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. — К., 1995.
  25. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Упор. І. Ворончук. — К.; Старокостянтинів, 2001.
  26. *Дзярновіч А.І.* Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст.: дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага архіва Латвіі). — Вып. 1: Дакументы гаспадарча-гандлёвыя XV–XVI ст. — Мінск, 2005. — 88 с.
  27. Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 рр. / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; вступ. ст. М. Крикуна. — Л., 2008. — С. 5–128.
  28. Документы Московского архива Министерства юстиции. — Т. 1. — Москва, 1897. — С. 1–62.
  29. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. — Вип. 1 / Підгот. до друку й авт. текст А. Блануци, Д. Ващука. — К.: Пульсари, 2007. — 176 с.
  30. Литовская Метрика. Отдел первый. Часть первая: Книги записей. Том первый // Русская историческая библиотека. — Т. XXVII. — Санкт-Петербург, 1910.
  31. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко; НТШ в Америці; НТШ в Україні; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2005. 600 с. (Архівні джерела, т. 7).
  32. Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. —Менск: Athenæum, 2000. 312 с. (Калекцыя “Помнікі”, Т. I).
  33. Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — 386 с.
  34. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 42 (1556–1562 гг.): Кніга запісаў № 42 (копія канца XVI ст.) / Нацыя-

- нальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі; падрыхт. В.С. Мянжынскі. — Мінск : Беларуская навука, 2015. — 190 с.
35. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 43 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі; НАН Беларусі, Інстытут гісторыі. — Мінск: Беларуская навука, 2003. — 167 с.
36. Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559–1566) / Падрыхтаваў А.І. Груша. — Мінск: Арты-Фэкс, 2001. — 229 с. (Беларуская гістарычная бібліятэка).
37. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 46 (1562–1565). Кніга запісаў 46 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі; НАН Беларусі, Інстытут гісторыі. — Мінск: БелЭн, 2006. — 280 с.: 9 іл.
38. Первый Литовский статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гуавичюс. — Вильнюс: Margi rastai, 2004. — 522 с.
39. *Поліцук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (Руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). — К., 2007. — 100 с.
40. Статут Великого князства Литовского 1566 года // Издание Императорского Московского общества истории и древностей российских. — Кн. 23. — Москва, 1885. — Материалы.
41. Archiwum książąt Sanguszków w Sławuciu, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — T. IV (1535–1547). — Lwów, 1890.
42. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504) / Parengė D. Antanavičius, R. Petrauskas. — Vilnius, 2007. — 568 p.
43. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584): Užrašymų knyga 1 / Parengė Algirdas Baliulis ir Romualdas Firkovičius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998. — 208 p.
44. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius: Žara, 1998. — 167 p.
45. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. — Vilnius: Žara, 2004. — 285, [3] p.

46. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė Egidijus Banionis. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. — 404 p.
47. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). — Vilnius: LII leidykla, 2012. — 586 p.
48. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. — 516 p.
49. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). — Vilnius, 2011. — XXX, 1012 p.
50. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė Algirdas Baliulis, Romualdas Firkovičius, Darius Antanavičius. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. — 709 p.
51. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K. Pietkiewicz. — Vilnius: Žara, 2003. — 616 p.
52. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė Egidijus Banionis ir Algirdas Baliulis. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. — 179 p.
53. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė Artūras Dubonis. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. 228 p.
54. Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius: Žara, 2001. — 856 p.
55. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė Laimontas Karalius ir Darius Antanavičius (tekstai lotynų kalba). — Vilnius: LII leidykla, 2008. — 647 p.
56. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė Artūras Dubonis. — Vilnius: Žara, 2002. — 442 p.
57. Lietuvos Metrika: Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17 / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). — Vilnius: LII leidykla, 2015. — XLVI, 706 p.
58. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 / Parengė Darius Vilimas. — Vilnius: LII leidykla, 2009. — 362 p.

59. Lietuvos Metrika: knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20 / Parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). — Vilnius: LII leidykla, 2009. — Pp. 442, [1].
60. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. — XVI, 176 p.
61. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998. — 460 p.
62. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. — XX, 144 p.
63. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga 37 / Parengė Darius Baronas. — Vilnius: LII leidykla, 2011. — 624 p.
64. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 49 (1566–1572). Užrašymų knyga 49 / Parengė E. Deveikytė. — Vilnius: LII leidykla, 2014. — XVI, 180 p.
65. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. — Vilnius: Žara, 2000. — 484 p.
66. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1570). Užrašymų knyga 52 / Parengė Algirdas Baliulis ir Romualdas Firkovičius. — Vilnius: Žara, 2004. — 224 p.
67. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 1997. — CXLIX, 514 p.
68. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. — Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 1995. — CXLX, 338 p.
69. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga / I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1999. — XCIV, 305 p.
70. Субедная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. книга судных

- дел № 9) / [публ. подгот. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич; отв. ред. А.Л. Хорошкевич, Г.Я. Голенченко]; Ин-т славяноведения РАН; Ин-т истории НАН Беларуси; Белорусский гос. ун-т; РГАДА. — Москва: Наука, 2008. — 525 с.
71. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 2003. — LXVIII, 264 p.
72. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. — Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 2001. — XL, 160 p.
73. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. — XXXVI, 396 p.
74. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. — Vilnius: LII leidykla, 2009. — XXXIV, 290 p.
75. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 251 (1555–1558): 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, L. Steponavičienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. — XXXII, 314 p.
76. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 261 (1562–1566): 47-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. — XXXIII, 324 p.
77. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 264: (1565–1566): 50-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Vilniaus universitetas; parengė Lirija Steponavičienė, Irena Valikonytė. — Vilnius: VU — LII leidykla, 2014. — XX, 316 p.
78. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis (Įvadas ir priedai). — Vilnius: LII, 2006. — 278, [2] p.

79. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 530 (1566–1572): Viešųjų reikalų knyga 8 / Parengė Darius Baronas ir Liudas Jovaiša. — Vilnius: Žara, 1999. — 116 p.
80. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius: Žara, 2001. 280 p.
81. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 532 (1569–1571): Viešųjų reikalų knyga 10 / Parengė Lina Anužytė ir Algirdas Baliulis. — Vilnius: Žara, 2001. — 156 p.
82. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 556 (1791–1792): Viešųjų reikalų knyga 35 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, E. Rimša. — Vilnius: „Versus aureus“, 2005. — Pp. 199, [1]; il.
83. Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senaja balt., lot. Ir senaja lenkų k. — T. 2, d. 1. — Vilnius: Mintis, 1991. — 428 p.
84. Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.: Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. — Kórnik, 1994.

Література:

85. *Абросимова С.В.* Археографічний «Ренесанс» Метрики Великого князівства Литовського // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — Мінск, 2001. — С. 163–166.
86. *Абросимова С.В.* Документы Литовской метрики по истории городского ремесла Украины первой половины XVI в. — Днепропетровск, 1985. — 27 с.
87. *Абросимова С.В.* К вопросу об информационном потенциале книг Литовской метрики первой половины XVI в. — Днепропетровск, 1985. — 19 с.
88. *Абросимова С.В.* Книги переписей Литовской метрики середины XVI в. как источник по истории городов Украины // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин.* — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 123–128.
89. *Абросимова С.В.* Книги судных дел Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. — Днепропетровск, 1985. — 20 с.

90. *Абросимова С.В., Боряк Г.В.* Разновидности актовых документов Литовской метрики // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. — Днепропетровск: ДГУ, 1988. — С. 85–89.
91. *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — 351 с.
92. *Атаманенко В.П.* Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. — К., 2004. — 384 с.
93. *Атаманенко В.П.* Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. — Луцьк, 2003. — С. 44–46.
94. *Атаманенко В.П.* Описово-статистичні матеріали XVI — першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів Волинського Полісся // Минуле та сучасне Волині та Полісся: історія міст і сіл Західного Полісся: Маневиччина: Мат. XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Маневичі — с. Кукли, 14 квітня 2004 р. — С. 7–11.
95. *Баранаскас Т.* Третий том альманаха Metriciana: Даследаванні і матеріялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага. — т. 3 // Новости Литовской метрики. — № 8 (2004/2005). — Вильнюс, 2006. — С. 28–29.
96. *Баранович А.И.* Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — 207 с.
97. *Белоруссия и Литва в XV–XVI в.* — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 21–42.
98. *Бережков Н.* Литовская метрика как исторический источник. — Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. — Москва, 1946. — 180 с.
99. *Берковський В. Г.* Локальні ринки Волинського воєводства (XVI — перша пол. XVII ст.) // Сангушківські читання: Зб. наук. праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути). — Л., 2004. — С. 106.
100. *Берковський В. Г.* Острог — важливий торговельний центр Волині (XVI — I пол. XVII ст.) // Історія України:

- Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. — Вип. 15. — К.; Донецьк, 2001. — С. 102–108.
101. *Блануца А.* До історії земельних володінь князів Заславських на Рівненщині (кінець XV ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 13. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 158–160.
102. *Блануца А.* Документи з історії церкви та церковного землеволодіння в 32 книзі записів Литовської метрики // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Мат. Десятої Міжнар. наук. конф. (30 травня — 1 червня 2012 р.). — К., 2012. — С. 58–63.
103. *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007.
104. *Блануца А.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 78–97.
105. *Блануца А.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 7. — К., 2007. — С. 124–140.
106. *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. — К., 2007. — С. 17–19.
107. *Блануца А.* Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV — начало XVI столетия) // Российско-польский исторический альманах. — Вип. 3. — Ставрополь; Волгоград, 2008. — С. 117–122.
108. *Блануца А.* Земля й маєтність у свідомісних орієнтирах української шляхти у XVI ст. // I Міждисциплінарні гуманітарні читання: програма та тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. — К., 2013. — С. 22.

109. *Блануца А.* Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // *Український історичний збірник.* — Вип. 12. — К., 2009. — С. 456–467.
110. *Блануца А.* Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. II. — К., 2013. — С. 228–242.
111. *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). — К., 2005. — 129 с.
112. *Блануца А.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова.* — К., 2007. — С. 434–455.
113. *Блануца А.* Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському статуті та її рецепція до кінця XVI ст. // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė.* — Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. — P. 99–106.
114. *Блануца А.* Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським статутом 1566 р. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 3. — К., 2003. — С. 129–138.
115. *Блануца А.* Рецепція шляхетського землеволодіння на Волині наприкінці XV — початку XVI ст. (на прикладі земельних надань та підтверджень Олександра Ягеллончика) // *Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії: Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня. Програма і резюме доповідей.* — Л., 2007. — С. 45.
116. *Блануца А.* Студії з новітньої української литуаністики на сторінках «Українського історичного журналу» // *Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постолювського.* — Рівне: О. Зень, 2011. — С. 439–445.

117. *Блануца А.* Транзакційні угоди шляхти Великого князівства Литовського у достатутівий період // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. — С. 196–202.
118. *Блануца А.В.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 194–207.
119. *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 11–23.
120. *Блануца А.В.* Привілеї на магдебурзьке право містам Великого князівства Литовського та регламентація в них питань торгівлі (друга половина XV — перша третина XVI ст.) // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О.О. Дячка. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 76–77.
121. *Блануца А.В.* Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 52–65.
122. *Блануца А.В.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал — 2009. — № 2. — С. 194–207.
123. *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 330 с.
124. *Боряк Г.В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI вв.: Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1987 (машинопис).
125. *Боряк Г.В.* Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. — К., 1988. — С. 115–116.
126. *Боряк Г.В.* Ревізії та люстрації українських староств кінця XV — середини XVI ст. (В аспекті історико-географічної

- джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990. — С. 145–154.
127. *Бурдзейко А.* Землеуласнік і землероб па Літоўскаму Статуту // Працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту. — № 14/15. — Мінск, 1927. — С. 126–138.
128. *Вайтовіч М.* Колькасныя метады па гісторыі ВКЛ (на прыкладзе інвентароў магнацкіх уладанняў XVII–XVIII стст.) // Вялікае княства Літоўскае: Меадалогія і метады даследавання / Пад. рэд. С. Каўна; Гродзенскае абласное грамадскае аб'яднанне маладых навукоўцаў «ВІТ». — СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. — С. 128–138.
130. *Василенко В.* Політычна історыя Вялікага князівства Літовскага (да 1569 р.) в східнослов'янскіх історыяграфіях XIX — першай третині XX ст. — Дніпропетровськ: Нацыянальны гірнічы ўніверсітэт, 2006. — 659 с.
131. *Вацук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ пѣдле права ихъ земъли» (Населення Кііўціны та Воліні і велікокіязівска влада в XV–XVI ст.). — К.: Інстытут історыі Украіны НАН Украіны, 2009. — 320 с.
132. *Вацук Д.* Дотрымання та выкарыстання інстытуту «старыні» у Вялікім князівстве Літовскаму в дастатутовы перыод (на прыкладзі земскай службы) // *Украіна Lithuanica: Студыі з історыі Вялікага князівства Літовскага.* — Т. I. — К., 2009. — С. 34–42.
133. *Вацук Д.* Обласні прывілеі Кііўціны та Воліні: праблема паходжэння, датування та характэру (XV — поч. XVI ст.) // *Украінскі історычны журнал.* — 2004. — № 1. — С. 90–101.
134. *Вацук Д.П.* Інстытут «старыні» у Вялікім князівстве Літовскаму (аналіз матэрыялаў Літовскай метрыкі) // *Украінскі історычны журнал.* — 2011. — № 1. — С. 195–209.
135. *Вацук Д. П.* Матэрыялы Літовскай метрыкі до вивчення інстытутаў «старыні» та «новіны» у Вялікім князівстве Літовскаму // *Украіна в Цэнтральна-Східній Європі.* — Вып. 11. — К.: Інстытут історыі Украіны НАНУ, 2011. — С. 207–216.
136. *Владымірскі-Буданов М.* Заставное владение // *Архив ЮЗР.* — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 3–113.

137. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. II. — К., 1890. — С. 1–210.
138. *Владимирский-Буданов М.* Очерки из истории литовско-русского права. — Ч. 3: Крестьянское землевладение в России до половины XVI в. — К., 1893.
139. *Владимирский-Буданов М.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. — К., 1911. — 24 с.
140. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерк по истории литовско-русского права. — Ч. 1: Поместья Литовского государства. — К., 1889.
141. *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л.В. Войтович. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. — 496 с.
142. *Воронин В.А.* Матей Войтехович Ключко и его судебная книга // Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / Подг. В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — Москва: Наука, 2008. — С. 6–12.
143. *Ворончук І.* Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — 712 с.
144. *Ворончук І.* Родовід князів Ружинських: відоме і невідоме (доповнення і уточнення за матеріалами городських і земських актів Волині XVI — початку XVII ст.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Зб. наук. праць. — Луцьк, 2004. — С. 15–18.
145. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. — Т. 2 (К–Я). — Мінськ, 2005. — С. 776.
146. *Грицкевич А.П.* Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории. — Вып. 5. — Минск: Изд-во БГУ, 1978. — С. 94–105.
147. *Грицкевич А.П.* Формирование феодального сословия в ВКЛ и его правовые основы (XV–XVI вв.) // Первый Литов-

- ский статут 1529 г.: Мат. Респуб. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого статута. — Вильнюс, 1982. — С. 65–73.
148. *Грицкевич А.П.* Хозяйственное и правовое положение военно-служилого населения в Слуцком княжестве XV–XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1962. — Минск, 1964. — С. 242–253.
149. *Груша А.И.* Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV — первая треть XVI в.). — Минск: Беларуская навука, 2015. — 465 с.
150. *Груша А.І.* «И привилем своим потвердил»: у вытакоў пісьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага // Памяць стагодзяў на карце Айчыны: зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Федоравіча Спірыдонова. — Мінск: Беларус. навука, 2007. — С. 198–240.
151. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVIII вв. — К.: Наукова думка, 1995.
152. *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 62 с.
153. *Гурбик А.* Трактунання «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. I. — К., 2009. — С. 11–33.
154. *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — 318 с.
155. *Гуревич А.Я.* Англосаксонский фольклэнд и древненорвежский одалъ (опыт сравнительной характеристики феодальных форм землевладения) // *Средние века.* — № 30. — Москва, 1967. — С. 62–82.
156. *Гуревич А.Я.* Норвежское общество в раннее средневековье: Проблемы социального строя и культуры. — Москва: Наука, 1977. — 337 с.
157. *Гуревич А.Я.* Роль королевских пожалований в процессе феодального подчинения английского крестьянства // *Средние века.* — 1953. — № 4. — С. 59–75.
158. *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К.: Наукова думка, 1986. — 135 с.

159. *Гуржій О.* Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис. — К., 2007. — 82 с.
160. *Дворниченко А. Ю.* Верховная собственность на землю на территории Украины в историографии // Актуальные проблемы историографии дореволюционной России. — Ижевск, 1992. — С. 27–40.
161. *Дворниченко А. Ю.* Древнерусское наследие и формирование повинностной системы Великого княжества Литовского // Славяно-русские древности. — Вып. 2: Древняя Русь: Новые исследования. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 196–204.
162. *Дворниченко А. Ю.* Историография Великого княжества Литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 14–30.
163. *Дзярновіч А. І.* Возобновление издания Метрики в Беларуси. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 // Новости Литовской Метрики. — № 4. — Вильнюс: Институт истории Литвы, 2000. — С. 11–12.
164. *Дзярновіч А. І.* Да партрэту літары «й» у Метрыцы ВКЛ // Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага княства Літоўскага: Мат. Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.). — Мінск, 2005. — С. 22–35.
165. *Дзярновіч А. І.* Метрыка ВКЛ аб адносінах Вялікага княства Літоўскага і Святой Рымскай імперыі // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 4. — С. 90–99/
166. *Дзярновіч А. І.* Прызабытая публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ // *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — Мінск, 2001. — С. 145–151.
167. *Доўнар А. Б.* Сяляне-слугі Беларусі другой паловы XVI — сярэдзіны XVIII ст. — Мінск: Беларус. навука, 2007. — 193 с.
168. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — 932 с.

169. *Довнар-Запольский М.* Западно-русская сельская община в XVI в. // Журнал министерства народного просвещения. — 1897. — Ч. СССХІІ. — С. 73–128.
170. *Довнар-Запольский М.* Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в первой половине XVI в. // Журнал министерства народного просвещения. — 1905. — Ч. ССCLVIII. — С. 135–187.
171. *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. V: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 1–118.
172. *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. — К.: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905. — 168 с.
Доўнар-Запольскі М. Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII ст.ст. // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1927. — № 1. — С. 3–66.
173. *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Падрых. да друку А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч; увод. арт.: Д.У. Караў, А.У. Унучак, А.І. Груша; камент.: А.І. Груша, Ш.І. Бекцінееў, Л. Каралюс. — Мінск: Беларус. навука, 2009. — 759 с. — (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).
174. *Дубоніс А.* Лейці вялікага князя літоўскага: з гістрыі ранніх дзяржаўных структур літоўскага грамадства / Пер. з літ. мовы Р. Урбановіча. — Смаленск: Інбелкульт, 2015. — 146 с.
175. *Дубоніс А.* Найважнейшыя працы даследчыкаў Літвы па Літоўскай метрыцы: Бібліяграфія // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — Мінск, 2001. — С. 152–156.
176. *Дубоніс А.* Праблемы Літоўскай метрыкі: погляд з Вільнюса // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. II. — Мінск, 2003. — С. 16–32.
177. *Думин С. В.* К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII в. // Советское славяноведение. — 1986. — № 2. — С. 43–57.
178. *Дячок О.* Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XVI–

- XVII ст. // Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рісича. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 64–78.
179. *Дячок О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 154–170.
180. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. — Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2011. — 696 с.
181. *Жеребцова Л.* «Назначене справец мытных на всех коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная»: митна реформа 1536 р. королеви Бони у Великому князівстві Литовському (дипломатичний і джерелознавчий аналіз) // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. III. — К., 2015. — С. 313–331.
182. *Жеребцова Л.* Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // *Український історичний збірник.* — Вип. 7. — К., 2004. — С. 416–434.
183. *Жеребцова Л.* Литовская метрика как источник изучения таможенной системы Великого княжества Литовского // *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. IV. — Мінск, 2010. — С. 31–48.
184. *Зазуляк Ю.* Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. // *Ruthenica.* — Т. 5. — К., 2006. — С. 170–193.
185. Історія міст і сіл Української РСР: Рівненська область. — К., 1973.
186. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах / В.А. Смолій (відп. ред). — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2006. — 632 с.
187. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. — Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2007. — 478 с.
188. *Клепатский П.Г.* Очерк по истории Киевской земли. — Т. I: Литовский период. — Одесса: Техник, 1912. — 600 с.

189. *Ковальський Н.* Источники по истории Украины XV–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. — Днепропетровск, 1979. — 74 с.
190. *Ковальський Н.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII вв.): Акты о городах. — Днепропетровск, 1983. — 69 с.
191. *Ковальський Н.П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII в.: Структура источниковой базы: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1982. — 91 с.
192. *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в. — Ч. 4. — Днепропетровск: ДГУ, 1979. — 109 с.
193. *Ковальський М.П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // Український археографічний щорічник. — Т. 4. — Вип. 2. — К., 1992. — С. 261–273.
194. *Ковальський М.П.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воеводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. — 1993. — № 3.
195. *Козловская Н.* Политическая элита Великого княжества Литовского в историографической традиции XIX — начале XXI вв. // Беларусь, Расія, Україна: дыялог народаў і культур / Склад. Д.У. Караў, В.В. Масненка. — («Гістарыяграфічныя даследаванні»). — Гродна: ЮрсаПрынт, 2013.
196. Кременецький земський суд: Описи актових книг XVI–XVIII ст. — Вип. I. Книги 1–11 (1568–1598 рр.). — К., 1959.
197. *Крикун М.* Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: Статті і матеріали. — Л., 2012. — 702 с.
198. *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994.
199. *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI в.: Литовско-Русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911. — VII+624+191 с.
200. *Леонтович Ф.И.* Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал министерства народного просвещения (Санкт-Петербург). — 1908. — № 5. — С. 136–167.

201. *Ліпінін С.І.* Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. — Вип. 5/6. — Т. 8/9. — К., 2001. — С. 224–240.
202. *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — Москва, 1892. — 884+С+VI с.
203. *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — Москва, 1915. — 401 с. + III с.
204. *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Москва, 1910. — 94 с.
205. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. — К., 1999. — 312 с.
206. *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Х., 1902. — IV+205 с.
207. *Менжинский В.* Из истории оформления прав на землю в Великом княжестве Литовском (по материалам книг записей Литовской метрики) // Советское государство и право. — Вып. 10. — Москва, 1987. — С. 110–140.
208. *Менжинский В.С.* Книга записей Литовской метрики № 13 как исторический источник истории землевладения в Белоруссии в п. п. XVI в. // Исследование по источниковедению истории СССР XIII–XVIII вв.: Сб. ст. — Москва, 1986. — С. 94–117.
209. *Менжинский В.С.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история белорусского землевладения первой половины XVI в. // Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов Академии наук СССР / Под ред. В. Т. Пашуго, А.Л. Хорошкевич, Н. И. Щавелева. — Т. II. — Москва, 1989. — 385 с.
210. *Менжинский В.С.* Оформление прав на землю в Белоруссии в п. п. XVI в. по материалам книг записей Литовской метрики // Аграрный строй в феодальной России XV — начала XVIII в.: Сб. ст. — Москва, 1986. — С. 65–83.
211. *Менжинский В.С.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи

- войска 1528 г.) // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 164–178.
212. Методические рекомендации по изданию и описанию книг Литовской метрики / Сост. А.Л. Хорошкевич, С.М. Каштанов. — Вильнюс, 1985. — 133 с.
213. *Михайловський В.* Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К.: Темпора, 2012. — 450 с.; іл.
214. *Михайловський В.* Західне Поділля під Володінням Вітовта у 1411–1430-х рр.: надавча політика у світлі документів // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. II. — К.; Л., 2004. — С. 110–128.
215. *Михайловський В.* Земельні надання Владислава II — джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. // Молода нація. — № 1. — К., 2000. — С. 246–264.
216. *Михайловський В.* Чотири надання для родини Гинковичів (20-ті — 40-ві рр. XV ст.) // Молода нація. — № 4. — К., 2000. — С. 129–133.
217. *Михайлюк Ю.* Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси: Вертикаль, 2011. — 348 с.
218. *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 291 с.
219. *Мохов Н.А.* Феодалные отношения в Молдавии в XIV–XV вв. // Феодалные отношения в Молдавии в период XIV–XVIII вв.: Сб. ст. / Под ред. А.Д. Удальцова (отв. ред.), Л.В. Черепнина. — Кишинёв, 1950.
220. *Мяжынскі В.С.* Метрыка Вялікага княства Літоўскага як крыніца па гісторыі землеўладання Беларусі (п. п. XVI ст.) // Весці АН БССР: Сер. грам. навук. — № 2. — Мінск, 1987. — С. 68–75.
221. *Мяжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ) // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага. — Т. I. — Мінськ, 2001. — С. 46–108.
222. *Мяжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельне ўладанні ў Берес-

- цейскім, Камянецкім і Кобрынскім паветах у другой палове XV — першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №№ 12–33 Метрыкі ВКЛ) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага*. — Т. III. — Мінск, 2004. — С. 57–196.
223. *Новицкий И.П.* Князья Ружинские // *Киевская старина*. — 1882. — № 2.
224. *Палтаржыцкая Н.М.* Земельныя ўладанні князеў у Мінску (паводле дакументаў XVI–XVIII стст.) // *Известия Национальной академии наук Беларуси: Серия гуманитарных наук*. — № 2. — Минск, 2012. — С. 69–75.
225. *Пичета В.* Волочная устава королевы Боны и Устава о волоках // *Працы Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту ў Менску*. — № 1. — Менск, 1922. — С. 147–164.
226. *Пичета В.И.* Феодальное поместье в XV–XVI вв. в Великом княжестве Литовском // *Учёные записки Института славяноведения*. — Т. 4. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951.
227. *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — Москва: Изд-во АН СССР, 1958. — 545 с.
228. *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — 810 с.
229. *Поліщук В.* Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книг Литовской метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai*. — Т. 2. — Vilnius, 2010. — Р. 129–160.
230. *Поліщук В.* Князь Богущ Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // *Київська старовина*. — 2001. — № 3. — С. 56–72.
231. *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуща Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // *Український археографічний щорічник: Нова серія*. — К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2004. — Вип. 8/9. — С. 266–298.
232. *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1957. — 157 с.
233. *Похилевич Д.Л.* Крестьяне-слуги в ВКЛ XVII–XVIII вв. // *Средние века*. — Вып. 21. — Москва, 1962. — С. 141–169.

234. *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской метрики. — Санкт-Петербург, 1887. — 280 с.
235. *Пятраўскас Р.* Літоўская знать у канцы XIV–XV ст.: Склад — структура — улада / Пер. з літ. мовы А. Мыкус. — 2-е вид. — Смаленск: Інбелкульт, 2014. — 386 с.
236. *Рембовский А.* История и значение чиншевого владения в Западном крае. — Санкт-Петербург, 1886. — 156 с.
237. *Ренс Бод.* Забуті науки: Історія гуманітарних наук / Пер. із нідерл. Я. Довгополого. — К.: Вид-во Жупанського, 2016. — (Історична думка). — 376 с.
238. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — 243 с.
239. *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — 346 с.
240. *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — К.: Альтернативи, 1998. — 320 с.
241. *Собчук В.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. I. — К.; Л., 2004. — С. 498–537.
242. *Собчук В.Д.* Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. — Кременець, 2014. — 508 с.
243. *Собчук В.Д.* Знать Південної Волині на схилі середніх віків: Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2002. — 18 с.
244. *Спиридонов М.Ф.* Закрепощение крестьянства Белоруси (XV–XVI вв.). — Минск, 1993. — 223 с.
245. *Спірыдонаў М.* «З розказанья господара...» // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 2. — С. 89–97.
246. *Спиридонов М.Ф.* Метрика Великого княжества Литовского как источник по истории поселений // Lietuvos Metrika: 1991–1996 metų tyrinėjimai. — Vilnius: LPI Leidykla, 1998. — P. 115–133.
247. *Старостина И.* Применение новеллы Юстиниана в суде Великого княжества Литовского 1538 г. (на основании материалов книги Литовской метрики № 228) // Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane Profesorowie Juliuszowi

- Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin. — Warszawa, 2004. — S. 135–147.
248. *Старченко Н.* Умоцovanі — прокуратори — приятелі: Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 111–144.
249. *Степановичене Л.* Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском статуте // Литовская метрика и Литовский статут как источниковедческая база для славистики и баллистики: Тезисы докладов Междунар. науч. конф. (памяти Анатолия Павловича Непокупного). — Москва, 23–25 ноября 2006 г. — С. 26–27.
250. *Степановичене Л.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в эпоху действия Второго Литовского статута) // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. — К., 2007. — С. 37–40.
251. *Степановичене Л.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в первые годы действия Второго Литовского статута) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — Т. I. — К., 2009. — С. 54–66.
252. *Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя: «Острозька шляхта» // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 123.
253. Україна: литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. — К.: Балтія-Друк, 2008. — 176 с.; Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. — 252 с.
254. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 671 с.
255. *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. — Вип. 2. — Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. — 168 с.

256. *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV в. и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. — Рига, 1970. — С. 52–73.
257. *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV в. и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. — Рига, 1970. — С. 47–74.
258. *Хорошкевич А.* Литовская метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской метрики. — Ч. 1. — Москва, 1989. — С. 11–31.
259. *Хорошкевич А.Л.* «...У статут угленувше» // Памяти Лукичева. — Москва, 2006. — С. 80–88.
260. *Юргинис Ю.М.* Бояре и шляхта в Литовском государстве // Восточная Европа в древности и средневековье. — Москва: Наука, 1978. — С. 124–130.
261. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., Наукова думка, 1993. — 416 с.
262. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, перегл. і випр. — К.: Критика, 2008. — 472 с.; іл.
263. *Яковлев А.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г. // Україна. — Рік 1-й. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.
264. *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907.
265. *Ясинский М.* Уставныя земские грамоты Литовско-Русского государства. — [Б. м.], [б. г.].
266. *Ясінські А.* Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч як предстаўнік буйнага земляўласніцтва XV ст. (Нарыс да гісторыі буйнае земляўласнасці на Беларусі) // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Інстытут беларускае культуры. — Кн. 8: Працы клясы гісторыі. — Т. III. — Менск, 1929. — С. 65–80.
267. *Ясінські А.* Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч як предстаўнік буйнага земляўласніцтва XV ст. (Нарыс да гісторыі буйнае земляўласнасці на Беларусі) // Arche. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — С. 1068–1084.

268. *Ясі́нскі А.* Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікага князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. Інстытут беларускае культуры. — Кн. 3: Працы клясы гістрыі. — Т. II. — Менск, 1928. — С. 153–208.
269. *Ясі́нскі А.* Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікага князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // *Arche*. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск, 2009. — С. 1022–1023.
270. *Adamus J.* Zastaw w prawie Litewskim XV i XVI w. — Lwów, 1925. — 141 s.; *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI w. — Lwów, 1916. — 117 s.
271. *Arche*. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — С. 1085–1106.
272. *Baczkowski K.* Wielka historia Polski. — Т. 3: Dzieje Polski późnosredniowiecznej (1370–1506). — Kraków, 1999. — 327 s.
273. *Bardach J.* Statuty litewskie a prawo rzymskie. — Warszawa, 1999. — 158 s.
274. *Bardach J.* Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI w. // O dawnej i niedawnej Litwie. — Poznań, 1988. — S. 120–139.
275. *Bardach J., Leśniodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Wyd. 5. — Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, 2001. — 667 s.
276. *Biskup M.* Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). — Toruń, 1957. — 110 s.
277. *Biskup M., Górski K.* Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV w. — Warszawa, 1987.
278. *Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. — Poznań, 2002. — 336 s.
279. *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000. — 559 s.
280. *Bogucka M.* Bona Sforza. — Wrocław, 2004.
281. *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. — Warszawa, 1981.

282. *Boniecki A.* Poczest rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 397–405.
283. *Boroda K.* Struktura majątkowa szlachty województwa Płockiego w I połowie XVI w. // *Nad społeczeństwem staropolskim.* — T. 1: Kultura — instytucje — gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / Pod red. K. Łopateckiego, W. Walczaka. — Białystok, 2007. — S. 305–319.
284. *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. — Lwów, 1916.
285. *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998. — 160 p.
286. *Dubonis A.* The Lithuanian Metrica // *Lithuanian Historical Studies.* — 2001. — № 7. — P. 113–118.
287. *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915.
288. *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. VIII: Ziemie Ruskie: Wołyń i Podole // *Źródła dziejowe.* — T. XIX. — Warszawa, 1889. — 307+XLVI s.
289. *Jablonskis K.* Lietuvos rusiškujų aktų diplomatika // // *Istorija ir jos šaltiniai. Lietuvos TSR Mokslų akademijos, Istorijos institutas; sud. ir spaudai paruošė V. Merkys.* — Vilnius: Mokslas, 1979. — P. 219–296.
290. *Jablonskis K.* XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje // *Istorija ir jos šaltiniai. Lietuvos TSR Mokslų akademijos, Istorijos institutas; sud. ir spaudai paruošė V. Merkys.* — Vilnius: Mokslas, 1979. — P. 15–63.
291. *Kennedy-Grimsted P.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. — Cambridge, Mass., 1984. — P. 238–243.
292. *Kennedy-Grimsted P.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej // *Archeion.* — [T.] 80. — Warszawa; Łódź, 1986. — S. 121–182.
293. *Kennedy-Grimsted P.* What is and what was the Lithuanian Metryca? The contents, history and organization of the chancery archives of the Grand Duchy of Lithuania // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1982. — № 3. — P. 269–338.
294. *Kennedy-Grimsted P., Sulikowska-Kurasiowa I.* The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the

- Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki. — Cambridge, Mass., 1984.
295. *Korczak L.* Litewska rada wielkksiążęca w XV w. — Kraków, 1998. — 120 s.
296. *Korczak L.* Monarcha i poddani: System władzy w Wielkim księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim. — Kraków, 2008. — 207 s.
297. *Kulisiewicz W.* Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII w. — Warszawa, 1993. — 192 s.
298. *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawno-historyczne.* — T. XXXVII. — Zesz. 2. — 1985. — S. 123–137.
299. *Łaszkiwicz H.M.* Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie Chełmskim w II połowie XVII w. — Lublin, 1998. — 283 s.
300. *Lesiński B.* O prawnych formach kredytu w Polsce średnio-wiecznej // *Czasopismo prawno-historyczne.* — T. XXXII, Z. 2. — 1980. — S. 187–196.
301. *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średnio-wiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* — T. XXIII, Z. 2. — 1971. — S. 183–205.
302. *Lesiński B.* Wyderek czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII w. // *Czasopismo prawno-historyczne.* — T. XXVIII, Z. 1. — 1976. — S. 19–67.
303. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys. — Vilnius, 2007. — 240 p.
304. *Łowmiański H.* Popisy Wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // *Medievalia: W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego.* — Warszawa, 1960. — S. 426–434.
305. *Łowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Poznań, 1983. — S. 147–148.
306. *Maciejewski M.* Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. — 224 s.
307. *Maciejewski M.* Wybrane zagadnienia z powszechnej historii gospodarczej czasów nowożytnych. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986. — 158 s.

308. *Mączak A.* Pieniądz i społeczeństwo w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. — T. XXXVII. — Rok 1976. — S. 63–85.
309. *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI w.: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. — Warszawa: PWN, 1973. — 439 s.
310. *Matuszewski J.S.* Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia. — Łódź, 1979. — 181 s.
311. *Mycio A.* Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w starym mieście Torunia w pierwszej połowie XVII w. — Toruń, 2003. — 222 s.
312. *Papée F.* Aleksander Jagiellończyk. — Kraków, 1999, wyd. II. — 123 s.
313. *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje — XVI a.: sudėtis — struktūra — valdžia. — Vilnius: Aidai, 2003. — 279, [1] p.
314. *Pietkiewicz K.* Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.: Studia ofiarowane prof. dr. hab. Jurzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin / Pod red. G. Błaszczyka, A. Kijasa. — Poznań, 1994. — S. 65–86.
315. *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. — Poznań, 1995. — 256 s.
316. *Polaszewski L.* Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI w. — Poznań, 1976. — 57 s.
317. *Pośpiech A.* Majętności na sprzedaż: Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. — 277 s.
318. *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obraz rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich. — T. 2. — Kraków, 1868.
319. *Pułaski K.* Szkice i poszukiwania historyczne: Gospodarka królowej Bony na kresach. — Kraków, 1887; Pocięcha W. Królowa Bona. — T. I–II. — Poznań, 1949; T. III–IV. — Poznań, 1958.
320. *Rowell S.* Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais //

- Lietuvos valstybė XII–XVIII a. / Lietuvos istorijos institutas; red. kol.: Z. Kiaupa [ir kt.]. — Vilnius, 1997. — P. 45–74.
321. *Rutkowski J.* Wokół teorii ustroju feudalnego / Wyboru doskonał, opracował i wstępem poprzedził J. Topolski. — Warszawa: PWN, 1982. — 598 s.
322. *Steponavičienė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. 2002. — T. 10. — P. 9–21.
323. *Sucheni-Grabowska A.* Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548. — Warszawa, 2007.
324. *Sułkowska-Kurasiowa I.* Nieznane egzemplarze ksiąg Metryki Litewskiej z lat 1440–1518 // Kwartalnik Historyczny. — 1983. — № 1. — S. 119–126.
325. *Topolska M.B.* Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku). — Zielona Góra, 2009.
326. *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII w. — Warszawa: PWN, 1987. — 206 s.
327. *Topolski J.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI w. i jego następstwa. — Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. — 172 s.
328. *Ungeheuer M.* Stosunki kredytowe z ziemi Przemyskiej w połowie XV w. — Lwów, 1929. — 178 s.
329. *Valikonitė I.* Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar «teisingumo riteris» // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. — Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. — P. 135–151.
330. *Vilimas D.* Lietuvos didžiosios kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588). — Vilnius, 2006. — 290 p.
331. *Wyczański A.* Przemiany organizacji wielkiej własności ziemskiej w Polsce XV i XVI stulecia (uwagi dyskusyjne) // Społeczeństwo, gospodarka, kultura: Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej. — Warszawa: PWN, 1974. — 440 s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрагимович Обдула 122
Абросимова Світлана 60
Адамус Я. 35
Алексієвич Гришко 294
Андріївна Василева Полонія
282, 283
Андрoшевич Януш 190
Андрушкович Богдан
Сакович 130
Антанавічус Дарюс 44, 63
Антонович Володимир 17,
18, 21, 25
Антонович Івашко 270
Антонович Олексій 144
Антоновичі Вешеня і Степан
159
Арменин Філіп 290
Артем Іванович 67
Артюшко 254
Атаманенко Віктор 45

Б

Бабинський Митько
Іванович 272
Багіна Миколаєва Марія
286
Бака Івашко 286
Балакири 18
Балакири-Служки 18

Баласепревич Грицько 255
Балтромейовичі 132
Баньковські 78
Баранаускас Т. 97
Баранович Олексій 28, 29
Бардах Юліуш 35
Баркович Федько 249
Барсович Федір 247
Батукович Ян 162
Баца Іван 142
Беата з Костельця 302
Безьський Лукаш Федорович
178
Белікович Васко 285
Бережков Микола 57, 58
Белиницький Богдан 187
Белоусов Гапон 184
Білецький Олексій 145
Білик Гаврило 331
Білостоцькі Ванко, Олехно,
Іван, Матвій, Яцько,
Грицько та Василь 190
Біскуп Маріан 33
Блануца Андрій 63, 166, 193,
195, 196, 198, 199
Бобер 252
Бобицький Сирота 210
Бобінський Вітольд 34
Бобрович Юрій
Євстафійович 345

- Боброкович (Боброков)
Федько 247
- Богдан 248
- Богдан Федорович, князь
268, 269
- Богданович Ждан 184
- Богданович Клим 165, 166
- Богданович Пашуто 165, 166
- Богданович Станіслав 165,
166
- Боговитини 42, 97
- Боговитинович Богдан
Львович 81, 210, 211
- Боговитинович Богуш 69,
150, 294, 295
- Боговитинович Іван
Богушевич 302
- Боговитинович Лев 84, 208–
210
- Богуматчич Матис 79
- Богуш 210
- Богушевич Іван 308, 315
- Бод Ренс* 9
- Божкевич Санко, Мишук та
Никипор Опанасовичі 67
- Божкович Пилип Іванович
67
- Бойко Іван* 28, 29
- Бокій Федір Васильович 170,
181
- Болакиревич Івон 66
- Болинського Ганна
Лукомська 75
- Бона Сфорца, королева 5, 7,
29, 68, 69, 71, 73, 74, 77,
78, 81, 83, 86, 144, 147,
179, 185, 227, 298–306,
308–329, 357, 358
- Бонецький А. 206
- Борбенаевичі Брожин,
Мартин та Урбан
Станіславовичі 219
- Борзобагата Михайлова
Боговитинова
Шумбарська Ганна 76
- Борзобагатий-Красенський
Іван Яцькович 68, 139,
169, 170, 193, 194, 302,
326, 327, 332, 341
- Борзобагатий-Красенський
Олехно 169, 170, 332, 341
- Борзобагаті-Красенські Іван,
Степан, Обяш і Семен
Олехновичі 193
- Боровський Миколай 163,
164
- Боровський Рафал 164
- Борода Криштоф* 33
- Боряк Геннадій* 60
- Бринзина Кахна 272
- Бринза Олександр 344
- Бубновські Михайло і Ждана
Федорівна 84
- Будила Юрій Миколайович
178
- Будилів Геліяш 348
- Булатов Іван 293
- Бурдзейко А.* 26
- В**
- Вагановський Олександр
235
- Валах Федір 185
- Валіконіте Ірена* 167, 182
- Варфоломій 323
- Василевич Артем 213
- Василевські Григорій та
Перфа Івановичі 145

- Василенко Віталій* 10
Васильович Дашко (Дахно)
230, 300
Васильович Марко 184
Васильович Михайло 116
Васиян 323, 324
Ващук Дмитро 61, 63, 158,
159
Венгленський Ян 238
Венцлав 188
Верата Лодвик 144
Вербицький Миколай 71
Векневич (Вейкневич) 207
Вешеневич Степан 317
Вислоухович Мартин
Вислоуховичі Івашко та
Славути Мартиновичі
184
Вичанський Анджей 32
Вишетравка Іван
Васильович 284
Вишневецький Андрій
Іванович 331
Вишневецький Іван
Михайлович 219
Вишневецький Костянтин
345
Вишневецький Федір
Михайлович 179, 219
Відиницькі Василь і Богдан
73, 154, 155
Відиницький Дмитро
Іванович 284
Вілімас Дарюс 43
Вількоженть Ян 143
Вільгельм Завойовник 27
Вільгорський Михайло 235
Вітовт, великий князь литов-
ський 126, 130, 159, 250
Віскантайте-Савіщевене С.
182
Вітунський Шимон 144
Владимирський-Буданов
Михайло 13, 14, 15, 16,
21, 93
Влошко Войтех Павлович
222
Вовк Федір 310
Война Лаврин 195
Войтехович Станіслав 178
Войтко 247
Войтковичі Богуш та
Станіслав 164
Войтович М. 100
Волковичі 18
Волович Григорій 192
Волович Марко 328
Волович Остафій 77, 322, 337
Володкович Макар 257
Волошин Данко 68, 111, 247
Волошин Кузьма 68, 111, 247
Волошин Мелешко 247
Волощук Мирослав 52
Волчкова Марина Борисівна
342
Волчкович Богдан
Васильович 251
Волчкович Івашко
Михайлович 283
Волчкович Лев Іванович 342
Волчкович Олізар 284, 292
Волчкович Ян 322
Волчкова Петрова Опранка
235
Воритський Іван 235
Воритський Федір Якович
227

- Ворокунтевич Стась
Янушкович 164
Ворона Гневош 281
Ворона Івашко
Ворона Якуб 142
Воронич Гнівош 346
Воронич Миколай
Гнівошевич 346
Воронич Стецько
Гнівошевич 108, 109, 346
Вороничі Олехно, Яцько
і Томило
Вороницькі Война,
Олександр та Юрій
Федоровичі 179, 180
Воронін Василь 63, 167
Ворончук Ірина 48, 50, 51
Воропайович Степан 174
Врелевський Андрій 197
В'яземський Юрій
Борисович 268
Вячкович Волчко 248
- Г**
Гавсович Сенко Гринкевич
222, 223
Гавсович Федко Гринкевич
222
Гагин Михайло 267
Гайко Микола Янович 322,
334
Гайко Олексій Тришинець
324
Гарасимович Роман 186
Гаштольд (Гаштовт) О.М.
184, 249, 283, 293
Гедемінович Михайло Євнут
206
Гедройть Ян 310, 311
Германович Злоба 344, 345
Герцик Щасний 312, 315
Гінка Богдан 165
Гладкий Дашко Романович
314, 323
Глебович Юрій 72
Глебович Ян Юрійович 178,
188
Глинський Борис 252
Глинський Григорій
Борисович 65
Глинський Іван 291
Глинські 117, 291, 356
Гнівош Балтазар 79
Голенчич Федько 267
Голуб Венцлав Гладкович
171
Гольшанський Юрій
Олександрович 67
Гольшанський Януш
Юрійович 136
Горностаї 18
Горностаї Гаврило Іванович
197
Горностаї Іван 123, 223, 224,
315, 328
Горностаї Оникій 141
Гостський Василь 72, 152
Готські 42, 97
Грабя Миколай 173
Граєвський Криштоф 193
Граєвський Станіслав 193,
194, 235
Григорєва Толмачова
Борковського Богдана
Семенівна 76
Гридкови 67
Гришкович Василь 133
Грималич Немира 161

Гринкович Семен 177
Гриньковичі Козинські
Тихно і Олехно 82
Грицкевич А. 30
Грицько 247
Гротовський Матей
Груша Олександр 46, 47, 51,
52, 63, 94, 99, 152
Грушевський Михайло 25
Гудель Петро Станкевич 219
Гулевич Василь 198, 235
Гулевич Григорій Федорович
190, 198
Гурбик Андрій 39
Гуревич А. 47, 94
Гуржій Олександр 40, 99
Гуца Степан Кунахович 81

Д

Давидовичі Лаврін та Янко
65
Данилевич Івашко Іванович
66
Данило Михайлович 252
Данилович Янко 252
Данильевичі 76
Данович Станіслав 339, 340
Даровський Лукаш 123, 124
Дахнович Андрій 83
Дацевич Юхно 221
Дашкович Гринель 178
Дашкович Івашко 306
Дашковичі 18
Деמיד 70
Демченко Г. 13
Дем'янович Василь 327
Дениско 250
Дениски-Матвіївські 42, 97

Денискович Івашко
Сенкевич 219
Денискович Михайло 286
Дзярнович А. 54, 61, 96
Дибовський Себастьян 73
Дирмович Ян 121
Дитяткович 263
Дівочка Михайло 142
Дідкович Данило 66, 267
Дідовичі 18
Дмитрович Василь 283
Довгидр 257
Довнар Олександр 46
Довнар-Запольський
Митрофан 11, 12, 17, 18,
20, 21, 22, 26, 53, 57, 92,
94, 125, 126, 135, 136,
245, 260
Довойна Станіслав
Станіславович 75, 130
Довойнович Якуб 82, 160,
207
Довойнович Ян 151
Довцевич Ян 310, 311
Доманович Іван Семенович
318
Доманович Семен 318
Домбковський П. 35
Домотканович Якуб 251
Дривинський Кирик 239
Дублянський Богдан
Семенович 342
Дубоніс Артурас 43, 61
Дубровицький Юрій
Іванович 291
Дубровський Микола 241
Дячок Олег 62

Є

Євлахов Іван 253
Євлашевський Федір 197
Єздайті Ян та Якуб 142
Єлович Федко 210
Єло-Малинський Михайло
190
Єльці 18
Єльцович Федір 292
Єльцович Яцько 292
Єньковичі 81
Єремеевич Долмат 69, 282,
292
Єрманович Радко 74
Єсман Давид 76
Єськовичі 18

Ж

Жаба Іван Міткович 335
Жаба Марко Кузьмович 324,
325
Жаба Кузьма Васильович
325
Жаба Кіндрат Семенович 75
Жабокрицький Яцько
Єскович 69, 281, 295, 306
Жаскович Волчко Якимович
181
Жасковський (Жаскович)
Яким Волчкович 211
Ждан Себастьян 199
Ждановичі Семен та Іван
136
Железки Андрій та Гальжка
300
Жеребцова Лариса 62
Жереб'ятич Васко 65, 290
Жереб'ятич Сенько 257

Жилинський Ян 334, 335,
346
Жоравницький Василь 234,
236
Жоравницький Марко 226,
242
Жоравницький Михайло
234, 236
Жоравницький Олександр
234, 236
Жоравницький Ян 234, 236
Жоравницькі 79

З

Завечеляни 130
Завіша Криштоф 132
Загоровський Василь
Петрович 343
Загоровський Олександр
Богданович 180, 181
Загоровський Петро 179, 180
Задібський Левко Ласкович
82
Зазубня 247
Зазуляк Юрій 48, 135
Закревський Ян 76
Залеський Микола 344
Замика Іван 347
Заморенки 18
Заморенок Богдан 335
Заморенко Матвій 282
Занкович Данило 248
Заславські 206
Зарецький Іван Ісарний 155,
199
Заславська Марія
Богданівна 223
Заславський кузьма
Іванович 219

Заславський Юрій
Васильович 87, 205, 206
Заславський Федір Іванович
175–177
Збаразька Андрієва Ганна
179
Збаразький Владислав 179
Збаразький Миколай
Андрійович 179, 334, 337,
338
Збаразький Олександр 119,
153
Збаразький Степан 179
Збаразький Юрій 179
Звір Львович 171
Зелепуга Іван Яцькович 187
Зенець і Богданець 69
Зеновійович Івашко 109, 159,
160
Зенькович Мартин 282
Зенькович Юхно 69
Зик Семенович 137
Зикова Марія 342
Злотешев Федько 248
Золотушина Федя 342
Зубкович Івашко 110

І

Іванишев М. 13
Іван Михайлович 318
Іванко 248
Іванко дяк 111
Іванова Турчинович Марі 79
Іванович Василь, піп 327
Іванович Грицько 281
Іванович Лаврентій 325, 326
Іванович Медвідь 184
Іванович Сидір 347
Іванович Федко 294

Івашенцові Андрій, Богдан
та Дмитро 291
Івашко Львович 205
Івелецький Ярош 316
Ігнатович Дмитро 221, 222
Ігнатовичі Іванець та Нац
318
Ієвлевича Івашкова 251
Ілїнич Юрій Іванович 160
Іллінич Іван 188, 227
Іллінич Яцько 252
Іллясовський Олексій
Антонович 145, 341
Ісачко 247

К

Казимир IV Ягеллончик,
великий князь
литовський, король
польський 5, 7, 15, 27, 28,
56, 57, 68, 70, 84, 91, 101,
111, 113, 117, 127, 149,
150, 158, 159, 161, 228,
245, 246, 249–260, 263,
266, 269, 277, 279, 309,
354, 355, 358–360
Кайдаш Григорій 70
Каленикович Дебор 267
Калениковичі 42, 97
Каленицький Васильович
Тишкевич 141
Калусовський Манець 264
Каменецький Станіслав 331,
333
Каменський Томаш 301
Кам'янецький Станіслав 147
Капуста Тимофій Іванович
108, 291
Каптанов Сергій 59

- Ггодленський Павло 201
Кезкайлович Ян 162
Кеннеді-Грімстед Патриція
58
Киборт Ян Миколайович 75
Кимбарь Войтех 313
Кисіль Тишко 211
Кисіль Федір 292
Кисловський Шимко 73
Кичкир 108
Кишка Петро Станіславович
111
Кишка Техановський
Миколай 200
Киянин Василь Богданович
337, 346
Ківелецький Єронім 143
Кірдейович Олізар 264
Клезс Матей 301
Клепатський Павло 24
Климовичі 78
Климчинський Ян 161
Клочко Матей Войтехович
168, 183, 185, 186
Клус Андрій 257
Клюковицький Богдан
Букраба 334
Клюський Іван 241
Кміта Філон 79
Кміта Шимон 332
Кміта Ян 187
Кмітичі 18
Кмітич Семен 112, 139
Княгининський Олехно
Богданович 231
Ковальський Микола 31, 59,
60, 261, 262
Ковельський Василь 118, 119
Кожуховський Василь 131
Козарин Кіндрат 70, 265
Козінович Іван 115, 213
Козинський Гринко Мжачич
218
Козинський Михайло
Тихнович 78, 344
Козинський Гринкович
Олехо 218
Козинський Гринкович
Тихно 218
Козинські 81, 218
Койця Ярослав Строчевич 82
Колимонтович Станіслав 208
Колонтаєв Федко 113, 253
Колочан Іван Андрійович
171
Колчовський Васко 281
Коляда Василь 340
Комаєвський Ян Юрійович
78
Конча Миколай
Станіславович 142, 200,
201
Копоть 255
Коппрейфас 144
Коптева Васильовича Марія
Костянтинівна 186
Корбель Балцер Каспоревич
344
Корецький Богуш 88, 187,
234, 236, 339
Корецький Федір 291
Коритенський Михайло 235
Корнель Карл 137
Корчак Лідія 37
Костевич Венцлав 317
Костюшковичі 18
Котович Олександр 112

Котовичі Остапко, Іван та
Ждан 136, 139
Кравченко В. 63
Красний (засновник роду
князів Заславських)
Василь Федорович 206
Краснолуцький Яцько
Грилькевич 341
Красносільський Івашко 282
Красовський Матвій
Зенькович 320, 326
Кривець Олехно Федорович
113, 114
Кром М. 126
Кримський Іван 253
Кричевичі 294
Кропотка Іван Дмитрович
269
Крошинський Костянтин 72
Круневич Богдан і Ондрей
79
Кузьма Макарович 131
Кузьмін Яків 114
Кулісевич Войцех 36
Кунцевич Воропай 127, 255,
256
Кунцевич Іван 301, 308, 309
Кунцевич Якуб 160
Курейшова Михайлова
Богдана 184
Куров Івашко 253
Курцевич П. 308
Курянов Логвин 113, 253
Кутровський Микита 169,
170
Кучинський Матей 344
Кучукович Іев 74
Кушевський Матис 198

Л
Лабунські 42, 97
Лазутка Станіслав 167
Лаппо Іван 23, 24, 57
Лапша Микита Ялонович 67
Лашкевич Губерт 34
Лашковський Якуб 142
Лащ Олександр 316
Левицький Матей 78
Лев Михайлович 74
Лемеші 18
Леньковичі 18
Леонович Іван 221
Леонтович Федір 13, 15, 16
Лесінський Б. 35
Лещинський Єразмус 142
Лисаковський Микола 301
Лідихівські 42, 97
Ліпінін Сергій 42
Ловмянський Генрик 32
Лоза Яцько 293
Лозки 18
Лопата Степан 128
Лудвиський Пашко 306
Лудов Іван 270
Лудов Федько Іванович 270
Луковський Гнівош 241
Луковські Матвій і Богдан
241
Лук'янович Васько 78
Лупандич Карп 256
Лучанин Сачко 249
Лучиний Мишко 186
Любавський Матвій 17, 18,
19, 21, 128, 245, 260
Любецька Ганна 195
Любич Василь Павлович 28
Ляховицький Григорій
Сенютич 170

Ляховська Іванова Гелена
238

Ляховський Іван 238

Ляшутич Микита та Ходор
66

М

Макарови 163, 164

Максимейко Микола 13, 23,
24

Малинський Михайло
Єлович 235

Малиновський О. 13

Манишич Хидирев 249

Марко, єврей 240

Маркович Матей 160, 161

Марковська Марина 238

Мартин 172, 248

Мартин Васильович 123, 124

Мартинович Матей 201

Мартинович Якуб 160, 161

Масальський Василь 114,
115, 213

Масальський Петро
Михайлович 270, 271

Масальський Семен 114, 213

Масло Григорій 76

Матушевський Януш 35

Матвій 252

Матфій 248

Матфійко 248

Махоневі 67

Мацевич Янушко 162

Мацкович Босис Ян 132

Медвезька Томіла
Станіславівна 342

Межевичі 133

Мезь Яцько 65, 262

Мелешко Єрмола 146

Мелешкович Семен 341

Менжинський Мартин 200,
201

Менко 255

Микита 266, 267

Микита Гаврилович 137

Микитинич Ярослав
Матвійович 133

Микулич Іван 141

Милянєвичі 82

Мильський Петро
Кірдейович 314, 327

Михайло, піп 324

Михно 270

Менжинський Валерій 38,
54, 62, 96

Миткович Богдан 120

Миткович Василь 133

Михайлова Войсецького
Ждана Федорівна 77

Михайлова Шавулина 78

Михайловський Віталій 49,
50, 261

Михайлюк Юрій 49

Мицьо Анджей 33

Мишка Варковський
Михайло 198

Мишки-Варковські 81

Мишко Дмитро 28, 29

Мишкович Мордас 66

Мишчич Петро 111

Мищич Петро 68

Мітка Петро 143

Міцута Павло 148

Млинський Беняш 311

Млодецький Теофіл 142

Мневська Ядвіга 184

Мокієв Єлфимій 252

Молоденова Олена 184

Молодень Матвій 187
Монтович Ян 78, 152
Мохов М. 30
Мошесевич Юшко 74, 307
Мошкевич Лазар 262, 263
Мурза Захар'яш 194
Мушатич Петро 70, 295
Мушатич Степан 267
Мушатича Степана Марія 267
Мушатівна Марія 267
Мощеницький Олехно 83

Н

Назарин Кіндрат 345
Нарбутовичі 109
Нарбутович Войтех
    Ленартович 110, 314, 318
Неверович Мартин 221
Некрасові 72
Немийські 161
Немира 130
Немирич Єсиф Іванович 71
Немирич Іван 119
Немирович Андрій Якубович 226, 283, 284
Немирович Бутрим 109
Немирович Івашко 283
Немирович Станіслав
    Андрійович 226
Немирович Яцько 247, 248
Немировичі 18
Несвецький Ільяш 77
Несвецький Богушевич
    Денис 77
Нефедкович Іван 347
Никипорович Курило 67
Новоселецький Федір
    Григорович 343

Ночаровський Валентин 344

О

Оболенський Михайло,
    князь 80
Одаховський Войтех 304
Одаховський Ян
    Станіславович 144
Одинцевич Андрій
    Семенович 178
Одинцевич Семен
    Богданович 176
Окуна 249
Олексійович Грицько 231
Олександр Ягеллончик,
    великий князь
    литовський, король
    польський 5, 7, 36, 40, 44,
    47, 65, 66, 68, 70, 72, 74,
    101, 108, 111, 113, 116,
    127, 149, 158, 160, 161,
    209, 216, 218, 219, 260–
    277, 279, 287, 288, 309,
    346, 355, 358–360
Олександрович Бик 108, 262,
    267, 272
Олексій Юрійович 317
Оленько, київський князь
    269
Олехнович Олександр 187
Олехновичі Іван і Федір 76
Олешич Федір 315
Олихверович Сава 312
Олищев Григорій Іванович
    137
Олізарович Семен
    Романович (Олізарович-
    Волчкович) 87, 205–207
Онанья 248

- Ондрейко 250
Оноцкович Григорій 345
Оноцкович Іван 345
Оріховські 285
Орловський Іван 282
Орменчик Богдан 74
Осекровський Василь
    Болобан 241
Оскерчичі 129, 130
Остики 201
Остик Юрій 76
Остикович Григорій
    Станіславович 80, 109,
    195
Остиковича Петрова Ганна
    178
Острозькі 206, 356
Острозька Олександра
    Семенівна 323
Острозький Ілля
    Костянтинович 230
Острозький Костянтин
    Іванович 47, 48, 87, 114,
    116, 151, 155, 174, 229,
    264, 291, 323, 334, 340,
    345
Острозький Василь-
    Костянтин Костянти-
    нович 48, 71, 247
Охловський Іван 289
- П**
Павлович Андрій 320
Павлович Олехно 187
Павша Михайло 282, 283,
    292
Пархимович Павло 74
Пархович Влас Іванович 185
Пац Миколай 71
Пацович (Пацевич) Юрій
    255, 256, 263, 266
Пашкович Ониско 116
Перевальський Станіслав
    Іванович 180, 181
Першинич Данило та
    Колонтай 127
Песаховичі Ізраїль та Нахим
    74, 307
Петкова Іриковича Олена
    Довгирдівна 80
Петраускас Римвідас 44, 45
Петрашко 254
Петрова Анна
    Олександрівна 122
Перетрутовичі 257
Печихвостський Пилип
    Бокій 83
Пешко 248
Пилюховський Адам 301
Пирхайло 84
Пишневич Івашко 111
Пічета Володимир 28, 29, 30
Погорільська Михайлова 146
Позняк Федір 145
Поліщук Володимир 62
Поливка Іван Павлович 187
Полкович Юшко 257
Полозович Івашко 67, 289
Полозович Сенько (Семен)
    68, 117, 284, 291
Полозовичі 18
Полубенський Василь 160
Полубенський Іван
    Андрійович 186
Полубенський Іван
    Васильович 178
Полячко Щасний 304
Поляшевський Леон 33

Польхович Лук'ян 86
Понятовський Андрій 313
Попельжинський Павло 318
Попкович 257
Порванецький Олексю
Семенович 342
Порванецький Тихно
Семенович 342
Порицькі 81
Поросуків Іван Степанович
115, 213
Похилевич Д. 30
Почаповська Уляна
Юхновна 327
Пошпех Анджей 34
Пралники 67
Прибиткович Єско 248
Промчейкович Грицько 86,
88
Пронські 81, 356
Пронський Андрій Глібович
224, 225
Пронський Фрідрих Глібович
136, 171, 172
Проскури 18
Псорці 67
Пташицький Станіслав 56,
58, 90
Пузина Василь 162
Пузина Тимофій 162
Пуминович Маско 249
Пупковичі Мартинець,
Олешко і Сидір 262
Путятич Дмитро Іванович
66, 227, 263
Пушка 255
П'ятигорський Давид 194
П'ятигорський Кантімер 194
П'яткевич Кишиштоф 36, 63

Р
Радзивілл Миколай
Юрійович 128, 321, 331,
334, 335, 347
Радзивілл Миколай Янович
141, 164, 193, 219, 225
Радзивілл Юрій Миколайо-
вич 136, 159, 292
Радивілович Ян
Миколайович 115, 213
Радзивілл Ян Юрійович 187
Радовицька Василева Ганна
235
Рахольський Каспор 76, 77
Рачковича Федькова 267
Рахуба Анджей 63
Резанович Немира 250
Рембовський Олександр 16
Ровбич Богдан 165
Рогоза 255
Родослав 247
Романович Горностай 263
Романович Сенько 257, 283
Романовичі Відиницькі
Василь та Богдан, князі
120
Романовський 200, 201
Ромашкович Ян 165
Роцина Василева Костевича
Андрієва 171
Ружинська Василева
Катерина 235
Ружинський Михайло
Іванович 211
Русина Олена 40, 41, 261
Русинович Івашко
Сенькович 84, 208–210,
265, 266
Ршичин Данкович 249

С

- Савицький Матис 220, 227,
228, 321, 322, 343
- Сангушки 48, 81, 356
- Сангушко Андрій
Олександрович 210, 294
- Сангушкович Івашко 248
- Сангушкович Ковельський
Василь Михайлович 81,
82, 84, 285–287, 305, 325
- Сангушкович Кошерський
Андрій Михайлович 174,
227, 282, 305, 319–321,
337
- Сангушкович Кошерський
Василь Михайлович 210,
211, 230
- Сангушкович Кошерський
Лев Олександрович 88,
240
- Сангушкович Кошерський
Олександр Андрійович
220, 227, 321, 322
- Сангушкович Кошерський
Роман Андрійович 286
- Сангушкович Кошерський
Роман Фдорович 344
- Сангушкович Кошерський
Федір Андрійович 83,
173, 174, 230, 300, 342
- Сангушкович Кошерський
Федір Олександрович
294
- Сапіга Василь 286
- Сапіга Дмитро Федорович
76, 322
- Сапіга Іван Богданович 186
- Сапіга Павло Іванович 186,
225
- Сапіга Фрідріх Іванович 225
- Сапіжанка Ганна
Миколаївна 224, 225
- Сачкович Мишко 252
- Сачкович Томко 230
- Сватко 250
- Светицький Януш 302
- Свидер Микола 161
- Свидригайло, великий князь
литовський 248, 250, 251,
321
- Свирбнус Микула 247
- Свинюський Михайло
Михайлович 77, 285
- Свинюський Михайло
Васильович 82, 84, 339
- Свинюські 81
- Свищовський Белікович Іван
Васкович 82, 285
- Світоша Федко 293
- Селев Федор 115, 213
- Семашко Богдан
Михайлович 173, 302,
305, 312, 325
- Семашко Олександр
Богданович 71
- Семашко Петро 179, 307
- Семашкович Михайло 174
- Семен Олександрович
(Олелькович), київський
князь 70, 108, 256, 266,
269, 270
- Семенович Кунця 267
- Сенюта 264
- Сербин Матей 337
- Сербин Степан 337
- Сигізмунд I Старий, великий
князь литовський,
король польський 5, 7,

- 47, 65, 66, 69, 70, 72–74,
80, 86, 88, 101, 108–117,
119, 120–123, 127, 137,
138, 150–153, 158, 160–
162, 173, 187, 188, 213,
214, 221, 222, 229, 231,
279–299, 317, 318, 320,
321, 326, 329, 351, 355–
360
- Сигізмунд II Август, великий
князь литовський,
король польський 5, 7,
15, 29, 51, 67, 70, 71, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 81,
87, 88, 101, 112, 118–121,
123, 124, 127–133, 136–
148, 155, 157, 169, 170,
178–180, 192, 197, 221,
222, 226, 227, 232, 243,
322, 329–351, 357–360
- Сигізмунд Кейстутович 159
- Сидор 68, 247
- Сикнартова Янова Софія 300
- Синявська Янова 344
- Скабарна 255
- Скипорович Богдан 222
- Скипорович Гридко 113, 253
- Скипорович Петрушка 257
- Скирмин 248, 248
- Скирмонт 248
- Скленський Яцько Яцькович
123, 230
- Скоп Станіслав 76
- Скорита Олехно 285
- Скуйбіда Михайло 307, 308
- Скумина Федір 192
- Сліжикові діти 185, 186
- Слуцький Юрій Семенович
110
- Сляжакович Ольбрахт 178
- Собегордович Івашко 248
- Собчук Володимир* 41, 42, 97
- Соколенський Друцький
Павло 195
- Сокольський Василь 174
- Сокольський Юрій
Михайлович 218
- Соломон Феліксович 196, 197
- Сопотко Шимко 311
- Спиридонов Михайло* 60
- Средич Федір Григорович
147
- Ставицький Богдан
Костюшкович 218
- Станевич Білевич Миколай
142
- Станіслав, аптекар 313
- Станіслав, вїт 255
- Станіславова Медведева
Богумила Глуська 78, 79
- Станко і Богдан з братією
248
- Станкович Якуб 131
- Станська Зофія Янівна 144
- Станський Станіслав 144
- Станьковичі Балтрмей,
Войтко, Грегор та Юхно
163
- Стародубець Ганус 252
- Стародубець Івашко
Ортюшкович 252
- Стародубець Сенько 69, 252,
304
- Старожинці Гнівош, Федір
та Павло 146
- Старостіна Ірина* 63, 167
- Степонавічене Лірія* 44

Стецькович Бартош і
Марина 303
Стрийковський М. 12, 260
Стирський Федір 318
Строчевич Койця Ярославич
207, 208
Сулевич Маско 248
Сулковська-Курасьова Ірена
58
Сунатович Ондрейко 247
Супрунович Іван 117
Сурина 263
Сурина 18
Сухені-Грабовська А. 246
Сухорукі 186

Т

Тарановський Ф. 13
Таргонета Симон 118
Тарл Габріель 332
Тарновський Андрій 311
Теличиничі 129, 130
Терлецький Кирило 83
Тесленко Ігор 48
Тетеринич 67
Тетерський Павло
Станіславович 197
Тибор Ян Павлович 133, 134
Тилянка Костя 68, 247
Тирика 288
Тихнова Ганна 342
Тиша Федір 136, 139, 144
Тиші 18
Тишкевич Василь 132, 321
Тишкевич Юрій Васильович
192
Тишко 256, 265
Товтвилович Митко 257
Толмачевич Грицько 306

Толмачовна Любка 76
Толочко Щасний 311
Толпишевський Немира 295
Топичевський Павло
Топольський Єжи 36
Тризни 75
Тріска Олізар Петрашкович
264
Трушев 116
Тугановський Іван
Семенович 142
Туличовський Федько 287
Турчинович Шум'ята Федір
Петрович 78
Тюжина Малкорета Янова
163

У

Убрузеїкгайлу 257
Угриновський Матвій
Миткевич Скуйбіда 210
Удальцов О. 29
Ульяновський Василь 47, 48,
151

Ф

Фалібовська Ганна 300
Фалібовський 300
Фальчевський Юрій 188
Фальчевський Станіслав
304, 306, 315–317
Фальчевський Фронцек 338
Фаш Ян 143
Федір, путивльський князь
269
Федір Любартович 182
Федір Матвійович 137
Федкович Климко 185

Федорович Михно Єскович
316,317
Феліск 196
Фурс Івашко Андрійович 70,
292
Фурсович Іван 116

Х

Халецький Герасим
Андрійович 171
Халецький Єсиф
Михайлович 76
Халецький Михайло 282
Харлинський Мартин 337
Хармезький Мартин 333, 334
Хмілевці Мацей Стоцький та
Авгуштин Глебовський
178
Хоболтовський Костюшко
Іванович 211
Ходкевич Григорій
Олександрович 112, 139,
145, 188
Ходкевич Олександр
Іванович 175, 178
Ходкевич Яронім
Олександрович 188
Ходорові Борис, Іван та
Мишко 185
Хоморович Іван 141
Хомякович Іван 249
Хорошкевич Анна 58, 59, 63,
167
Хребтович Василь 111, 265,
271
Хребтович Іван 294
Хребтович Ян Литавор 317
Хрінницький Іван 235
Хрінницький Михайло 235

Ц

Ципрський Газдрубаль 141

Ч

Чаплич Єско 249
Черепнін Л. 29
Четвертинський Василь
Федорович 218
Четвертинський Матвій
Васильович 181
Четвертинський Олександр
271
Четвертинський Юрій 271
Чорторійська Федора
Федорівна Михайлова
Свинська 343
Чорторійський Іван
Федорович 77, 226, 242,
243, 341
Чорторійський Олександр
Федорович 155
Чорторійський Федір
Михайлович 81, 150, 152,
219, 222, 223, 231, 282
Чорторійська Федора
Федорівна 79
Чорторійські 81, 86, 356

Ш

Шавула Михайло 79
Шатило Богдан
Шелібор 255
Шилович Борис Іванович 67
Шиловича Олізарова 251
Шилович Олізар 250
Шимкович Каспор 199
Шимкович Ян 132, 133
Шипковичі 161
Ширкович Кміта 187

Шишкіни Грицько, Солтан і
 Богдан Стецьковичі 281
 Шкаровський Бенедикт 71
 Шмунгер Павло 345
 Шнайдер Юрко 196
Шпаков О. 13
 Шпановський Іван Чаплич
 331, 337, 338
 Шостак Матвій 184, 185
 Шукждиничі Себастьян і
 Матей 133, 134
 Шумбарський Боговитин
 Петрович 218, 219

Щ

Щитович Іван Якубович 66
 Щитович Ян Якубович 74

Ю

Юнкевич Василь 81, 319
Юрґініс Ю. 30
 Юрійович Василь 230
 Юшкевич Микола
 Миколайович 178
 Юшковичі Матей і Стась 133

Я

Яблоновський Александр 25
Яблонські К. 30
 Ягеллони 6, 7, 10–12, 18–20,
 22, 36, 40, 47–51, 53, 64,
 68, 85, 89, 100, 101, 104,
 108, 134, 136, 149, 150,
 156, 297, 350–352, 354,
 357–360
 Ягелкович Пац 308
 Яглищев Гринко 249
 Ягодаєвич Роман 268
 Якимович Волчко 170

Яковенко Наталія 39, 206
 Яковицька Гаврилева Ганна
 239
 Яковицький Гаврило
 Іванович 342
 Яковлевич Артем 111
Яковлів Андрій 24
 Якубович Ондрей 163
 Яловичі Федко і Томко 210
 Ян, війт 315
 Ян, віленський біскуп 219,
 230
 Ян Ольбрахт 260
 Янович Михайло 118
 Янович Станіслав 162
 Янушовича Федорова 285
 Янчинський Грицько
 Іванович 211
 Ярославич Федір Іванович
 318, 327
Ясинський Антон 27, 28, 56,
 57, 91
Ясинський Михайло 13, 16
 Ясманович Борис 247
 Ясманович Грицько 255
 Яцинич Мартин 142
 Яцинич Остафій 175–177
 Яцкович Войтко 162
 Яцько 247

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

А

Августове 144
Англія 47, 94
Андрееве 113, 253
Антоновичі 112, 139
Аїн, двір 123
Атачиківський двір 264

Б

Баловісь 270
Бараново, дворище 249
Батіївське дворище 318, 319
Берег, пуста земля 111
Бережна 315
Береза, земля 147
Березовичі 247
Березолупи 248
Берестя 187
Берестейський повіт 54, 96
Берестечко, маєток 84, 208, 210, 295
Беркове 268
Берщка 250
Бече 111
Бирин, волость 256
Битча, озеро 290
Бихів 112, 139
Білашів, маєток 87, 205
Біле Поле 271
Білий Берег 284
Біличі, маєток 227

Білів, присілок 69, 294, 295
Білки 267
Білогородка, маєток 152
Білогородська земля 145
Біловежі 291
Білорусь 54, 56, 85
Білостоки, маєток 190
Білоцерківське староство 23
Більський повіт 77, 163
Біриминове 253
Біче 68
Благовіщення Пречистої
Богородиці церква у
Ковелі 324
Бобичі 248, 342
Боброве 268, 269, 291
Бобруйська границя 147
Бодинці 70
Болбол 248
Болинське, маєток 75
Болозорки Верхні та Нижні
248
Борисів 291
Боровська земля 163
Бородчичі, маєток 123
Борюх 114
Брацлав 255, 274, 286
Брацлав-Литовський 224
Брацлавське воєводство 7,
345
Брацлавське староство 88

- Брацлавський повіт 7, 70,
254, 272, 274, 286, 290,
293, 344, 345
- Брацлавщина 254, 259, 274,
345, 351, 355
- Брилеве, маєток 108, 266
- Бронники, присілок 249
- Бруховичі 320, 338
- Брянськ 113, 118, 253
- Брянський повіт 108, 253,
254
- Бубново, маєток 84
- Буг, р. 70, 345
- Буйгородська волость 72
- Буршквичі 247
- В**
- Вандрога 250
- Варшава 44, 58, 71, 81, 85,
101, 319
- Василевщина, пуста земля
304
- Василішки 115, 213
- Вейсей, маєток 186
- Велике князівство Литовське
5–7, 10–13, 15, 16, 18–23,
26, 27, 31, 36, 37, 39, 43,
44, 46, 48, 51–53, 55, 56,
58, 60, 64, 65, 74, 77, 85–
87, 89, 90, 92–95, 99–104,
106, 107, 112, 114, 115,
117, 118, 125, 126, 129,
134, 137–139, 142, 144,
146, 148, 150, 156, 159,
166, 167, 177, 178, 187,
189, 191, 196, 200, 202–
208, 211, 213–217, 222,
228, 229, 231, 232, 234,
243–246, 256, 259–261,
276, 278, 280, 284, 291,
296–299, 306, 308–313,
321–323, 329, 330, 335,
339, 345, 346, 348–360
- Велике князівство
Московське 309
- Верба, маєток 250, 286
- Вербичне 264
- Вереща, озеро 290
- Веть, р. 342
- Вешунці 142
- Вечини, маєток 84
- Вздолбиця 116
- Вижва 154, 305, 326
- Вишевичі 327
- Віленське воеводство 141,
142, 147
- Віленське тивунство 109
- Віленщина 343
- Віленський повіт 178
- Вілія, маєток 306
- Вілія Верхня 343
- Вілія, р. 172, 219
- Вількомирський повіт 200,
201
- Вільно (Вільнюс) 43, 44, 58,
60, 71, 75, 77, 78, 83, 101,
165, 169, 220–222, 224,
225, 230, 231, 336
- Вільня, р. 222
- Вінниця 88, 286, 339
- Вінницький замок 339, 355
- Вінницька волость 339
- Вінницьке староство 23, 88
- Вінницький повіт 70, 145,
146, 270, 274, 290, 293,
345
- Вірозуби 248
- Вітебський повіт 146, 147

- Віточів 284
Вічини 285
Вовковичі 69
Воднове 247
Войсеч, маєток 77, 341
Войтковщина, пуста земля 304
Волбирев 247
Волковці, земля 247
Володимир 84, 208–211, 241, 247, 281, 294, 339
Володимирське вїтївство 270
Володимирське староство 23
Володимирський повіт 7, 70, 82, 84, 111, 116, 151, 155, 170, 206, 208, 210, 211, 228, 248, 250, 264, 265, 274, 285, 286, 290, 293–295, 299, 328, 332, 342, 357
Волинська земля 83, 114, 158, 159, 180, 204, 227, 251, 319, 320
Волинське воєводство 7, 25, 41, 50, 51, 234, 235, 239, 300
Волинь 5, 23, 25, 41, 42, 46, 50, 87, 88, 97, 137, 139, 151, 155, 158, 174, 182, 205–207, 234, 246, 247, 251, 259, 274, 275, 289, 290, 293, 294, 300, 301, 311, 322, 343, 344, 351, 352, 355–357
Волковичі 68, 285
Волчкова земля 254
Воробевичі 255
Воронове, дворище 292
Воронине 291
Воронко, дворище 249
Вороновець 248
Воскресенська церква у Ковелі 324
Вшача, р. 130
- Г**
Галицька Русь 48
Галичани 68, 169, 302, 326
Галки 248
Гиканська земля 143
Гиківці 255
Гинівка 144
Глинськ 116
Глібовське селище 131
Глуські села 139
Глухів, маєток 78, 247
Глушська волость 136
Глядковичі 117, 291
Гнідава 84, 209, 332, 338
Гнотин 247
Гобя 253
Голишів 116
Голничі 247
Головачовці 272
Головб 320, 337
Голубіїв 268, 269
Гомейська волость 147
Гомейський замок 142, 143, 147
Горбанівська пасіка 70, 345
Горбовці 247
Горвол, волость 84
Горинка 308
Городенське староство 73, 148, 301
Городенський повіт 142, 143, 299, 317

Городець 252
Городецька волость 315, 327
Городище, маєток 119, 145,
341
Городно, замок 314, 318
Городок 250, 307
Горохів 250
Горухове, маєток 111
Гостомляни 117, 291
Гоща 71
Грабівка 144
Грезська волость 136, 139
Грем'яче, сіножать 82, 218
Грим'яче, селище 252
Губин 250
Гуменики 69, 294, 295
Гуща 247

Д

Дашів 255
Двої 338
Дворець 69, 281, 296
Дев'ятчич 316
Демківці, маєток 219
Денятин 272
Десна, р. 127, 255, 342
Десятниківщина, дворище
327
Дешківці 270
Дирванська волость 120
Дириничі 227
Дідковичі 82, 207
Дідовське дворище 318, 319
Добоска 112, 139
Добратин 249
Добучанська волость 337
Довтертиша, земля 143
Долгин 252
Домислін, двір 252

Дорогин 283, 292
Дорогиня, маєток 257
Дорогичин 82
Дорогицька земля 322
Дорогицький повіт 264
Дорогобуж 151, 154
Доросин 250
Дрибов 248
Дривин, маєток 239
Дубно м. 151, 154
Дубно, село 312
Дубровиця, острів 174
Дьогтев, маєток 180
Дядковичі 87

Є

Євковщина, земля 123
Європа 36, 89
Єйшишська волость 133
Єклупа, р. 308
Єловичі 269
Єрмолинці 255
Єсковці 250

Ж

Жасків, маєток 235
Желяни 71
Жемайтійська земля 142
Жемайтійське староство 144
Жемайтія 159, 224
Жердя, р. 69, 248, 304, 341
Жередрича, сіножать 136
Жерове 291
Жилине 253
Жирмуни, маєток 78
Жировичі 76
Житомир 274
Житомирська волость 144

Житомирське староство 23,
145

Житомирський повіт 108,
117, 266, 274, 281, 290,
291, 293, 346

Жолвяж, волость 256

Жорнвища 255, 272

Жуків 69

Жуківський двір 150, 294,
295

Жуківський повіт 274

З

Заболотці 247

Зава, сіножать 136

Завська волость 282

Завидів, маєток 240

Зависька волость 269

Завойти 112, 139

Завшська волость 69

Загальці 291

Задвіче 224

Задиби, маєток 82

Задня Руда, сіножать 292

Заєчиці 285

Залісся 146

Запрудичі, маєток 171

Заруда 270

Зауша, р. 335

Захід 17

Західна Європа 135, 148

Західне Поділля 49, 50

Защитів 271

Зборошев 68, 81, 302, 319,
326

Звенигород 286

Звенигородщина 70

Звіржди, земля 143

Звягель 151, 291

Здитівська волость 282, 289

Здолбицький маєток 264

Знобів 254

Знобва 252

І

Іванкове 108, 281, 346

Іволжчина земля 338, 346

Ідолінне 155

Іліматинські уходи 283

Іллінці 255

Індихово, дворище 249

Ірпень, р. 136, 145

Ісаєвське дворище 82, 218

Ісвань 70

К

Каленка 144

Калішське воєводство 33

Калішський повіт 34

Кам'яне 291

Кам'янецький повіт 54, 96

Канівське староство 23, 49,
99

Канівський замок 24

Карасин, маєток 173

Карповщина, земля 78

Кацевичі 284

Квасівський двір 143

Київ 60, 65, 67, 101, 269, 291,
335, 346

Київська земля 24, 25, 158,
204, 257, 335, 346

Київське воєводство 7, 18, 23,
33, 282, 347

Київський замок 145, 284

Київський повіт 7, 65, 66, 71,
76, 112, 117, 127, 132,
136, 139, 144, 145, 171,

- 263, 267–269, 274, 281,
282, 284, 290–292, 340,
342, 346
- Київщина 5, 7, 112, 139, 158,
159, 254, 255, 259, 274,
275, 345, 351, 355, 356
- Киселин 248
- Кишинів 29
- Клевань 154
- Клецьк 307
- Клецька волость 70
- Клецький повіт 303
- Клещевичі 283, 292
- Клим'ягине 292
- Клодава 256
- Клюсів, маєток 241
- Книшин 70
- Книшинська волость 143
- Книшинський двір 144
- Княжа, маєток 137
- Кобановичі 291
- Кобилле 255
- Кобриньке староство 304
- Кобринський повіт 54, 96,
146, 299
- Коварськ, маєток 195
- Ковель 84, 154
- Ковельське староство 316,
324
- Ковельський замок 305
- Ковельська волость 220, 332
- Кожа 82, 207
- Кожинці 255
- Козаровичі 292
- Козеська земля 136
- Козлиничі 320, 338
- Козлове 285
- Коїльно 247
- Кокоровщина, маєток 82
- Колмов, двір 81, 319
- Колки 114, 293
- Колнік 255
- Колок 338
- Колнятичі, маєток 81
- Колодчицька земля 76
- Колосів 69, 281, 296
- Коноровщина 285
- Конюхи 271
- Копилове 291
- Коп'івці 255
- Коренщина, бортна земля
252
- Коритинці 343
- Коріжичі 222
- Корниця 248
- Корона Польська 49, 246,
284
- Костомирів 291
- Костюковичі 335, 348
- Котовська земля 318
- Коцевичі 292
- Кошкарівичі, фільварок
- Кракасовське дворище 264
- Краків 48, 58, 72, 77, 84, 221,
230, 231
- Красилів 151
- Красна Лука 341
- Красне 68, 122, 247, 302, 320,
326
- Красносільський повіт 274
- Кременеччина 219
- Кременець 219, 239, 247,
249, 306, 312, 313, 333
334
- Кременецька волость 333
- Кременецьке староство 23
- Кременецький замок 69, 72,
147, 304, 307, 313, 331

Кременецький повіт 7, 41,
68, 69, 82, 83, 111, 145,
147, 206, 218, 239, 247,
248, 250, 272, 274, 281,
290, 293, 295, 299, 300,
306, 308, 328, 331, 337,
341, 357

Кремяная, волость 72

Криве 80, 136

Кринки 312

Кричев 74

Крова, масток 284

Кропивна 255

Крупеневщина, земля 335

Крюківці 255

Крюхиничі 247

Кузьмин 151

Куничне 255

Кустичі 248, 250

Кути, земля 161

Кутров, масток 169

Кучукове 267

Л

Ланевичі 143, 148

Лапич 312

Ласковський острів землі 76

Лашовське дворище 264

Лебедин 71

Лепесовка 83, 227, 302

Лепуна, р. 308

Летин 248

Ликменська волость 109

Липа, двір 82, 207

Лишняни 83

Литва 5–7, 10–14, 16, 18, 24,

26, 32, 35–38, 45, 54, 56,

63, 85, 199, 224, 256, 299,

356, 358

Литовська держава 43, 55,
125

Литовська Республіка 85

Лівобережна Україна 25

Лівонський орден 55

Лідський повіт 147

Літин 332

Літовиж 151, 250

Літовижське війтівство 270

Ловкове 108, 346

Ловче, сіножать 82, 218

Логіно 249

Лодижичі 267

Лопатин 247, 256

Лопаші, двір 108

Лопухів 146

Лосятин 247

Лосятиничі 248

Лужки, двір 224

Лутов 264

Луцьк 82, 83, 84, 116, 154,

209, 218, 226, 247, 264,

274, 285, 340

Луцька волость 139

Луцьке війтівство 227, 300,

320

Луцьке староство 23, 88

Луцький замок 139, 320

Луцький ключ 69, 320, 332,

338

Луцький повіт 7, 68, 69, 70,

71, 76, 77, 84, 114, 123,

137, 150, 151, 174, 206,

208, 209, 239, 248–251,

264, 265, 269, 274, 282,

285, 290, 292–295, 302,

316, 326, 337, 341

Лучя 80

Лучинське дворище 250

Лучицьке 313
Любецький повіт 283
Любутськ 253
Любутський уділ 254
Любча, маєток 73, 120, 154,
155, 250, 251
Людвищ, маєток 306
Ляхів, маєток 238
Ляховці 250
Ляшки, маєток 84, 208, 210

М

Максимовичі 291
Малевичі 291, 338
Малин 249
Мальборське воеводство 33
Маневичі, маєток 173, 174
Марковичі 248, 250
Марковський повіт 66
Мартиновичі 284
Мартюховське дворище 312
Мачевщина, земля 317
Матфеївці 250
Мацковщина, земля 165
Марцишово 248
Медгянська волость 144
Медковське дворище 226,
242, 243
Межиріцький замок 88, 154
Мезикове селище 117
Мельницька волость 111, 250
Мельницький замок 320
Мельницький маєток 227
Мемежа, двір 142
Менчичі 247
Мервинці 255
Мечиславське дворище 250
Милославичі 290
Милянновичі 82

Микулинці 117
Миркове дворище 249
Мискове 285
Митковська земля 76
Митковщина 113, 253
Михалишський маєток 172
Мідинська волость 332
Мідинська діброва 179
Мідницький маєток 172, 173
Мікуся, р. 304
Мілолоби 268
Мінськ 60
Мнинський (Луцький) повіт
251
Мозир 74, 293, 331, 348
Мозирська волость 66, 257,
293, 335, 348
Мозирський повіт 112, 139,
148, 283, 290, 292, 347,
348
Мозирщина 293, 347
Мойшагольський двір 310,
314
Моковичі 248
Молвотин 253
Молдавія 30
Молодків 145
Молодкове 69, 304
Морморич 283
Москва 56, 86, 101, 115, 213,
268, 299, 344
Московська держава 7, 114,
213, 240, 252, 298, 349,
356
Мстиславський повіт 147
Мужач 268
Мустенянський двір 223
Мухойдовичі 291
Мушонголи, двір 144

Мценськ 253

Н

Накорсовичі 247
Наполонно, дворище 249
Нарва, р. 312
Недрошленський маєток 178
Немиї, маєток 161
Немна, р. 74
Новгородок, замок 223
Новгородський повіт 123
Новий Став 69, 294, 295
Новоселиця 131
Новосілки 147, 284, 293
Новосільці 291
Новостав 291
Норвегія 47, 94
Носів, маєток 162

О

Обельська держава 80
Обольці, двір 84
Обиходовщина, земля 282
Овновячи, двір 224
Овруч 274, 284, 291, 292
Овруцький замок 76
Овруцький повіт 65, 69, 117,
257, 262, 274, 281, 282,
290–292,
Ождилів 292
Ойбутовщина, пустовщина
109
Окунін 143, 264, 265
Олевськ 291
Олевська волость 84, 269,
281, 284, 291
Олешня 253
Олешниця 250
Олонський двір 109

Олфеївці 250
Ометинці 255
Оникштенський повіт 114
Онужа Вишенька 348
Опачичин 65, 291,
Опілля, маєток 178
Ордутичі 248
Орельська земля 254
Оршанський повіт 146
Оскол 268
Осники 337
Остолопів 255
Острів 131
Острог 155
Остроглядовичі 284
Очби 250
Очків 291
Ошмяни 164
Ошмянський повіт 54, 96,
164
Ощов, маєток 191

П

Пальчиківці 255
Панів 247
Паньківці 247, 250
Перемиль 248
Перемильський (Луцький)
повіт 68, 84, 111, 208, 249
Перетрутовичі 293
Петрашовщина, земля 162
Печихвости 83
Південна Волинь 97
Південна Київщина 49
Підбереззя 220
Підгайці 250
Підліски 294
Підлісці 250
Підлозці 294

- Пінськ 307
Пінська волость 318
Пінське староство 86
Пінський двір 143
Пінський замок 313, 314
Пінський повіт 142, 143, 146,
147, 299
Піскаловське дворище 314
Пісочне 111, 248
Піщатинці 250
Пйотркув 76, 340
Плоцьке воеводство 33
Побіржупа, р. 308
Поворськ 249, 250
Погребища 255, 345
Поділля 25, 255, 261
Подляни, урочище 137
Полісся 220
Полоцьк 130, 338
Поколю бичі, земля 141
Полонне 151, 155, 249
Полоцька земля 147, 347
Полоцький повіт 111, 130,
147
Полтевичі 332
Польща 16, 24, 25, 33, 35, 54,
58, 85, 199
Пондяголи 144
Поникавиці, земля 253
Попівецький острів 147, 333
Поповецький маєток 331
Порицьк, маєток 119, 153
Поріївці 255
Поросці 314
Портейко 247
Портськ 294
Почаєвський маєток 73, 152
Почапинці 117
Правобережна Україна 25,
42
Привередів 251
Прилуки 345
Промезський маєток 316
Пунська волость 304
Пунський маєток 316
Пустинно-Микільський
монастир 119
Пустомити 343
Путивль 70
Путивльський повіт 268, 274
Пуца 312
Пчицька волость 293
- Р**
Радивонове 268, 269
Радовичі, маєток 235
Радогоса 252
Радомишль 139
Радомль 291
Радошівка 227
Радуні 338
Радутичі 136
Разничі 70, 116, 292
Ракишський повіт 113
Ракутинське дворище 247
Расечев 255
Ратецька волость 220
Ратів 255
Речя, маєток 184
Риковичі 253
Ритунь, фільварок 142
Рівне 101, 151
Рівненська область 86, 205
Рівненщина 87
Річицький маєток 220, 228,
320–322, 343
Річ Посполита 34, 39

Рогачевський замок 313
Рогівці 255
Роговицький маєток 235
Росашов 249
Росія 54, 85
Рудники 248
Рудомль 250
Рудуминська волость 141,
142
Рют Новий і Старий 291

С

Сади 248
Санкт-Петербурґ 86, 101, 265
Сапунів 247
Саражська волость 147
Сатиїв, маєток 151, 154
Свинарино 70, 295
Свинець, маєток 78
Свинюхи, маєток 79, 116,
282, 343
Свірань, маєток 155
Світиця, маєток 75
Свищов 249
Свойчове 247
Святокирилівська церква у
Києві 338, 346
Святомикільський
Пустинний монастир 283
Святих мучеників Бориса і
Гліба монастир у Городні
328
Святого Спаса з приділом
Святого Семена церква у
Вижві 325
Святої Варвари монастир і
церква у Пінську 327
Святої П'ятниці церква в
Ольшанах 327

Святої Трійці монастир під
Ковелем 325
Секров, маєток 241
Селереев 255
Селецька волость 137
Селищеве Городище 68, 111
Сербин 110
Середовщина, пустовщина
109
Сирвидовщина, пустовщина
109
Серн 247
Серники 250
Серхов 248
Серхонти, дворище 247
Сидговці 255
Синьківщина, пляц 292
Ситна, пуста земля 111
Следневський дворець 75
Сіверська земля 7, 127, 252
Сіверщина 5, 40, 259, 356
Скубати 141
Скубрічі 291
Скутюнці 141
Слободка 270
Слонімска пуца, 191
Слоніmsьке староство 131
Слоніmsький повіт 109, 110,
142, 143
Слоніmsький замок 191, 192
Случ, р. 250
Смедин 155, 247, 249
Смоленськ 286, 356
Смоленщина 356
Смордове 249
Совичове 283
Совка 291
Совчинське дворище 312
Сокирки 248

Соколовичі 263
Солаші 344, 345
Солашів 332
Солоище 250
Солонево, маєток 180
Солонець, р. 130
Солниницький двір 223
Соляни, двір 84
Сомиловщина, пуста земля
304
Сомин, маєток 82, 84, 208,
265, 266, 302, 305
Соминський острів 305
Сопалаєвщина, поле 83
Спягла 80
СРСР 27
Ставок 117, 291
Ставрів 68, 83, 300, 302, 320
Станєвщина, пустовщина
109
Старійшеве, маєток 337
Стародуб 252, 274, 275
Стволовичі 250
Степань 151
Стир, р. 71, 292
Сторожинське урочище 147
Сунчича став 248
Супрунове 117
Сутани 291
Суходол, маєток 180
Східне Поділля 5, 7

Т

Татариновці 250
Терейковичі 293
Теремці 267
Терешівський маєток 286
Терзська волость 112
Терн, земля 70

Теслугів 285
Тетерів, р. 338, 341, 346
Тикотинський замок 146
Тименичі, земля 253
Титовячи, двір 224
Тишковщина, земля 315
Товстий Ліс 112, 139
Тоганів 291
Тоганич 248
Толстейковщина 127, 255
Торговиця 250
Торунь 33
Торчин, маєток 190
Трипілля 66
Троки 270
Тростянець 247
Троцьке воєводство 136, 147
Троцький повіт 109, 122, 146
Тудорів, маєток 222, 223
Тулинський брід 145, 341
Туличове, маєток 123, 287,
288
Турійськ 248, 265, 266
Турійська волость 250
Турія 247, 249
Тучин 151
Тюфанове 113, 253

У

Углядковичі 284
Угорське королівство 52
Угринівський маєток 251
Уїми, двір 294
Україна 5, 6, 40, 54, 56, 59,
60, 63, 85, 145, 279
Улевщина 71
Уличів 332
Упїтська волость 228, 322,
343

Урвидевська волость 303
Ускеревичі 247
Успіння Святої Пречистої
церква у Ковелі 325
Усовниця 143
Утешков, волость 256
Ухобне 284

Х

Хабна 69
Харитонівський двір 144
Харковичі 227
Харпані 70, 345
Хвойники 284
Хелмінське воеводство 33
Хишине 291
Хмільник, двір 264
Хмельник, фільварок 84, 208
Хмельницька волость 294
Ходавці 250
Ходоркове 136
Холюневець 68, 111
Хореїв, 137
Хотенове, сіножать 82, 218
Хотень, волость 256
Хотечівська дорога 281
Хотешів 321
Хохарин 248
Хоцинє 247
Хулев 68, 111

Ц

Цевеліс 294
Центрально-Східна Європа
135
Цепра, р. 110
Цеценевичі, маєток 306

Ч

Чаплі, р. 146
Чаплища 70
Чатанів, острів 342
Червище 250
Черкаське староство 23, 49
Черкаси 127, 267, 268, 269,
274, 290, 292
Черкаський замок 24, 283
Черкаський повіт 274, 293
Чернігів 252, 274, 275
Чернігівський повіт 270, 274,
275
Чернігово-Сіверщина 261,
274, 275
Черниковсьє дворище 114
Чернче-Городок, маєток 173,
174, 338
Чернчичі 247, 249
Черняхів 151, 154, 155
Черняхов 248
Черпетів 254
Червятський двір 130
Чжемелинці 250
Чигирівська земля 69, 292
Чирськ 318
Чотанове 290
Чорнобиль 112, 139, 263
Чорнобильський замок 289,
332
Чорнобильський повіт 282,
290, 293
Чорношовський став 146
Чуднів 151, 291

Ш

Шабанівське дворище 314
Шандирів 255
Шерепів 270

Шибине 248
Шиловець 248
Ширвінта, р. 308
Шоловичі 66
Шпиколоси 69, 281, 295
Шумськ 249

Щ

Щенютин 238
Щпекове 255

Ю

Юдине 253
Юрборок 301
Юрборська волость 308, 309
Юрборський повіт 299
Юр'івці, земля 342
Юхновщина, пустовщина
109

Я

Яворські лови 175
Ядлівці 268
Яктребль 250
Якубелевщина, пустовщина
109
Якубишська земля 310
Ямполь 154
Ярковцизна, земля 335
Ярославичі 294
Ятвезько, двір 224

Наукове видання

Андрій Блануца

**Земельна політика Ягеллонів
на українських теренах
Великого князівства Литовського
(1440–1572 рр.)**

Комп'ютерна верстка
Любов Зубець

Обкладинка
Леонід Мигаль

Підписано до друку 10.05.2017 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 24,59. Обл. вид. арк. 23,38.
Наклад 300 прим. Зам. 5. 2017.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлення і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.